

**ÇAĞDAŞ DÖNEM ARAP BİÇİMBİLİMİ
-METODOLOJİK ve KAVRAMSAL DEĞİŞİM-**

Murat ÇİFTLİ

**Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Mustafa KAYA
2025
Her Hakkı Saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Murat ÇİFTLİ

ÇAĞDAŞ DÖNEM ARAP BİÇİMBİLİMİ
-METODOLOJİK ve KAVRAMSAL DEĞİŞİM-

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Mustafa KAYA

ERZURUM- 2025

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum "Çağdaş Dönem Arap Biçimbilimi: Metodolojik ve Kavramsal Değişim" adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

☒ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

25.08.2025

Aslı ıslak imzalıdır

Murat ÇİFTLİ

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1) Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Mustafa KAYA danışmanlığında, Murat ÇİFTLİ tarafından hazırlanan “Çağdaş Dönem Arap Biçimbilimi: Metodolojik ve Kavramsal Değişim” adlı bu çalışma 08/08/2025 tarihinde savunulmuş ve Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Arap Dili Belâgatı Bilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mustafa KAYA (Danışman) İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Selami BAKIRCI İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Yakup KIZILKAYA İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mücahit ELHUT İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Fatih AKBAŞ İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. Hanifi ŞAHİN

Enstitü Müdürü

Aslı ıslak imzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	V
ABSTRACT	VI
KISALTMALAR DİZİNİ	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	7
II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI.....	8
III. LİTERATÜR TARAMASI	9
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	11
IV. KAVRAMSAL ÇERÇEVE	12

BİRİNCİ BÖLÜM

BİÇİMBİLİMİN TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. GENEL BİÇİMBİLİMİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	15
1.1.1. Geleneksel Dönem Biçimbilim Çalışmaları.....	16
1.1.1.1. Eski Dönem Biçimbilim Çalışmaları.....	16
1.1.1.2. Orta Dönem: Dillerin Tipolojik Tasnifi.....	19
1.1.1.2.1. Çözümleyici Diller.....	22
1.1.1.2.2. Birleşimsel Diller.....	23
1.1.1.3. Geleneksel Dönemde Biçimbilimsel Unsurlar: Kelime- Kök- Ek	26
1.1.2. Çağdaş Dilbilim Dönemi Biçimbilim Çalışmaları	27
1.1.2.1. Çağdaş Dilbilimde Dilin Tanımı	28
1.1.2.2. Çağdaş Dilbilimde Gösterge ve Sözcük- Gösterge İlişkisi	31
1.1.2.3. Dil Göstergesinin (Sözcüğün) Özellikleri	32
1.1.2.4. Dil Göstergesinin Bir Özelliği Olarak Çift Eklemlilik Kuramı.....	34
1.1.2.5. Kelime Kavramının Yetersizliğine Dönük Eleştiriler	36
1.1.2.6. Taban ve Gövde Terimi.....	38
1.1.2.7. Çağdaş Biçimbilimde Temel Birim: Biçimbirim	39
1.1.2.8. Çağdaş Biçimbilim ve Ara Kesitleri.....	42
1.1.2.8.1. Biçimbilim - Sesbilim Ara Kesiti	44
1.1.2.8.2. Biçimbilim - Sözcükbilim - Sözlükbilim Ara Kesiti	45

1.1.2.8.3. Biçimbilim - Anlambilim Ara Kesiti	47
1.1.2.8.4. Biçimbilim - Sözdizim Ara Kesiti	48
1.1.2.8.5. Biçimbilim - Bürünbilim Ara Kesiti	50
1.2. ARAP BİÇİMBİLİMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ	50
1.2.1. Geleneksel Dönemde Sarf İlmi: Doğuşu ve Gelişimi	51
1.2.2. Geleneksel Dönem Sarf Çalışmalarında Yöntem.....	58

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP BİÇİMBİLİMİNİN METODOLOJİK VE KAVRAMSAL DEĞİŞİMİ

2.1. ALANIN METODOLOJİSİ VE ADLANDIRMASI	64
2.1.1. Geleneksel Dönemde Metodolojisi ve Adı	64
2.1.2. Çağdaş Dönemde Metodolojisi ve Adı	68
2.2. BİÇİMBİLİMSEL TİPOLOJİSİ.....	71
2.2.1. Geleneksel Dönem Tipoloji Kuramı: Mîzân-ı Sarfî.....	72
2.2.2. Çağdaş Dönemde Arapçanın Tipolojisine İlişkin Görüşler	75
2.2.2.1. Çağdaş Dönemde Mîzân-i Sarfiye İlişkin Yeni Görüşler.....	76
2.2.2.2. Çağdaş Dönemde Arapça'nın Biçimbilimsel Tipolojisi.....	79
2.3. TANIMI, KONUSU VE SINIRLARI.....	83
2.3.1. Geleneksel Dönemde Tanımı, Konusu ve Sınırları.....	84
2.3.2. Çağdaş Dönemde Tanımı, Konusu ve Sınırları.....	88
2.4. TEMEL OLGULARI: ÇEKİM-TÜRETİM.....	91
2.4.1. Geleneksel Dönemde Çekim-Türetim Kavramları ve Sınırları.....	93
2.4.2. Çağdaş Arap Biçimbiliminde Çekim-Türetim	95
2.4.2.1. Çağdaş Arap Biçimbiliminde Çekim-Türetim Kavramları ve Sınırları	96
2.4.2.2. Genel Biçimbilim Açısından Geleneksel Dönem Çekim-Türetim Kavramları	97
2.4.2.2.1. Genel Biçimbilim Açısından Arapça'nın Çekim Kavramları.....	97
2.4.2.2.2. Genel Biçimbilim Açısından Türetim Kavramları	101
2.5. BİÇİMBİLİMİN TEMEL BİRİMİ	102
2.5.1. Geleneksel Dönemde Arap Biçimbiliminin Temel Birimi: Kelime.....	104
2.5.2. Çağdaş Dönemde Arap Biçimbiliminin Temel Birimi.....	105
2.5.2.1. Çağdaş Dönemde Geleneksel Kelime Tanımına Dönük Eleştiriler	105
2.5.2.2. Çağdaş Arap Biçimbiliminde Temel Birim: Morfem.....	108

2.5.2.2.1. Morfem - Kelime İlişkisi	111
2.5.2.2.2. Morfemin Yapı Bakımından Çeşitleri	112
2.5.2.2.3. Morfemin Biçimbilimsel Çeşitleri	114
2.6. SÖZCÜKLERİN UNSURLARI	117
2.6.1. Geleneksel Dönemde Kelimenin Unsurları: Kök ve Zâid Harfler	118
2.6.2. Çağdaş Dönemde Kelimenin Unsurları: Kök, Ek ve Gövde.....	119
2.7. SÖZCÜKLERİN KÖKÜ VE KÖKENİ.....	122
2.7.1. Geleneksel Dönemde Kelimenin Kökü ve Kökeni	123
2.7.2. Çağdaş Dönemde Kelimenin Kökü ve Kökeni	126
2.8. KELİMENİN TASNİFİ.....	129
2.8.1. Geleneksel Dönemde Kelimenin Tasnifi	130
2.8.2. Çağdaş Dönem Kelime Tasnifine İlişkin Yaklaşımlar	132
2.8.2.1. Çağdaş Dönemde Geleneksel Kelime Tasnifine Dönük Eleştiriler.....	132
2.8.2.2. Çağdaş Dönem Sınıflandırmaları ve Parametreleri	135

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BİÇİMBİLİMİNİN ARA KESİTLERİNE'NE İLİŞKİN YENİ YAKLAŞIM VE KAVRAMLAR

3.1. BİÇİMBİLİM- SESBİLİM ARA KESİTİ.....	142
3.1.1. Geleneksel Dönem Biçimsel Sesbilim Ara Kesiti Kavramları	146
3.1.1.1. İ'lâl	146
3.1.1.2. İbdâl.....	150
3.1.1.3. İdgâm.....	151
3.1.1.4. Ta'vîz.....	152
3.1.2. Geleneksel Dönemin Biçimsel-Sesbilim Yaklaşımına Dönük Eleştiriler.....	154
3.1.3. Biçimsel Sesbilim Eleştirilerin Odağı Olarak Arap Yazı Tipolojisi	158
3.1.4. Çağdaş Dönemde Biçimsel Sesbilim Alanda Yeni Kavramlar	161
3.1.4.1. Harf Kavramına Dönük Eleştiriler ve Alternatif Yeni Kavramlar	162
3.1.4.1.1. Arapça'da Ünsüzler	164
3.1.4.1.2. Arapça'da Kısa Ünlüler	165
3.1.4.1.3. Arapça'da Uzun Ünlüler	167
3.1.4.1.4. Arapça'da Yarı Ünlüler	170
3.1.4.1.5. Diğer Bazı Kavramlar	172

3.1.4.2. Biçimsel Sesbilim Alanın İlkelerine İlişkin Yeni Kavramlar.....	173
3.1.4.2.1. Benzeşme İlkesi	175
3.1.4.2.2. Benzeşmezlik İlkesi	178
3.1.4.3. Biçimsel Sesbilim Alanda Yeni Bir Kavram: Hece	180
3.1.4.3.1. Sesbilimde Hece Kavramı ve Unsurları.....	182
3.1.4.3.2. Arapçada Hece Kavramı, Yapısı ve Türleri.....	183
3.1.4.3.3. Arapça’da Hecelerle ilgili Temel Bazı İlkeler.....	187
3.1.4.3.4. Biçimsel Sesbilim Açısından Arapçada Hece	189
3.1.4.3.5. Arapça’da Hece - Kelime İlişkisi.....	194
3.1.4.3.6. Arapça’da Hece - Biçimbirim (Morfem) İlişkisi	197
3.1.4.4. İsim ve Fiil Vezinlerine İlişkin Biçimsel Sesbilim Açıklamalar	199
3.2. BİÇİMBİLİM - BÜRÜNBİLİM ARA KESİTİ.....	200
3.2.1. Arap Dili Çalışmalarında Biçimbilim-Bürünbilim İlişkisi.....	203
3.2.2. Çağdaş Dönemde Arap Dilinde Vurgu ve Çeşitleri	205
3.2.2.1. Cümlede Vurgu (Öbek Vurgusu)	206
3.2.2.2. Sözcükte Vurgu (Hece Vurgusu).....	206
3.2.2.2.1. Sözcükte Birincil Vurgu ve Kuralları	208
3.2.2.2.2. Sözcükte İkincil Vurgu ve Kuralları	209
3.2.3. Biçimbilimsel Nedenlerle Vurgu Kayması	209
3.3. BİÇİMBİLİM - SÖZDİZİM - ANLAMBİLİM - SÖZCÜKBİLİM ARA KESİTİ: KELİMEYE İLİŞKİN YENİ TASNİFLER	210
3.3.1. İbrahîm Enîs’in Tasnifi	213
3.3.2. Temmâm Hassân’ın Tasnifi	214
3.3.3. Mehdî el-Mahzûmî’nin Tasnifi	217
3.4. BİÇİMBİLİM-SÖZCÜKBİLİM ARA KESİTİ	218
3.4.1. Geleneksel Sözcük Yapım Yollarına İlişkin Yeni Görüşler	221
3.4.2. Kelime Yapım Yollarından Birleştirme	225
SONUÇ.....	228
KAYNAKÇA	236
ÖZGEÇMİŞ.....	246

ÖZET

DOKTORA TEZİ

ÇAĞDAŞ DÖNEM ARAP BİÇİMBİLİMİ
-METODOLOJİK ve KAVRAMSAL DEĞİŞİM-

Danışman: Prof. Dr. Mustafa KAYA

2025, 247 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Mustafa KAYA
Prof. Dr. Selami BAKIRCI
Doç. Dr. Yakup KIZILKAYA
Doç. Dr. Fatih AKBAŞ
Doç. Dr. Mücahit ELHUT

İnsanın, dil olgusuna dönük ilgisi, onu tanımlama ve açıklama çabası, başlangıçta merak düzeyinde iken giderek bilimsel bir seviyeye evrilmiştir. Bu bağlamda tarihsel süreçte dil çalışmaları, geleneksel dönemde özel dilbilim, çağdaş dönemde ise genel dilbilim yaklaşımıyla yapılmıştır. Bu değişim; dilbilimin alt alanı olan biçimbilim alanında metodolojik ve kavramsal değişime neden olmuştur. Geleneksel dönemde Arap biçimbilimi de özel dilbilim yaklaşımıyla incelenmiş, bu bakış açısıyla oluşturulan metodoloji ve kavramsal çerçeve çağdaş döneme kadar sürmüştür. Çağdaş dönemde ise Arap biçimbilimi genel biçimbilimin yöntem ve kavramları açısından yeniden incelenmiştir.

Bu bağlamda çalışmanın *konusu* çağdaş dönem Arap biçimbilim çalışmalarında teorik düzlemde gerçekleşen metodolojik ve kavramsal değişimdir. *Amacı* ise bu değişiminin genel çerçevesini ve yönünü ortaya koymak, Arap biçimbilimini genel biçimbilim perspektifinden incelemektir. Çalışmanın *kapsamı*, metodolojik ve kavramsal değişim ile sınırlı olup teorik nitelik taşımayan ve biçimbilimin öğretimi alanındaki değişim çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Alt başlıklar, değişimi göstermeye yetecek ölçüde bir derinlikle incelenmiştir. Çalışmanın *yöntemi* nitel olup metin analizi, tümdengelim, tümevarım, analoji ve karşılaştırma gibi teknikler kullanılmıştır. Birinci bölümde biçimbilimin tarihi seyrine yer verilmiş, ikinci bölümde Arap biçimbiliminin metodolojik ve kavramsal dönüşümü genel biçimbilimin yöntemi ve kavramları açısından karşılaştırmalı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise biçimbilimin ara kesitlerinde çağdaş dönemde görülen değişim ele alınmıştır. Çalışmanın bulguları ikinci ve üçüncü bölümde yer almaktadır.

Bulgular, Arap dilinin biçimbilimsel yapısının çağdaş dönemde genel biçimbilim açısından betimlendiğini, çağdaş dönem çalışmalarının, geleneksel dönem çalışmalarını tamamlayıcı nitelikte olduğunu ve çağdaş dönem çalışmalarının, bu alana, karşılaştırmalı biçimbilim çalışmaları yapmaya elverişli kavram setleri kazandırdığını göstermektedir. Konuyu ele alışı ve kurgusu bakımından özgün olan çalışmanın ulusal alan yazındaki Arap dilbilim çalışmalarına katkı sunması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sarf çalışmaları, Arap morfolojisi, Çağdaş Arap morfolojisi, Sarfta metodolojik değişim, Sarfta kavramsal değişim.

ABSTRACT**CONTEMPORARY ARABIC MORPHOLOGY
-METHODOLOGICAL AND CONCEPTUAL CHANGE-****Murat ÇİFTLİ****Advisor: Prof. Dr. Mustafa KAYA****2025, 247 Pages****Jury: Prof. Dr Mustafa KAYA****Prof. Dr. Selami BAKIRCI****Assoc. Prof. Dr. Yakup KIZILKAYA****Assoc. Prof. Dr. Fatih AKBAŞ****Assoc. Prof. Dr. Mücahit ELHUT**

Human interest in language, which initially stemmed from curiosity, gradually evolved into a scientific endeavor. Historically, linguistic studies were conducted within the framework of special linguistics in the traditional period and general linguistics in the modern period. This shift brought about methodological and conceptual changes across the subfields of linguistics, including morphology. While Arabic morphology was traditionally studied within the framework of special linguistics, the methodology and conceptual tools developed in this context persisted until modern times. In the contemporary period, however, Arabic morphology has been reexamined through the methods and concepts of general morphology.

This study investigates the methodological and conceptual transformations observed at the theoretical level in contemporary Arabic morphological research. Its purpose is to identify the scope and direction of these changes and to analyze Arabic morphology from the perspective of general morphology. The scope is limited to theoretical, methodological, and conceptual issues, excluding pedagogical aspects.

Adopting a qualitative approach, the study employs discourse and text analysis, deduction, induction, analogy, and comparison. With its original framework and design, it is expected to contribute to Arabic linguistic studies in the national academic literature. The first chapter outlines the historical development of morphology; the second examines the methodological and conceptual transformation of Arabic morphology in comparison with general morphology; and the third discusses changes observed at the intersections of morphology in the contemporary period.

Findings indicate that Arabic morphological studies have been updated in line with the methodological and conceptual framework of general morphology. Furthermore, contemporary research complements traditional studies while introducing new conceptual sets that enrich the field and provide opportunities for comparative morphological research.

Keywords: Şarf studies, Arabic morphology, Contemporary Arabic morphology, Methodological Change in Arabic morphology, Conceptual Change in Arabic morphology

KISALTMALAR DİZİNİ

a.y.	Aynı yer.
b.	İbn.
bkz.	Bakınız.
c.	Cilt.
C.	Consonant/ Ünlü.
çev.	Çevirmen.
ed.	Editör.
fak.	Fakülte.
h.	Hicrî.
hz.	Hazreti.
ö.	Ölümü.
s.	Sayfa.
sy.	Sayı.
nşr.	Neşreden.
ts.	Tarihsiz.
thk.	Tahkik.
üni.	Üniversitesi
vb.	ve benzeri.
yy.	Yüzyıl.
V.	Vowel/ünsüz
vd.	Ve diğerleri

ÖNSÖZ

Dil insana özgü güçlü ve büyümlü bir düzen, onu diğler varlıklardan ayıran temel bir özelliktir. İnsanoğlunun hayatı kavrayışının en belirgin tezahürü ve aracı dildir. İnsanın, dil olgusuna dönük ilgisi, onu tanımlama ve açıklama çabası varoluşundan bugüne devam etmiştir. Bu çaba, başlangıçta merak düzeyinde iken giderek bilimsel ve akademik bir düzeye evrilmiştir.

Dil çalışmaları geleneksel dönemde; onun bizatihi kendisini incelemekten daha çok dini ve edebi metinleri doğru anlama ve açıklama amacıyla belirli diller üzerinde yapılmıştır. Çağdaş dönemde ise genel dilbilim çalışmalarını hızlandıran siyasi, iktisadi ve bilimsel gelişmeler yaşanmış ve bu gelişmeler, çağdaş dilbilimin doğuşunu hazırlamıştır. Bu bağlamda çağdaş dönemin; genel dilbilim çalışmalarının başladığı, dil çalışmalarının amaç ve metodolojisi bakımından farklılaştığı ve bu alanda metodolojik ve kavramsal değişimin yaşandığı bir kesit olduğu kabul edilir. Bu değişim, biçimbilim çalışmalarında da görülür.

Geleneksel dönemde dil çalışmalarına konu olan dillerden biri de Arapçadır. Arap dili, Arap dünyasının ve insanlık tarihinin bir dönüm noktasını oluşturan miladi yedinci asırdan itibaren dilbilimsel çalışmalara konu olmuş ve çeşitli açılardan incelenmiştir. Bu bağlamda Arap biçimbilimi alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Hicri üçüncü yüzyılda bağımsız bir ilim hüviyetini kazanan Arap biçimbilimi, hicri altıncı ve yedinci asırlarda olgunluk dönemine erişmiş ve bu dönemde daha sistematik eserler ortaya çıkmıştır. Arap biçimbilimine ilişkin olarak dil ekolleri arasındaki detaya ilişkin farklılıklar dışarıda bırakılırsa genel olarak bu alandaki çalışmaların metodolojisinin ve kavramsal çerçevesinin çağdaş döneme kadar değişmeden sürdüğü söylenebilir.

Çağdaş dönemde, genel biçimbilim çalışmalarının etkisi altında Arap biçimbilim çalışmalarında yeni görüş ve yaklaşımlar, yeni kavramlaştırmalar, tanımlamalar ve sınıflandırmalar, klasik yaklaşımlara dönük eleştiriler ve onların bir kısmının dilbilimsel açıdan yanlış olduğunu ileri süren görüşler serdedilmiştir. Bu çerçevede bu çalışma, son iki asırda özellikle son asırda Arap biçimbilim çalışmalarında görülen metodolojik ve kavramsal değişimi, yeni görüş ve yaklaşımları konu edinmekte ve teorik düzlemde ortaya çıkan değişimi ele almayı, bu çerçevede Arap biçimbilimini genel biçimbilim bakış

açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca konusunu, genel biçimbilim ve Arap biçimbiliminin tarihsel gelişimi ile birlikte bir bütün halinde incelemeyi hedeflemektedir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmanın konusuna, amacına, yöntemine, sınırlılıklarına, literatür taramasına ve kavramsal çerçevesine yer verilmiştir. Birinci bölüm, genel biçimbilim ve Arap biçimbiliminin tarihsel gelişimine ayrılmıştır. Bu bölümde, metodolojik değişim bağlamında hem genel biçimbilim hem de Arap biçimbilimi, geleneksel ve çağdaş dönem olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bu bölümlerle ile çağdaş dönemde genel biçimbilimde metodolojik ve kavramsal dönüşümün gerçekleştiği, buna paralel olarak aynı değişimin Arap biçimbilim çalışmalarında da olduğu gösterilmek istenmektedir. Bu çerçevede bu bölümün çağdaş dönem biçimbilimi başlığı altında kavramsal ve metodolojik dönüşüme neden olan alt başlıklara; dillerin biçimbilimsel açıdan sınıflandırılmaları, sözcüğün bir üst kavramı olarak gösterge kavramı ve özellikleri, kelime kavramının genel biçimbilim açısından yetersiz görülmesi, ona alternatif olarak üretilen morfem kavramı ve biçimbilimin, dilin diğer alt alanlarıyla ilişkisi gibi alt başlıklara yer verilmiştir. Bu başlıklar; çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünü ve alt başlıklarını belirleyen bir öneme sahiptir. Böylece birinci bölümde, ikinci ve üçüncü bölümün kurgusunun ve alt başlıklarının dilbilimsel gerekçeleri ve dayanakları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde çağdaş Arap biçimbilimindeki metodolojik ve kavramsal değişim geleneksel dönemle karşılaştırmalı şekilde incelenmiştir. Bu çerçevede iki dönem; Arap biçimbiliminin metodolojisi ve adlandırılması, biçimbilimsel tipolojisi, tanımı ve sınırları, biçimbilimin iki temel kavramı çekim ve türetim, biçimbilimin temel birimi, sözcüklerin kökü, unsurları ve kelimenin sınıflandırılması alt başlıklarıyla karşılaştırılmıştır.

Üçüncü bölümde ise biçimbilimin diğer alanlarla ortak konuları veya arakesitleri bağlamında çağdaş dönemde görülen yeni görüş-yaklaşımlara ve kavramlaştırmalara yer verilmiştir. Bu çerçevede üçüncü bölümde; biçimbilim-sesbilim kesitinde çağdaş dönemdeki biçimsel sesbilim yaklaşımlarına, biçimbilim-bürünbilim kesitinde bürünsel olgulardan bütünüyle sözcükle ilgili olan kelime (hece) vurgusuna, biçimbilim-sözdizim-anlambilim kesitinde çağdaş dönemdeki yeni sözcük sınıflandırmalarına, biçimbilim-sözcükbilim-sözlükbilim kesitinde sözcük yapımına ilişkin yeni görüşlere yer verilmiştir.

Çalışma bir dilbilim çalışması olması bakımından kuralcı bakış açısıyla değil, betimsel bir yöntemle yapılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın, ulusal alan yazında çağdaş Arap dilbilim alanında. betimsel yöntemle yapılan çalışmalara katkı sunması beklenmektedir. Kapsamı gereği çalışmanın bütünüyle teorik düzlemde ele alınmasının zorunlu oluşu, çağdaş biçimbilim çalışmalarına vukufiyet gerektirmesi, geleneksel dönemi çağdaş dönemle mukayeseli biçimde ele alması gibi hususlar, araştırma sürecini zorlaştıran unsurlar olmuştur. Bu çetin yolculukta beni her daim cesaretlendiren, engin akademik deneyimi ve alandaki derin birikimiyle bana yol gösteren değerli danışmanım Prof. Dr. Mustafa KAYA'ya, tez jürisinde yer alan ve kıymetli görüşleriyle çalışmama katkı sunan ve değer katan Prof. Dr. Selami BAKIRCI, Doç. Dr. Yakup KIZILKAYA, Doç. Dr. Fatih AKBAŞ ve Doç. Dr. Mucahit ELHUT'a, müteşekkirim. Manevi desteklerini gördüğüm mesai arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

Erzurum-2025

Murat ÇİFTLİ

GİRİŞ

İnsanoğlu farklı özellikleri dikkate alınarak çeşitli biçimlerde adlandırılır. Dil yetisi esas alınarak, insana, *konuşan canlı* anlamında *homo loquens* denir.¹ Dilin ve konuşmanın materyalleri sözcüklerdir. İnsanın dil yetisi bağlamında Kur'an'da, yaratıcının Hz. Adem'e, isimlerin bütününe öğrettiği beyan edilir.² Kur'an'da doğrudan beyan edilmese de yaratıcının, insana, dilin temel unsurları olan sözcükleri oluşturma yani adlandırma ve kavramlaştırma yetisini de ihsan ettiği açıktır.

Adlandırma ve kavramlaştırma, sözcüklerle yapılır. İnsan zihni, dünyada çok karmaşık biçimde bulunan nesnelerin yanı sıra soyut zihinsel olguları ve hayali kurgularını, onların başat özelliklerini esas alarak canlı-cansız-insan-bitki-hayvan gibi sınıflandırır ve kavramlaştırır. Böylece karmaşık olan nesne ve olgular dünyası zihinsel düzlemde bir düzene kavuşur. Zihinsel ve soyut olan kavramlar ise sözcükler olarak dilsel bir olguya dönüşür ve somutlaşır.³

Sözcükler, insan türünün iletişimde kullandığı yapı taşlarıdır. Diğer canlılarda da koklama, tatma duyularıyla ve sözcük niteliği göstermeyen sesler vb aracılığıyla iletişim görülür. Ancak iletişimin sözcüklerle yapılanı insana özgüdür.⁴ İnsanın sözcüklerden kurulu iletişim dizgesi olan dile dönük ilgisi ve onu inceleme çabası hemen her çağda önemli bir faaliyet olarak varlığını sürdürmüştür.⁵ Bu bağlamda insanın soyutlama yetisinin somut araçları olan sözcüklere ilişkin çalışmalar, dil çalışmaları içinde kendine her dönemde yer bulmuştur.⁶

Sözcük geleneksel dilbilgisi çalışmalarında her zaman gözde bir kavram olmuştur.⁷ Dilin bileşenlerinden olan sözcüğü dilbilimin alt alanlarından biçimbilim inceler.⁸ Geleneksel biçimbilimde sözcük, dilin en küçük ve temel birimi olarak kabul edilir.⁹ Bu

¹ Soner Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı: Kıraat ve Dilbilim Çerçevesinde* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2022), 23.

² el-Bakara 2/31.

³ Emel Huber, *Dilbilime Giriş* (İstanbul: Multilingual Yay., 2008), 150.

⁴ Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı*, 24.

⁵ Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 23.

⁶ Zeynel Kıran ve Ayşe Eziler Kıran, *Dilbilime Giriş* (Ankara: Seçkin Yay., 2018), 59-62; Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş: Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergibilim ve Türkoloji* (Ankara: Pegem Yayınları, 2022), 2.

⁷ Nadir Engin Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar* (İstanbul: Papatya Yayıncılık, ts), 13.

⁸ Osman Toklu, *Dilbilime Giriş* (Ankara: Akçay Yayınları, 2003), 10.

⁹ Oya Adalı, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler* (Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 1979), 7.

bağlamda biçimbilim genel olarak, sözcüklerin biçimlerini, biçim değişikliklerini, her tür eki, sözcük yapımını, çekim ve türetimi inceler. Antik çağdan çağdaş döneme kadar tarih boyunca biçimbilim alanında çalışmalar yapılmıştır.¹⁰ Bu çerçevede biçimbilim çalışmalarının tarihi oldukça eski dönemlere kadar uzanır ve dil çalışmaları kadar kadim sayılır. Zira Yunan, Hint, Roma ve Arap medeniyeti gibi birçok medeniyet tarafından biçimbilime ilişkin çalışmaların yapıldığı bilinmektedir.¹¹

Arap biçimbilimi alanında geleneksel dönemde yapılan çalışmalar, kendi geliştirdiği yöntem ile genel biçimbilim çalışmalarının olgunlaşması yolunda önemli bir merhaleyi temsil eder.¹² Arap biçimbilimi, sarf ilmi olarak bilinir. Sarf ilmi, uzun tarihsel süreci içerisinde, dönemin bilimsel düzeyi, dilbilimsel birikimi ve bakış açısı çerçevesinde yöntemini ve kavramlarını oluşturmuş ve bir disiplin olarak dil ilimleri içerisindeki yerini almıştır.¹³

Arap biçimbilimine ilişkin ilk çalışmalar, nahiv (sözdizim) çalışmalarıyla birlikte başlamıştır.¹⁴ Bu çalışmalar, Kur'ân'ın mesajını koruma amacıyla başlamış ve bu çalışmalarda Kur'ân-ı Kerim'in nazil olduğu lehçe (lexem) esas alınmıştır.¹⁵ Bu çerçevede dönemin dilbilimcileri, betimsel bir yöntemle Arap dilini incelemeye girişmişlerdir. Arap biçimbiliminin yöntem ve yaklaşımının genel olarak Sîbeveyhi'nin (ö.180) el-Kitab'ında kendini gösterdiği ve somutlaştığı söylenebilir. Bu eserle ortaya konan yöntem ve yaklaşımın olgunlaştırılarak sürdürüldüğü belirtilir.¹⁶ Bu çerçevede biçimbilim çalışmalarında belirli ekoller teşekkül etmiştir. Başlangıçta ekollerin biçimbilim çalışmalarındaki betimsel yaklaşımı, yerini, giderek kuralcı yaklaşıma

¹⁰ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 47.

¹¹ Duygu Kamacı Gencer, "Biçimbilim", *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, ed. Erdoğan Boz (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020), 283-285.

¹² Muhammed 'Abdul'azîz 'Abduddâyim, "Nazariyyetu's-sarfi'l-'arabî dirâse fi'l-mefûm ve'l-menhec", *Havliyyâtü'l-Edeb ve'l-'Ulûmi'l-İctmâiyye* 21 (2001), 11.

¹³ Fâtîn Halîl Hicâzî, "Dirâse nakdiyye li müellefât muhtâre fi's-sarf", *Mecelletu'l-Âdâb* 29/3 (2017), 53-73, 55.

¹⁴ Abdulkâdir Şâkir, "'İlmu's-sarfi'l-'arabî ve medârisu'l-kadîme ve'l-hadîse", *Râbıdatu'l-Edebi'l-Hadîs* 68 (2012), 58-80, 56.

¹⁵ Yâğî Huseyn ve dğr, "Menhec cedîd fi 'ilmi'd-dilâleti's-sarfi: el-Ef'âlu'l-mezîde nemûzecen", *Mecelletu'l-Lisânâtî'l-'Arabîyye* 7 (2018), 220-270, 224; M. Şirin Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler, (İstanbul: İsam Yay., 2015), 82.

¹⁶ Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", *Mecelletu Kulliyeti't-Terbiye el-Kısmu'l-Edebi* 16/3 (2016), 541-580, 54.

bırakmıştır. Arap biçimbilimi çalışmalarındaki bu kuralcı, korumacı ve tutucu yaklaşım, bir değişime uğramadan kesintisiz biçimde çağdaş döneme kadar sürdürülmüştür.¹⁷

19. yüzyıla değin Arap biçimbilim çalışmalarında metodolojik bakımdan farklı yönelimler görülmeyişinin bir nedeni, geleneksel dönemde, bilimlerin metodolijisinde ve dil dışı dünyada radikal değişimlerin ve büyük toplumsal evrilmelerin yaşanmaması olabilir.¹⁸ Son birkaç asırda Arap dünyasının Batı'yla giderek artan etkileşimi; hayatın sosyal, siyasal, ekonomik vb. her alanında değişimi tetiklemiş ve bunun dile yansımaları olmuştur. Arap dünyasında kullanılan standart dilin, sözü edilen etkileşim nedeniyle biçim, sözdizim ve üslup düzleminde görece bir değişim geçirdiği kabul edilir.¹⁹ Bu nedenle Arap dilinin genel tarihi seyrine ilişkin bazı sınıflandırmalarda çağdaş standart Arapça, *fusha* 'l- 'asr olarak adlandırılır ve ayrı bir kesit olarak görülür.²⁰

Dilin başat özelliği değişmesidir. Dil, kullanıldıkça dönüşen ve sürekli biçimde değişen dinamik bir yapıya sahiptir. Mazi ile atının arakesitinde yer alarak ve bir miras olarak geçmiş ve geleneği geleceğe taşıırken, bir yandan da çeşitli şartların altında hızlı veya yavaş ama sürekli bir dönüşüm geçirir.²¹ Bir dilin değişmemesi için Latince gibi yazılı biçimiyle kullanılması ve hiç konuşulmaması gerekir. Dil kullanıldığında zaman ve uzam olmak üzere iki boyutta değişim gösterir. Bir dilin zaman eksenindeki değişimi tarihsel olarak art zamanlı yöntemle izlenebilir.²² Onun uzam eksenindeki değişimi ise aynı tarihsel kesitte konuşulduğu farklı bölgelerde, çeşitli toplumsal sınıflarda, hatta bireyden bireye eş zamanlı yöntemle incelenebilir.²³ Aynı zamanda bu değişim; halk dili, teklifsiz dil, yazı dili, şiir dili ve argo gibi değişik düzeylerde tezahür edebilir.²⁴

¹⁷ Yâğî Huseyn ve dğr, "Menhec cedîd fî 'ilmi'd-dilâleti's-sarfî", 224.

¹⁸ a.g.e., 222.

¹⁹ Ebu's-Su'ûd, Ahmed el-Fahrânî, *Eseru'l-lugâti'l-ecnebiyye 'ala'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra* (Mısır: Câmiatu'l-Ezher, ts) 11; 'Abbâs el-Mısri ve 'Ammâd el-Hasan. "el-İzdivâciyyetu'l-lugaviyye fi'l-Lugati'l-'Arabiyye". *Mecelletu'l-Mecma'* 8 (2014), 37-76, 71; Ahmed Hâşim es-Samerrâî, "el-İzdivâciyyetu'l-lugaviyye beyne'l-'Arabiyyeti'l-fushâ ve'l-lehecâti'l-hadîse", *Mecelletu'l-Halil li'd-Dirâsâti'l-Edebiyye ve'l-Lugaviyye* 2/3 (Temmuz 2017), 19-43, 3.

²⁰ Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı*, 79; Jonathan Owens, *A Linguistic History of Arabic* (New York: Oxford Uni. Press, 2006), 2.

²¹ Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yay., 1982) 14-15; Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 82; Can, Meltem. "Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2017 Bahar). 37-67, 38-41.

²² Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, (İstanbul: Multilingual Yay., 2003), 193.

²³ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 14-15.

²⁴ a.g.e., 105.

Bir dilin değişimini durdurmak neredeyse olanaksızdır. Ancak kurallarının tespit edilerek o kurallara olabildiğince bağlı kalınması değişimin hızını düşürebilir.²⁵ Bu doğrultuda yapılan dil çalışmaları ile genellikle o dilin “yazı dili”i oluşur. Yazı dili, standart (resmi) dilin tekamül etmiş biçimidir. Standart dil ise siyasi, edebi, dini vb. sebeplerle bir diyalektin sivrilmesi sonucu ortaya çıkar.²⁶ Bir lehçenin standart dil kabul edilmesi, o lehçenin özellikleri kadar onu kullanan insanların toplumsal, siyasi ve iktisadi alanda etkili olmasından ileri gelir.²⁷

Dil kurallarının tespiti başlangıçta betimsel yöntemle yapılır. Ne var ki onun değişimini yavaşlatmak ve hızını kesmek için tutucu bir yaklaşım gerekir. Bu noktada betimsel yaklaşımdan kuralcı yaklaşıma doğru bir geçiş gözlenir. Zira kuralcı bakış açısı belirli kesitte tespit edilen kurallardan sapmayı, bozulma olarak değerlendirerek dili, değişime karşı korumayı amaçlar. Yine de dilin, belirli bir zaman kesitinde dondurulması olanaksızdır ve değişim sürecektir.²⁸ Bu noktada betimleyici gramer daima değişen ve gelişen dile tabi olmak durumundadır. Dil, gramer kaidelerine sürgit tabi olamaz. Çünkü yüzyıllar boyunca yeni şekiller ortaya çıkar. Lengüistik olayların derlenmesi ve incelenmesi sonucunda yeni kurallar koymak gerekebilir.²⁹

Arap dilinin, betimlendiği ilk çağlardan günümüze değişimden müstağni kaldığı düşünülemez. Değişimin çağdaş dönemde hızlandığı söylenebilir. Bu bağlamda Arap biçimbiliminde üç tür değişimin olduğu söylenebilir. Bunların birincisi sarfin öğretimine ilişkin pedagojik değişim, ikincisi bütünüyle Arap dilinin biçimbilimsel yapısında gerçekleşen değişim, üçüncüsü ise daha çok teorik düzlemde gerçekleşen ve sarfin incelenme biçimine ilişkin metodolojik ve kavramsal değişimdir.

Pedagojik değişim, daha çok teysîru'n-nahv çalışmaları içinde ele alınır. Arap dilbilgisinin kolaylaştırılmasına ilişkin çalışmaların nahiv ağırlıklı olduğu ancak sarfa ilişkin bazı konuları da ihtiva ettiği anlaşılmaktadır.³⁰

²⁵ Ümit Deniz Turhan, “Sözdizimde Temel Kavramlar”, *Genel Dilbilim-1*, ed. A. Sumru Özay vd., (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2017), 188; Dilek Erenoğlu, “Gramer-Dilbilgisi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2006), 139-147, 140-146.

²⁶ Necip Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik* (İstanbul, Multilingual, 2004), 165-169.

²⁷ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 17.

²⁸ a.g.e, 17.

²⁹ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 110.

³⁰ Bkz. Şahin Şimşek, *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri Ve Arapça Öğretimine Etkileri*, (Sivas: Cumhuriyet Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, Doktora tezi, 2018)

Biçimbilimsel değişim, bazı vezinlerin kullanımdan düşmesi veya kullanılmaya devam etmekle birlikte türetim işlevini yitirmesi biçiminde görülebilir. Örneğin çağdaş dönemde Arapça’da اَفْعُول ve اَفْعُلَى vezinleri kullanım değerini neredeyse yitirmiş, فَوْعَل, فَوْعَلٌ gibi vezinlerin kullanımı artmıştır. Biçimbilimsel değişim, veznin biçimsel anlambiliminde (morfosemantiğin); yani veznin anlamlarından bazılarının güçlenmesi veya bazılarının zayıflaması biçiminde de olabilmektedir. Örneğin, tefil babındaki izâle anlamının kullanım alanı günümüzde giderek daralmıştır.³¹ Biçimbilimsel bağlamda sözcük yapımına ilişkin değişimler de görülür. Örneğin لا شعوري، لأخلاقي، لامنطقي gibi olumsuz kavramların karşılanması için لا harfi, bir ön ek olarak kavram oluşturmada sıkça kullanılmaya başlanmıştır.³²

Metodolojik ve kavramsal değişim ise biçimbilim alanındaki çalışmaların yöntem ve kavramlaştırmalarına ilişkin yenilenme ve dönüşümdür. Çağdaş dönemde Arap biçimbilim çalışmalarının metodolojisinde ve kavramlaştırmalarında değişim gözlenir. Bunun sebebini, temelde, insanoğlunun bilimsel yolculuğunun sürekliliğinde aramak gerekir. İnsanoğlunun bu alandaki yolculuğu devam eder ve herhangi bir disiplinde insanlığın, zirveye ulaştığı söylenemez. Bu bağlamda en önemli özelliği değişim olan dil olgusunun, tarihin bir kesitindeki biçimiyle dondurulması olanaksızdır. Dil, değişime açıksa dil üzerindeki çalışmaların da çağın dilbilimsel alanda ulaştığı seviyeye uygun olarak güncellenmesi kaçınılmaz olur. Zira dil çalışmaları; geçmişin birikimini, onun ilke ve kavramlarını eleştirip geliştirerek oluşur ve yeniden biçimlendirilir. Oluşum süreci ise ucu açık biçimde devam eder.³³ Bu türden bir değişim, Arap dilbilim ve biçimbilim çalışmalarında da görülür. Ancak bu değişimin iç dinamiklerden kaynaklandığını söylemek zordur. Değişim büyük ölçüde Batı kaynaklıdır.

Batı’da son birkaç yüzyılda gerek sosyal bilimlere gerekse pozitif bilimlerin konularında ve yöntemlerinde gelişmeler ve değişimler olmuştur.³⁴ Bir çağın bilimsel

³¹ Yâğî Huseyn ve dğr, “*Menhec cedîd fî ‘ilmi’ d-dilâleti’s-sarfi*”, 224.

³² el-Fahrânî, *Eseru’l-lugâti’l-ecnebiyye ‘ala’l-‘Arabiyyeti’l-mu’âsıra*, 41.

³³ Zeynel Kıran - Ayşe Eziler Kıran, *Dilbilime Giriş*, 30-31.

³⁴ ‘Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu’s-savtî li’l-bünyeti’l-‘Arabiyye: Ru’ye cedîde fî’s-sarfi’l-‘Arabî*, (Beyrût: Müessestü’r-Risâle 1980), 5.

seviyesi, paradigması ve metodolojisi disiplinlerin metodolojisini de etkiler. Paradigma, belirli sorunlara ışık tutan ve çözümlerine yönelik öneriler geliştiren bir bakış açısıdır.³⁵

Çağdaş dönemde Batı’da dilbilim çalışmalarında paradigma değişikliği olmuş, bu durum onun metodolojisinde ve kavramlarında değişime neden olmuştur.³⁶ En önemli etken, çağdaş dilbilimin doğuşu ve genel dilbilim çalışmalarının yapılmasıdır. Çağdaş dilbilim öncesi dil çalışmaları, Türkçe, Almanca, Arapça gibi tekil diller üzerinde özel dilbilim çalışmaları çerçevesinde yapılmıştır. Dilbilim; tek dil çerçevesinde yürütüldüğü, dilbilimsel çalışmaların yalnız bir dile ilişkin gerçekleştirildiği durumlarda *özel dilbilim* adını alır. *Genel dilbilim*; bunun karştı olarak dillerin ortak yanlarını, genel ilkelerini, dil olgusunun evrensel görünümünü, dilin işleyiş koşullarını saptar.³⁷ Bu çerçevede Batı’daki genel dilbilim ve biçimbilim çalışmaları da geliştirdiği kuramlarla dillerin biçimbilimsel yapılarına bütüncül ve kapsayıcı açıklamalar getirmeyi amaçlamış ve bu perspektiften kavramlarını oluşturmuş, bu gelişme de genel biçimbilim alanında metodolojik ve kavramsal değişime neden olmuştur.

Dilbilim alanında Batı’da gerçekleşen metodolojik ve kavramsal değişim, Arap dilbilim çalışmalarına taşınmış ve uyarlanmıştır.³⁸ Bu durum bazı yeni kavramların önerilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda sesbilimle ilgili olarak geleneksel kavram olan *mehâricu’l-hurûf* yerine *mehâricu’l-esvât* teriminin daha uygun olduğu belirtilir. Zira harf, sesin görsel biçiminin adıdır. Dolayısıyla *harf* kavramı yerine *savt* kavramı sesbirimlerin kavramlaştırılmasında daha doğru bulunur.³⁹ Bunun gibi genel biçimbilim alanındaki kavramlar, yaklaşım ve birikim de Arap biçimbilim çalışmalarına taşınmıştır. Ya da geleneksel kavramlar yeni üretilen kavramlarla uyumlu olacak biçimde güncellenmiştir. Bu doğrultuda klasik dönem Arap dilbiliminde kullanılan terminolojinin dışına çıkıldığı ve yeni terimlerin oluşturulduğu görülür.

Çağdaş dönemde genel biçimbilim alanında yapılan çalışmalar, Arap biçimbiliminin yeniden ele alınma ihtiyacını doğurmuştur.⁴⁰ Çağdaş Arap dilbilim ve

³⁵ Süleyman Göksoy, “Paradigma ve Paradigmalar”, *Uluslararası Liderlik Eğitimi Dergisi* 1/1 (2019), 1-15, 1.

³⁶ Şâhin, *el-Menhecu’s-savtî li’l-bünyeti’l-‘Arabiyye*, 6.

³⁷ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 116.

³⁸ Şâhin, *el-Menhecu’s-savtî li’l-bünyeti’l-‘Arabiyye*, 6.

³⁹ Soner, *Kur’ân dilinin Fonetik Yapısı*, 82-84

⁴⁰ et-Tayyib el-Bekûş. *et-Tasrîfu’l- ‘Arabî min hilâli esvâtî’l-‘Arabiyyi’l-hadîs* (Tunus: el-Matbaatu’l-Arabiyye, 1992),

biçimbilim çalışmalarında, geçmişin birikiminin olduğu gibi tekrar edilmesi eleştirilir. Çağdaş dilbilim alanındaki gelişmelerin, Arap biçimbilimine ilişkin geleneksel çalışmaların tekrarını aşan incelemeleri gerektirdiği belirtilir.⁴¹ Dolayısıyla günümüzde, Arap biçimbilim çalışmalarının; geçmişin birikimini bu günün dilbilimsel birikimiyle buluşturmak, yorumlamak ve günümüzün dilbilimsel yöntemleriyle alandaki birikimi yeniden incelemek biçiminde yapılması gerektiği öne sürülür.⁴² Bu doğrultuda güncel Arap dilbilim ve biçimbilim çalışmalarının; Batı’da dilbilim alanında üretilen kavramların Arap biçimbilimine taşınması, Arap biçimbiliminin Batı’da üretilen kavramlar üzerinden yeniden incelenmesi, çağdaş çalışmaların geleneksel çalışmalarla sentezlenmesi gibi çeşitli biçimlerde yapılması gerektiği ileri sürülmektedir.⁴³

Özetle başlangıcından günümüze Arap dilbilim, özelde Arap biçimbilim çalışmalarının uzun tarihi sürecinde ağırlıklı olarak son asırda bir kırılma gerçekleşmiştir. Çağdaş dilbilim çalışmalarının etkisi altında gerçekleşen bu kırılma, Arap biçimbilim verilerinin ve olgularının işlenmesi, incelenmesi, yorumlanması ve kavramlaştırılması bağlamında alana dönük yaklaşım ve yöntemle ilgilidir. Somut olarak biçimbilimin temel biriminin ne olduğu hususunda başlayan ayrışmalar değişimin temel noktasını oluşturur. Bu bağlamda Arap biçimbilim çalışmaları, yöntemi ve kavramsal değişimi bakımından doğuşundan günümüze ikiye ayrılır. 19. yüzyıl öncesi döneme ait biçimbilim çalışmaları, geleneksel dönem sarf ilmi (علم الصرف القديم) olarak adlandırılır. 19. yüzyıl sonrası Batı’da gelişen genel dilbilimin ve onun bir alt dalı olan genel biçimbilimin etkisi altında yapılan çalışmalara ise çağdaş sarf ilmi (علم الصرف الحديث) denir.⁴⁴

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Çalışmanın konusu çağdaş dönemde dilbilim alanında ortaya çıkan gelişmelerin etkisiyle son birkaç asırda, ağırlıklı olarak son asırda Arap biçimbilim çalışmalarında yaşanan metodolojik ve kavramsal değişimdir. Dolayısıyla çalışma; Arap biçimbiliminin teorik düzlemde geçirdiği metodolojik ve kavramsal değişimi, genel biçimbilimin yöntem

⁴¹ Hicâzî, “*Dirâse nakdiyye li müellefât muhtâre fi ‘s-sarf*”, 55-56.

⁴², Hannân binti Ahmed Abduh er-Râcihi, “Lemahât ‘ani’d-dersi’s-sarfî fi’t-turâsi’l-‘Arabî ve ‘ilmi’l-lugati’l-muâsir”. *el-Mecceletu’l-‘İlmiyye bi Külliyyeti’l-Âdâb* 29 (2016). 907-928., 56.

⁴³ Vildân Nâfi, “‘İlmu’s-sarf: neş’etüh ve tatavvuruh”, *Jurnal Study Agama*, 4/2 (Aralık 2016), 35-52, 35.

⁴⁴ a.g.e, 51.

ve kavramlarıyla, onun perspektifinden oluşturacağı bir sistematik ve kurguyla betimlemeyi amaçlamaktadır.

Arap biçimbilim çalışmalarındaki metolojik ve kavramsal değişim, Soussere ile başladığı kabul edilen çağdaş dilbilim çalışmalarının etkisinin, Arap dilbilim çevrelerinde görülmesiyle artar. Bu da yirminci yüzyılın başından itibaren tarihlendirildiğinde yüzyılı aşkın bir süreci içerir. Ancak Soussere öncesinde onsekiz ve ondokuzuncu yüzyılda yapılan, dillerin biçimbilimsel tipolojisine ilişkin uğraşlar da çağdaş Arap biçimbilim çalışmalarını yöntem ve kavramları açısından etkilemiştir. Dolayısıyla süreci onsekizinci yüzyılın ortaları veya ondokuzuncu yüzyılın başından başlatmak daha doğru olacaktır. Bu dönem genellikle çağdaş dönem olarak adlandırılır. Bu gerekçeyle, değişimin kabaca iki yüzyılı aşkın bir dönemi kapsadığı varsayılmış, bu nedenle çalışmanın başlığına *çağdaş dönem* kaydının eklenmesinin uygun olacağı değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, çağdaş Arap biçimbilim çalışmalarında yöntemsel ve kavramsal olarak değişim olduğu öngörüsüne dayanır. Bir olgunun değişimi, değişimin sebep ve dinamikleri ve olgunun tarihsel gelişimi ortaya konularak açıklanabilir. Arap biçimbilim çalışmalarını çağdaş genel biçimbilim çalışmaları şekillendirmiştir. Bu nedenle her iki alanın tarihsel seyrine ve özellikle çağdaş biçimbilimle ilgili kavramlara ve onun alana bakış açısına birinci bölümde yer verilecektir. Bu yönüyle birinci bölüm, ikinci ve üçüncü bölümün ve alt başlıklarının başka bir ifade ile bu iki bölümün kurgusunun dilbilimsel dayanağını oluşturacaktır. Bu doğrultuda ikinci bölümde Arap biçimbilimine ilişkin temel konular geleneksel dönemle karşılaştırmalı biçimde incelenecek, üçüncü bölümde ise biçimbilimin diğer alanlarla ortak konuları ve arakesitlerine ilişkin yeni yaklaşım ve kavramlara yer verilecektir.

II. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Çalışmanın konusu çağdaş dönemde biçimbilim alanında görülen metodolojik ve kavramsal değişimdir. Bu nedenle çağdaş dönemde biçimbilimin öğretimine ilişkin yeni yaklaşımlar çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Ayrıca biçimbilimin bütünüyle özüne ilişkin salt biçimbilimsel değişime de çalışmada yer verilmeyecektir. Bu çerçevede biçimbilim-anlambilim arakesitindeki biçim-anlambilimsel değişimin, biçimbilimin bütünüyle özüne ilişkin olduğu değerlendirilmiş ve bu konu çalışmanın kapsamı dışında

bırakılmıştır. Buna karşın kavramsal değişim bağlamında biçimbilimle dolaylı biçimde ilgili olan bazı başlıklara çalışmada yer verilecektir. Bu bağlamda Arap yazı tipolojisi, sesbirimlere ilişkin kavramlar, bürünbilim kavramlarından kelimedede vurgu gibi başlıklar bunlardan sayılabilir. Diğer taraftan, çalışmada biçimbilimin, dilbilimin diğer alt dallarıyla oluşturduğu ara kesitlerine ilişkin yeni yaklaşımların, üretilen terimlerin ve yeni bakış açılarının bütününe, tezin kapsamı gereği yer verilemeyecektir. Zira çalışmanın amacı, bu alandaki bütün verileri ortaya koymak değil, bir metodolojik ve kavramsal değişimin olduğunu ve bu değişimin çerçevesini ve yönünü ortaya koymaktır. Bu nedenle alt başlıkların büyük kısmı derinliğine değil, bu dönüşümü göstermeye yetecek ölçüde bir derinlikte ya da yüzeysellikte işlenecektir. Bu alanlarda daha spesifik, teknik ve derinlikli çalışmalar yapılabilir.

III. LİTERATÜR TARAMASI

Ulusal alan yazında konuları, çalışmamızın alt başlıkları ile kesişen veya örtüşen çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri Soner Akdağ'ın, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi* adlı çalışmasıdır. Bu eserin, *Arap dilinin biçimbilimsel tipolojisi* bölümü çalışmamızla örtüşmektedir.⁴⁵ Ancak bu bölüm, hem bir makale ölçeğinde kısa hem de konu yalnızca genel biçimbilim bakış açısıyla kaleme alınmış, metodolojik ve kavramsal dönüşüm açısından incelenmemiştir. Dolayısıyla dönüşümün genel çerçevesini sunmaktan uzaktır. Mustafa Kaya'nın kaleme aldığı *Arap Dili Fonetigi: Ses-Anlam İlişkisi* adlı çalışma ise biçimsel sesbilim başlığı çerçevesinde çalışmamızla örtüşmektedir.⁴⁶ Ancak bu çalışma, biçimsel sesbilim olgularına sesbilim-anlambilim ilişkisi bağlamında ses-anlam ilişkisi açısından yaklaşmaktadır. Çalışmamızda ise bu kesit metodolojik ve kavramsal değişim açısından incelenecektir. Şahin Şimşek'in *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri Ve Arapça Öğretimine Etkileri* konulu doktora tezi sarfın öğretiminin kolaylaştırılmasına ilişkin başlıklar içermektedir. Ancak yöntem ve kavramsal değişime ilişkin içerikler barındırmamaktadır.⁴⁷ Büşra Gürpınar'ın, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam* konulu yüksek

⁴⁵ Bkz. Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2023).

⁴⁶ Bkz. Mustafa Kaya, *Arap Dili Fonetigi: Ses-Anlam İlişkisi* (Erzurum: Eser Matbaası, 2011).

⁴⁷ Bkz. Şahin Şimşek, *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri Ve Arapça Öğretimine Etkileri*, (Sivas: Cumhuriyet Üni. Sosyal Bilim. Enstitüsü, Doktora tezi, 2018).

lisans tezi, çalışmadaki morfem alt başlığıyla örtüşür.⁴⁸ Bu tez anlam açısından morfem kavramını özellikle vezin morfemini derinliğine incelemektedir. Ancak konuya metodolojik ve kavramsal değişim açısından yaklaşmamaktadır. İsmail Güler'in kaleme aldığı *Arapçada Sözcük ve Biçimbirim* başlıklı makale, morfem-kelime kavram ikilisini biçimbilim ve öğretim açısından incelemektedir.⁴⁹ Bu iki çalışmanın konu edindiği morfem kavramı çalışmamızda bir alt başlık olup bu kavrama, tezin bütünlüğündeki önemi açısından yer verilmiştir. Diğer bir çalışma ise Kadri Yıldırım'ın kaleme aldığı *Arap Dilinde “Nebr” (Vurgu)* konulu makaledir.⁵⁰ Makalede araştırmacı konuyu biçimbilimden bağımsız olarak incelemektedir. Çalışmamızda ise bu kavram bir ara kesit kavramı olarak incelenmektedir. Ulusal alan yazında Arap biçimbilimini konu edinen diğer çalışmalar, geleneksel ve kuralcı bakış açısıyla yapılmış çalışmalardır.

Geleneksel dönemde Arap biçimbilimi alanındaki eserler dönemin kavramları ve yöntemiyle yazılmıştır.⁵¹ Çağdaş dönemde çalışmanın konusu ve alt başlıklarında yapılan Arap dünyasında birçok eser bulunmaktadır. Ancak bu eserler daha çok çalışmanın herhangi bir alt başlığını derinliğine inceleyen eserlerdir. Çağdaş dilbilim çalışmalarının etkisinde kaleme alınan ve sayıca çok olan bu tür eserlerden çalışmada yararlanılacaktır. Ancak literatür taraması bağlamında bu eserlere yer verilmeyecektir. Çalışmamız bu eserlerden yararlanarak metodolojik ve kavramsal değişimin çerçevesini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Bütün bu çalışmalar arasında bu çalışma, çağdaş dönemde Arap biçimbilimi alanındaki çalışmalarda görülen metodolojik ve kavramsal değişimi akademik bir bakış, bütüncül bir yaklaşımla ve biçimbilimin, dilbilimin diğer alt alanlarıyla ilişkilerini gözetken bir kurguyla ele alması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Başka bir ifade ile, Arap sesbilim, sözdizim, sözlükbilim, bürünbilim alanında yapılan çalışmalardan yararlanarak Arap biçimbilim çalışmalarının değişen yanının bir panoramasını sunmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın, ortaya koyduğu bakış

⁴⁸ Bkz. Büşra Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴⁹ Bkz. İsmail Güler, “Arapça’da Sözcük ve Biçimbirim”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/14 (2005), 111-121.

⁵⁰ Bkz. Kadri Yıldırım, “Arap Dilinde “Nebr” (Vurgu)”, *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2003), 163-191.

⁵¹ Geleneksel dönem eserleri için bakınız. Bkz. Musa Alak, “Sarf İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed: İsmail Güler (İstanbul: İsam Yayınları, 2015) 169-202; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016) 329-376.

açısı ve kurgusu ile özgün bir akademik inceleme hüviyetine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Arap diline ilişkin ulusal alan yazındaki çalışmaların daha çok filolojik çalışmalar olduğu görülür. Arap dilbilimi ve biçimbilimine ilişkin çalışmaların ise daha çok klasik dönemi konu edinen, klasik dönem yaklaşımı sergileyen, betimsel değil kuralcı dilbilgisi perspektifinden konuları inceleyen çalışmalar olduğu görülür. Bu açıdan bu çalışmanın, ulusal alan yazındaki Arap dilbilim alanında betimsel yöntemle yapılan çalışmalara katkı sunması beklenmektedir.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Doğa bilimlerinin dili matematiktir. Sosyal bilimler ise dille yapılır. Bu bağlamda dilbilim, sosyal bilimlerin matematiği gibidir. Bir sosyal bilim olarak dilbilim, dilden yine dili kullanarak sözeder. Dilin, dil betimlenmesinde kullanılmasına onun üst-dil fonksiyonu denir. Dilbilim, dilin üst dil fonksiyonunu kullanır.⁵² Dilbilimin seslerle ilgili olan alanı fonetik, fen bilimlerinin yöntemini de kullanır.⁵³ Ancak dilbilim, diğer alt alanlarıyla insan dilini her bakımdan incelemeyi hedefler.⁵⁴ Bu yönüyle o, bir sosyal bilimdir ve sosyal bilimlerin yöntemini kullanır. Bir sosyal bilim çalışması olması bakımından bu çalışmada nitel yöntem uygulanacak; söylem veya metin analizi, tümdengelim, tümevarım, analoji ve karşılaştırma gibi teknikler kullanılacaktır.⁵⁵

Dilbilimin, kendine özgü iç veya alt yöntemleri vardır.⁵⁶ Bu bağlamda dilbilgisi çalışmalarında; betimlemeli, kuralcı ve öğretici olmak üzere farklı yaklaşımlar sergilenir.⁵⁷ Bu açıdan bakıldığında bu çalışma, konusunu, betimsel bir yaklaşımla ele alacaktır.⁵⁸ Diğer taraftan belirli bir kuram çerçevesinde dil olgusunu açıklayan yönetime ise kuramsal dilbilim denir.⁵⁹ Çağdaş Arap biçimbilimi alanındaki değişim, Batı'daki

⁵² Sumru Özay, "Dil ve Dilbilim", *Genel Dilbilim-1*, ed. A. Sumru Özay ve Ümit Deniz Turhan, (Eskişehir: Anadolu Üniveristesi Yayınları, 2017), 72-75.

⁵³ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 66; Akdağ, *Kur'ân dilinin Fonetik Yapısı*, 29.

⁵⁴ Özay, "Dil ve Dilbilim", 11.

⁵⁵ Yöntemler için bakınız. Özcan Güngör, *Bilimsel Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, (Ankara: Grafiker Yay, 2022), 185-222.

⁵⁶ Yöntemler için bkz. Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, (Kahire: Dâru Kuba, ts), 17-29.

⁵⁷ Özay, "Dil ve Dilbilim", 9-10.

⁵⁸ Başkan, *Lenguistik Metodu*, 17.

⁵⁹ Özay, "Dil ve Dilbilim", 11.

kuramsal çalışmaların etkisiyle biçimlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışma kuramsal çalışmaların Arap biçimbilim çalışmalarına etkisini betimleyen bir çalışma niteliğindedir.

Dilbilim, betimlemeyi eş zamanlı ve art zamanlı yöntemlerle yapar.⁶⁰ Bu iki yöntem dil çalışmalarında birlikte kullanılan, birbirine bağımlı ve birbirini besleyen yöntemlerdir.⁶¹ Eş zamanlı (senkronik- سنکرونیه) çalışmalar için betimleme (tasviri) yöntemi daha uygundur.⁶² Ancak dilin tarihsel süreçteki evrimi söz konusu olduğunda art zamanlı (diyakronik - دیکرونیه) yöntem de tercih edilir.⁶³ Bu çalışmada her iki yöntemle yapılmış çalışmalardan yararlanılmıştır.

IV. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışma, Arap biçimbiliminin bu gününü incelemeyi amaçlamaktadır. Arap biçimbiliminin bugününü ise çağdaş dilbilim çalışmaları şekillendirmiştir. Bu çerçevede, çalışmada, ulusal alan yazında dilbilim alanında yapılan çalışmalarda kullanılan dil ve üslup zorunlu olarak kullanılacaktır. Zira Türkçede genel biçimbilim kavramları bu eserlerin yazarları tarafından üretilmiştir. Bu eserlerin büyük kısmında yazarların, kavramların yabancı kökenli karşılıklarına mesafeli oldukları, Türkçe karşılıkların kullanmaya özen gösterdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bir kısmının abartılı bir öz Türkçeci üslubu tercih ettiği, bir kısmının ise abartıya kaçmadan olabildiğince öz Türkçeci bir üslup benimsediği görülür. Çalışmada bu eserlerin dil ve üslubuna uygun bir üslup kullanılacak ancak nadiren ve ihtiyaç durumunda kavramların yabancı kökenli karşılıkları da kullanılacaktır. Bu bağlamda çalışmanın dil ve üslubu bir tercihten öte zorunluluktur. Diğer taraftan konuların bağlamı gözardı edildiğinde gereksiz tekrar izlenimi verebilecek biçimde çalışmada bazı örneklerle, klişelere ve argümanlara birçok konuda yer verilmiştir.

Türkçe dilbilim eserlerinde, dilin kelime yapısını inceleyen alan için *sözcük bilgisi*, *yapı bilgisi*, *biçimbilim*, *şekil bilgisi*, *morfoloji* gibi terimler kullanılır.⁶⁴ Ancak bunlardan

⁶⁰ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 16.

⁶¹ Özey, “Dil ve Dilbilim”, 12.

⁶² Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 180-183.

⁶³ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 13; Temmâm Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, (Kahire: Mektebetu'l-Encilu'l-Mısıryye, 1990), 36.

⁶⁴ Nurettin Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, ed.Hülya Plancı, (Eskişehir: Anadolu Üniveritesi Yay. 2017), 3.

Türkçe eserlerde en yaygın kullanılanı biçimbilimdir. Bu nedenle bu kavram tercih edilecektir. Sarf Arapçanın sözcük bilgisi olması hasebiyle Arapçanın biçimbilimidir. Bu nedenle Arapçanın geleneksel dönemdeki sözcük alanındaki çalışmaları geçtiğinde *sarf* kavramı, çağdaş dönem çalışmalarından söz edilirken *Arap biçimbilimi* kavramı kullanılacaktır. Bu bağlamda çalışmaya özgü biçimde kullanılacak diğer kavramlar şunlardır:

Geleneksel dönem: Biçimbilimsel açıdan kelimenin temel birim olarak kabul edildiği çağdaş dönem öncesi için *klasik dönem* anlamında kullanılacaktır.

Çağdaş dönem: Yaklaşık son iki asırlık dönem.

Çağdaş dilbilim dönemi: Saussure'den sonra başlayan 21. yüzyılın başından itibaren bugüne uzanan yaklaşık bir asırlık zaman dilimi anlamında kullanılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİÇİMBİLİMİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Çağdaş dönemde Arap biçimbilimi ve bu alandaki çalışmalar kendi iç dinamikleriyle başlamış ve biçimlenmiş değildir. Bu çalışmaları başlatan birçok dış etken bulunur ve bunlar birbiriyle ilintili ve etkileşim içerisindedir. Çünkü sosyal olguların ve bilimsel gelişmelerin birden çok nedeni vardır. Olgular ise onları ortaya çıkaran nedenlerin ve dinamiklerin tespit ve analiz edilmesi ile daha iyi açıklanabilir. Bu nedenle öncelikle günümüz Arap biçimbilim çalışmalarını belirleyen sebep ve dinamiklere değinmek gerekir.

Çağdaş dönemde Arap biçimbilim çalışmalarındaki metodolojik ve kavramsal değişim Batı kaynaklıdır. Batı’da son iki asırda dilbilim alanında elde edilen birikim, toplumlar arasındaki kültürel etkileşimin ve bilimsel aktarımların kazandığı hız sayesinde Arap dünyasına taşınmıştır. Bu durum çağdaş Arap biçimbilim çalışmalarını başlatmıştır.

Batıdaki genel dilbilim ve biçimbilim çalışmaları, bir gurup dilbilimcinin çalışması sonucu teşekkül etmiş değildir. Ayrıca bu çalışmalar, dilbilim tarihinden kopuk ve bağımsız da değildir.⁶⁵ Bilimler birikerek ilerler ve kümülatif bir özellik gösterir. Bu bakımdan Batı’da gelişen günümüz dilbilim ve biçimbilimi tarihsel mirastan aldığı dilbilimsel birikimi kullanarak, onun ilke ve kavramlarını geliştirerek oluşmuştur.⁶⁶ Çağdaş dilbilim ve biçimbilimin ortaya çıkışı öncesinde ise bu alandaki birikimi zenginleştiren ve derinleştiren bilimsel, kültürel, sosyal, ekonomik zemin oluşmuştur. Bu elverişli zemin üzerinde çağdaş dilbilim doğmuş ve onun alt dalı olarak genel biçimbilim gelişmiştir. Biçimbilim dilin bir bileşeni ve dilbilimin bir alt alanıdır. Bu alandaki çalışmalar genel dil ve dilbilim çalışmalarının içinde ona bağlı gelişir. Dolayısıyla çağdaş Arap biçimbilim çalışmalarının dinamiklerini ortaya koyabilmek için genel dilbilim çalışmalarına referanslar yaparak genel biçimbilim çalışmalarının tarihi seyrinden söz etmek gerekir.

⁶⁵ Akdağ, *Kur’ân dilinin Fonetik Yapısı*, 8.

⁶⁶ Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları* (Ankara: Onur Yayınları, 1996), 41.

1.1. GENEL BİÇİMBİLİMİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Çalışmada genel biçimbiliminin tarihsel süreci için planlanan kesit, ilk dil çalışmalarının yapıldığı dönemden bugüne uzanan, uzun bir tarihsel dönemi içerir. Birinci bölümde yer verilecek bu uzun tarihsel sürecin bölünlenmesinde iki farklı sınıflandırmadan yararlanılmıştır. Bunlardan birisi Doğan Aksan'ın biçimbilime ilişkin, *eski ve yeni dönem* sınıflandırmasıdır.⁶⁷ Onun tasnifinde *yeni dönem* çağdaş dilbilim dönemidir. Biçimbilim açısından bakıldığında bu dönemde biçimbilimin kavramlaştırmalarında ve yönteminde bir farklılık gözlenir. *Eski dönem* ise çağdaş dönem öncesini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bu sınıflandırmaya dayalı olarak genel biçimbilimin tarihi süreci, *geleneksel ve çağdaş dönem* olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

Diğer sınıflandırma, Özcan Başkan'ın dilbilime ilişkin yaptığı *eski, orta ve yeni (çağdaş)* dönem tasnifidir. Onun tasnifindeki *yeni dönem* çağdaş dilbilim dönemidir. Eski ve orta dönem ise biçimbilimsel açıdan yapılan tasnifteki geleneksel döneme denk düşer. Biçimbilim açısından genel dilbilimin *eski ve orta* dönemi genel olarak aynı niteliklere sahiptir. Ancak genel dilbilimin *orta dönemi*, dillerin tipolojik tasnifinin ve bu tasnife zemin hazırlayan çalışmaların yapıldığı bir evre olması bakımından biçimbilim açısından da *eski* dönemden farklı bir nitelik taşır. Dolayısıyla Doğan Aksan'ın biçimbilim için kullandığı geleneksel dönemi Özcan Başkan'ın genel dilbilim için kullandığı *eski ve orta* dönem olarak ikiye ayırmak biçimbilim açısından da işlevsel bir sınıflandırma olacaktır. Dolayısıyla çalışmada *geleneksel* dönem, *eski ve orta* olmak üzere iki alt başlıkta ele alınacaktır.⁶⁸ Bu sınıflandırma genel biçimbilim çalışmalarının tarihsel gelişimini genel olarak ortaya koymak için uygun bir sınıflandırmadır. Biçimbilim çalışmaları, doğası itibarıyla genel dil çalışmalarından bağımsız olmadığından her iki alan için de geçerli bir sınıflama, çalışmanın bu bölümü için elverişli bir sistematik sunmaktadır.

Genel biçimbilimin tarihsel gelişimine benzer bir biçimde Arap biçimbilim çalışmaları da metodolojik ve kavramsal dönüşümü bakımından geleneksel ve çağdaş olmak üzere iki kısma ayrılır. Sınıflandırmadaki bu benzerlik rastlantısal değildir. Zira çağdaş dönemde genel biçimbilim çalışmalarındaki değişim çağdaş Arap biçimbilim

⁶⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), II, 81-120.

⁶⁸ Sınıflandırma için bkz. Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, (İstanbul: Multilingual Yay, 2003).

çalışmalarını şekillendirmiştir. Bu bağlamda çağdaş dönem öncesinde dillerin biçimbilimsel açıdan sınıflayan çalışmalar ve çağdaş dönemde biçimbilime ilişkin metodolojik ve kavramsal dönüşüm, çağdaş Arap biçimbilim çalışmalarının yöntemsel ve kavramsal çerçevesini belirleyen bir öneme sahiptir. Bu nedenle birinci bölümün alt başlıkları ikinci ve üçüncü bölümün kurgusunun dilbilimsel dayanaklarını oluşturacaktır. Zira ikinci ve üçüncü bölümde Arap biçimbilimi, çağdaş biçimbilim perspektifinden incelenecektir.

1.1.1. Geleneksel Dönem Biçimbilim Çalışmaları

İnsanoğlunun dile dönük yaklaşımları ve ilgisi oldukça kadimdir ve bu çerçevede biçimbilime ilişkin çalışmaları da içerir.⁶⁹ Oysa genel dilbilim ve genel biçimbilim oldukça yeni bir bilim dalı kabul edilir.⁷⁰ Genel biçimbilim, alanı ve konuları itibariyle geleneksel dilbilgisi alanında antik çağdan beri sürdürülen çalışmalara dayanır.⁷¹ Bu bağlamda çağdaş dönem öncesinden geriye doğru, dilbilimsel ve biçimbilimsel bakış açısı ve dil çalışmalarının motivasyon ve karakteristiği aynıdır. Bu nedenle bu dönem, çalışmada, *geleneksel dönem* olarak adlandırılacaktır. Daha önce belirtildiği üzere *geleneksel dönem eski ve orta dönem* olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

1.1.1.1. Eski Dönem Biçimbilim Çalışmaları

Dil çalışmaları ve metodunun, her devrin toplumsal, siyasal ekonomik, şartlarına uygun ve bilimsel düzeyiyle uyumlu seyrettiği söylenebilir.⁷² Eski dönemde toplumsal, siyasal yapılar ve ekonomik faaliyetler yeknesaktır ve bilimsel düzey farklı bölgelerde birbirine yakındır. Bu bağlamda bu dönem dil çalışmalarının temel özelliklerinden biri pratik amaçlarla yapılmasıdır.⁷³ Bu nedenle ilk dil çalışmalarında amaç, dil olgusunu tekil dillerden bağımsız biçimde bilimsel olarak incelemek değildir. Amaç, Grekler’de hukuk davalarını kazanmak, Roma’da dilin hitabet gücünden faydalanmak, Eski Hint’te dini metinlerin doğru okunmasını sağlamak, Araplarda dini metinleri doğru okumak ve

⁶⁹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 16.

⁷⁰ Z. Kıran – A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 30.

⁷¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 47; Z. Kıran ve A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 30-31; Akdağ, *Kur’ân dilinin Fonetik Yapısı*, 8.

⁷² Başkan, *Lengüistik Metodu*, 18, 55-59.

⁷³ a.g.e., 22.

anlamak, orta çağda rahiplerin dini metinleri okuma ve anlamalarını sağlamaktır.⁷⁴ Özellikle Greklerde dil çalışmaları, felsefenin bir parçası olarak görülür.⁷⁵

Bu dönemin dil çalışmalarının diğer özelliği, tikel dillerin dilbilgisel yanlarının tespit edilmeye çalışılmasıdır. Her toplum kendi dilini incelemiş ve toplumlar dönemin iletişim ve ulaşım seviyesi dikkate alındığında görece kapalı olduklarından çoğunlukla başka dillerle ilgilenmemişlerdir. Bu durum çalışmaların yapıldığı havzalarda kalmasına, dilsel birikimin diğer toplumlara aktarılamayışına, çalışmaların etkileşiminden ortaya çıkacak bilimsel bir sinerji yakalanamamasına neden olmuştur.⁷⁶

Bu dönem çalışmalarının, diğer bir özelliği ağırlıklı olarak dini ve felsefi temelli olmalarıdır. Dilin kendisi merkeze alınarak dile bir olgu olarak bakılmamış, genellikle dil başka bir amaç için incelenmiştir.⁷⁷ Halbuki çağdaş dilbilime göre tekil dillerden bağımsız olarak soyut dil olgusunun ne olduğu sorusuna cevap vermeden dilbilime ilişkin bilimsel sayılan bir yöntem oluşturulamaz.⁷⁸ Bu özellikler çerçevesinde eski dönemde dil çalışmaları devam ederken doğal olarak bu çalışmaların içinde biçimbilime ilişkin çalışmalar da yer alır.⁷⁹

Geleneksel dilbilgisinde biçimbilgisi sözdiziminden ayrılmıştır.⁸⁰ Biçimbilgisi ile ilgili olarak sözcüklerin anlamı, kökeni ve türleri konularında düşünceler serdedilmiştir.⁸¹ Sözcüklerin anlam ve kökeniyle ilgili olarak Greklerde temel tartışma *tabiat-anlaşma* ikilemi üzerine olmuştur. Bu bağlamda Kratilos (Herakletitos) kelimelerin, anlamlarına doğuştan sahip oldukları görüşünü savunur. Bu *tabiat* görüşüdür. Buna karşın Hermogenes (Demokritos) kelimelerin ses yapıları ile gösterdikleri nesne veya kavramlar arasında ilişkinin toplumsal anlaşmaya dayalı olduğu görüşünü savunur. Bu ise *anlaşma* görüşüdür.⁸² Stoacılar *tabiat - anlaşma* tartışmasında *anlaşma* görüşünde olsalar da, kelimelerin çok eski biçimlerinde ses ve anlam ilişkilerinin zorunlu olabileceğini ileri

⁷⁴ Doğan Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (Ankara: Bilgi Yay., 2021) 21-22; Perrot, *Dilbilim*, 15; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 6-8; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 18;

⁷⁵ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 15.

⁷⁶ a.g.e., 23, 25.

⁷⁷ Temmâm Hassân, *Menâhicü'l-bahs fi'l-luga*, 27; Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 33.

⁷⁸ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 41.

⁷⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 21-22.

⁸⁰ a.g.e., 264.

⁸¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 55.

⁸² Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 7.

sürmüşlerdir.⁸³ Eski Hint'te M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış olan ünlü Hintli dilbilimci Yaska'da "Niruka" adlı eserinde köken bilgisi üzerinde yoğunlaşmış, nesneye onun adı arasındaki ilişkiye değinmiştir.⁸⁴

Kelimenin türleri konusunda da görüşler bulunur. Bu bağlamda Panini öncesi dönemde Yaska (M.Ö. 6-7) sözcük türlerini isim, fiil, önek ve edat olarak sınıflandırır.⁸⁵ O, Sankritçe hakkında yazdığı eserinde, kendinden önce yapılmış olan çalışmaları özetlemiş ve 400 kısa cümlede grameri anlatmıştır.⁸⁶ Kelime parçalarını belirli işaretlerle göstermiştir. Panini kelimeleri, anlamları yerine biçimlerini esas alarak analiz etmiştir.⁸⁷ Bu çalışmanın Avrupa dilbiliminde biçimbirim kavramının doğmasına yol açtığı belirtilmektedir.⁸⁸

Platon felsefi bir yaklaşımla kelimeyi, isim ve fiil olmak üzere ikiye ayırmıştır.⁸⁹ Greklerde felsefeden uzaklaşarak lengüistik bir yaklaşım gösteren Aristo, kelimeyi yapısına göre sınıflandırmıştır. O, kelimeyi fiil, isim ve bağ olarak üç kısma ayırmıştır.⁹⁰ Helenistik dönem dilcilerinden Dıonysıos Thrax (M.Ö. 170-90) ise daha kapsamlı bir sınıflandırma yapmış ve kelimeyi; isim, fiil, partisip, harf-i tarif, zamir, edat, zarf ve bağ, olmak üzere yedi sınıfa ayırmıştır.⁹¹

Romalı dilcilerden Marcus Terentius Varro (M.Ö. 116-27) Helenistik sözcük sınıflandırmasını katı bir biçimbilimsel ölçüte göre yapmıştır. O sözcükleri önce biçimbirim alanlar ve almayanlar olarak, biçimbirim alanları ise adıl ve eylemcil birimler olarak sınıflandırmıştır.⁹² O yapım ve çekim eklerini belirleyen ilk kişi olarak bilinir.⁹³ Ne var ki Roma'daki bu sınıflandırmanın özünden zamanla uzaklaşmış ve kelimeler, ekleri esas alınarak değil anlamları esas alınarak yapılmıştır. Örneğin fiil ve

⁸³ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 27-28.

⁸⁴ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 56; Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji* (Ankara: Pegem Yayınları, 2022), 15; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, II, 81; Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı*, 8; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 146.

⁸⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 11; Toklu, *Dilbilime Giriş*, 56; Özgen- Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 15.

⁸⁶ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 17.

⁸⁷ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 31.

⁸⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 11.

⁸⁹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 55; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 8.

⁹⁰ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 21-33; Osman, *Dilbilime Giriş*, 56; Özgen- Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 15; Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, III, 81.

⁹¹ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 28; Toklu, *Dilbilime Giriş*, 56; Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 15.

⁹² Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 38-39.

⁹³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 9.

ismin ayırımında daha çok bir şeyin adı olmasını ve eylem ifade etmesini esas almışlardır.⁹⁴ Bu tutum Avrupa gramerlerinin asırlar boyunca anlam temeline dayalı yazılmasına sebep olmuştur.⁹⁵

Arap biçimbilimi kendi geliştirdiği yöntemi ile genel morfoloji çalışmalarının olgunlaşması yolunda önemli merhaleyi temsil eder.⁹⁶ Arap dil çalışmalarında kelimenin isim, fiil ve edat olmak üzere üç sınıfa ayrılması geleneksel olarak çağdaş döneme kadar sürmüştür.⁹⁷

Eski dönemde dilin ve biçimbilimin temel birimi kabul edilen kelimeye ilişkin yapılan yukarıdaki bazı sınıflandırmalara aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.⁹⁸

	Kelime Türleri							
Yaska	İsim	Fiil	Önek	Edat				
Platon	İsim	Fiil						
Aristo	İsim	Fiil	Diğer sözcükler(edatlar): Bağlaç, Tanımlık, Harf, Hece, Durum					
Dionysios	İsim	Fiil	Tanımlık	Zamir	Edat	Zarf	Bağlaç	Ortaç
Grek-latin	Çekimlenebilenler: İsim, Fiil, Zamir, Ortaç, Sıfat				Çekimlenemeyenler: Zarf, Edat, Bağlaç, Ünlem, Tanımlık			
Arap	İsim	Fiil	Harf					

Eski dönemde temel birim kelime kabul edilmiş ve birçok sınıflandırma yapılmıştır. Orta dönemde de kelime temel birim olarak kabul edilmekle birlikte bu dönemde dillerin biçimsel sınıflandırılmasına giden çalışmalar yapılmıştır.

1.1.1.2. Orta Dönem: Dillerin Tipolojik Tasnifi

Bu dönemin başlangıcı için kesin bir zamansal sınır koymak mümkün olmasa da sonu çağdaş dilbilimin doğuşu sayılabilir. Bu evre, birçok dil üzerinde çalışmalar

⁹⁴ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 29-31.

⁹⁵ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 18.

⁹⁶ ‘Abdulazîz ‘Abduddâyim, “Nazariyyetu’s-sarfi’l-‘Arabi: Dirâse fi’l-mefûm vel-menhec”, *Havliyyâtu ‘l-Edeb ve ‘l-‘Ulûmi’l-İcîtmâiyye* 21 (2001), 8-82, 11.

⁹⁷ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 11.

⁹⁸ a.g.e, 163.

yapıldığı, dil çalışmalarının kapalı havzalarda kalmadığı, dil çalışmaları arasında etkileşimlerin başladığı ve diller arasındaki karşılaştırmaların yapılabildiği bir evredir.

Eski dönem ile orta dönemin biçimbilimsel yaklaşımı, kelimenin temel birim kabul edilmesi bakımından aynıdır. Ancak orta dönemin farkı, bu dönemde dillerin biçimbilimsel bakımdan sınıflandırılmasıdır.⁹⁹ Bu gelişme; sosyal, siyasal ve ekonomik gelişmelerin zemini üzerinde oluşmuştur. XI. yüzyıldan başlayarak özellikle XV. yüzyıldan sonra genel dil çalışmalarını hızlandıran gelişmeler olmuştur.¹⁰⁰ XIII. yüzyılda başlayan coğrafi keşiflerle Avrupalılar; Uzak Doğu, Kuzey ve Güney Amerikan dillerini tanımaya başlar.¹⁰¹ XI-XIII. yüzyılları arasındaki haçlı savaşları Avrupalıların, Orta Doğu ve dilleriyle temasa geçmesini sağlar.¹⁰² Ayrıca Orta Çağda misyonerlik faaliyetleri nedeniyle Hristiyanlığın anlatılacağı toplumların dilini öğrenme ihtiyacı, o toplumların dillerini incelemeyi gerekli kılar.¹⁰³ Böylece Batı'da dil çalışmalarının, Grekçe ve Latince'nin dışına çıkarak diğer dilleri içine alacak biçimde genişlediği görülür.¹⁰⁴ Bu doğrultuda elde edilen dil birikimi 15. yüzyılda matbaanın keşfiyle geniş kitlelere ulaşır. Sömürgeciler, misyonerler, tüccarlardan sonra dil çalışmaları yapan dilbilimciler bu birikimi kullanır.¹⁰⁵ Birçok dile ait toplanan malzemeler ve veriler üzerinde dilbilim çalışmaları ileriye sürülür.¹⁰⁶

Sanskritçe'nin keşfi ile dil çalışmaları yeni bir kulvara girer.¹⁰⁷ Bu dilin tanınmasıyla birlikte Hint-Avrupa diye adlandırılacak diller arasında benzerlikler saptanır.¹⁰⁸ Diller arasındaki benzerliklerden hareketle ilk karşılaştırmalı dil çalışmaları başlar.¹⁰⁹ Bu bağlamda dil ailesi (عائلة اللغات) kavramı anadil (اللغة الأم) ve kardeş (اللغة الأخت) diller gibi kavramlar geliştirilir.¹¹⁰ Avrupa dilleri karşılaştırılarak sınıflandırılır.¹¹¹ Diller

⁹⁹ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 33-35.

¹⁰⁰ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 28.

¹⁰¹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 19; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 40-41.

¹⁰² Başkan, *Lengüistik Metodu*, 40-41.

¹⁰³ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 41.

¹⁰⁴ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 40-41.

¹⁰⁵ a.g.e., 40-45.

¹⁰⁶ Perrot, *Dilbilim*, 19-22.

¹⁰⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 44-45; Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 25-26.

¹⁰⁸ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 19.

¹⁰⁹ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 44-46.

¹¹⁰ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 28.

¹¹¹ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 31.

arasındaki sesbilgisel ve biçimbilgisel ilişkileri saptayan çalışmalar, dilbilime, dillerin evrimini inceleyen *karşılaştırmalı* bir yöntem kazandırır.¹¹²

Leibniz dil araştırmalarını bilimsel bir zemine taşır.¹¹³ O, dillerdeki benzer kelimelerin, ait oldukları dillerin ortak bir kökenden sapmalarla oluştuğunu saptar. Avrupa dillerinin ortak bir dilden türediği fikrini geliştirir. Böylece *kök dil ailesi kavramlarının varlığı* tezi güçlenir ve karşılaştırmalı lengüistik çalışmalar, bilimsel bir zemine oturur.¹¹⁴ Karşılaştırmalı dilbilim yöntemiyle yapılan dil çalışmaları dillerin tarihsel kökenlerine yönelir ve bu iki yöntemin birleşmesi ile *karşılaştırmalı tarihsel dil* çalışmaları yapılır.¹¹⁵ Bu çalışmalarda diller eş zamanlı ve art zamanlı inceleme yöntemleriyle farklı açılardan bütüncül bir bakış ve yaklaşımla incelenir.¹¹⁶ Bu yaklaşımla birlikte dillerin ortak yanları inceleme konusu olur ve dil evrenselleri (evrenceleri) kavramı ortaya çıkar. Dil evrenceleri ses, sözcüklerin biçimlenişi ve sözcük dizimi alanlarında kümelenir.¹¹⁷ Biçimbilimsel evrencelere ilişkin çalışmalar, sözcüklerin nasıl biçimlendiklerine ilişkin oldukça önemli bir sınıflandırmayı ortaya çıkarmıştır. Bu biçimbilimsel tipolojidir. Tipoloji kavramı temelde bir olgunun özellikle yapısal türlere ayrılması ve sınıflandırılmasıdır.¹¹⁸ Bu bağlamda biçimbilimsel tipoloji dillerin biçimsel açıdan incelenmeleri ve sınıflandırılmasıdır.¹¹⁹ Dillerin biçimbilimsel sınıflandırılması orta dönemdeki çalışmaların çağdaş dilbilim öncesi bir ürünüdür.

Diller; biçimbilimsel, sözdizimsel, fonolojik, psikolojik, kültürel açıdan ve menşelerine göre sınıflandırılmıştır.¹²⁰ Biçimbilimsel sınıflamada, dillerin kökeni esas alınmaz.¹²¹ Dilbilgisel yapıları, sözcük türetim biçimleri ve sözcüklere dilbilgisel anlam yüklemesini hangi dilsel biçimlerle gerçekleştirdikleri esas alınır.¹²²

¹¹² Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 51; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 43-44.

¹¹³ a.g.e, 31.

¹¹⁴ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 44-46.

¹¹⁵ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 20.

¹¹⁶ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 36; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57; Jean Perrot, *Dilbilim* (Dost Yayınları: Ankara 2021), 15

¹¹⁷ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 108.

¹¹⁸ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 3.

¹¹⁹ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 33-35; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 106-106

¹²⁰ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 67; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 23; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 135.

¹²¹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 47.

¹²² Huber, *Dilbilime Giriş*, 39.

Biçimbilimsel sınıflandırma, öncelikle eklerin varlık veya yokluğu dikkate alınarak yapılır.¹²³ Ek olan dillerde ise eklerle köklerin birleşimleri ölçüt olarak alınır.¹²⁴ Başka bir ifadeyle, bağımlı morfemlerin bağımsız morfemlere birleşme biçimleri esas alınır. Bu açıdan diller, ek bulunan ve bulunmayanlar olmak üzere temelde ikiye ayrılır: Ek bulunmayanlar çözümleyici (analitik), bulunanlar birleşimsel (synthetic) dillerdir.¹²⁵

1.1.1.2.1. Çözümleyici Diller

Bu dillere; tek heceli, yalınlayan, ayrışık, analitik ve izolasyonist diller de denir. Bu tür diller; sözcük türetimini ve sözcüklere dilbilgisel anlam yüklemesini, sözlükbirimleri yan yana getirerek gerçekleştiren dillerdir.¹²⁶ Bu dillerde ek bulunmaz.¹²⁷ Bu nedenle bu dillerde türetim ve çekim yok denecek ölçüde azdır. Türetim daha çok birleşik sözcüklerle yapılır.¹²⁸ Bu dillere *biçimbilimi olmayan* diller de denir.¹²⁹ Sözcüklerin sıralamasında yapılacak değişiklik onlara yeni sentaktik değerler yükler.¹³⁰ Sözcükler, başına getirilen kelimelere göre ve cümledeki yerlerine göre isim, sıfat veya fiil olabilir. Örneğin Çince bir cümle olan *wo bú pa ta* cümlesi, sırasıyla “ben değil korkmak sen” hecelerinden oluşur ve “Ben senden korkmam” anlamına gelir.¹³¹ Fransızcada *dodo bebe* “Çocuk uyumak istiyor.” iken *bebe dodo* “Çocuğun yatağı” anlamına gelir.¹³² Örnekler sözdizimde sözcüklerin sıralamasının belirleyici olduğunu gösteriyor.¹³³ Ayrıca sözcüklerin dilbilgisel işlevleri titremleme ve vurguyla da sağlanır.¹³⁴ Bu sebeple bu dillerde tonlamanın anlama etkisi büyüktür.¹³⁵

Yalınlayan dillerde öğelerin işlevlerini belirleyecek biçimbilimsel unsurlar olmadığından sözcüklerin dizilişi ile ilgili çokça kural bulunur. Ayrıca tek başına

¹²³ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 109.

¹²⁴ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 135.

¹²⁵ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 76; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 126; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 108-109; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 135; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹²⁶ Bernard Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, çev. İsmail Ulutaş, (Ankara: Hece Yayınları, 2. Basım, 2017), 71; Huber, *Dilbilime Giriş*, 214.

¹²⁷ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 36; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹²⁸ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 129; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 109.

¹²⁹ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 71.

¹³⁰ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 47

¹³¹ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 136.

¹³² Kıran, *Dilbilim Akımları*, 47

¹³³ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 128.

¹³⁴ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 150; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 109.

¹³⁵ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 136.

sözcüklerin türünü anlamaya doğrudan yarayan işaretler bulunmaz. Ancak az sayıda bazı işlevsel sözcüklerin bulunduğu ve bunların sentaktik işlevler üstlendikleri görülür. Çince’de nesne belirten *ba*, tamlama kuran *di*, bitmişlik gösteren *li*, sözcükleri gibi.¹³⁶

Bütünüyle yalınlayan görünüm sergileyen diller dışında bazı diller belirli dilbilgisel örüntülerde sınırlı olarak yalınlayan dil görünüm sergileyebilir.¹³⁷ Bu bakımdan diller, kategorik olarak bir sınıfa aitken başka bir biçimsel kategorinin özelliklerini gösterebilir.

1.1.1.2.2. Birleşimsel Diller

Bu dillere sentetik diller de demir. Bu gruptaki dillerde bağımsız biçimbirimler bulunur. Bir sözcük genellikle birkaç anlamlı birimden oluşur. Gramer ilişkilerini; sözcük sıralaması, vurgu ve tonlama değil daha çok ekler belirler. Sözcük dizilişi daha az önemlidir.¹³⁸ *Birleşimsel* kavramı, *çözümleyici* kavramının karşıtıdır. Birleşimsel dillere *çekimli diller* de denir. Zira bu dillerde bağımlı biçimbirimler bulunur ve sözcükler bu biçimbirimlerle çekimlenir.¹³⁹ Çözümleyici dillerle ilgili farklı sınıflamalar yapılmıştır. Bu çalışmada üçüne yer verilecektir.

1- Bağlantılı Diller

Bu dillere eklemeli, bitiştiren ve yanaşık diller de denir. Bu dillerde sözcüklerin dilbilgisel ilişkileri onların ön veya ardına takılan eklerle belirlenir.¹⁴⁰ Ekler kelime köklerine eklenerek köklere yeni anlamlar verir, köklerden kolaylıkla ayrılabilir ve eklerin birleşim noktaları farkedilebilir niteliktedir.¹⁴¹ Bu tür dillerde eklerle birlikte kök değişime uğramaz.¹⁴²

Ekleyen diller, çokça biçimbirime sahiptir. Bu dillerin çoğunda son ekler bulunur. Ekler sözcüklerin önüne sonuna veya hem önüne hem sonuna eklenebilir. Bu açıdan dünya dillerinden yalnızca öne ekleme olan diller %4, öne ve sona ekleme yapılan diller %55, sona ekleme olan diller ise %44 dür. Bu dillerde şu genel ilkeler göze çarpar: Dilde

¹³⁶ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 110.

¹³⁷ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 105.

¹³⁸ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 129.

¹³⁹ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 120.

¹⁴⁰ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 48.

¹⁴¹ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 72; Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 36; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹⁴² Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 110.

çekim ekleri varsa, o dilin türetimi de eklerle yapılır. Dilde çekim ve türetim eklerinin her ikisi de varsa, türetim ekleri çekim eklerinden daha öndedir. Son eklemenin tipik olduğu dillerde ön durumlar değil, son durumlar bulunur.¹⁴³

2- Bükümlü Diller

Bu dillere birleşimli dillerde denir. Gerek yalınlayan gerekse bağlantılı dillerde kök ünlünün değiştiği görülmez.¹⁴⁴ Ancak bükümlü dillerde kimi zaman kelime kökünün değiştiği ve aynı zamanda kökte vokalin de değiştiği görülür. Kökteki ünsüzlerde veya ünlülerde değişiklikler olur.¹⁴⁵

Bu dillerde kök ve ekler kaynaşmış biçimdedir.¹⁴⁶ Kök ve eklerin kaynaşma noktaları kolayca ayırt edilemez.¹⁴⁷ Dolayısıyla biçimbirimler, bölümlenemeyen yada parçalı görünüm sergiler.¹⁴⁸ Bunun sonucu olarak büküm, çekim ögesinden bağımsız bir kimlik taşımaz. Bir ek bir çok gramatik değeri ifade edebilir.¹⁴⁹ Ekler birden çok anlam ve dilbilgisel işlev görür.¹⁵⁰ Örneğin Latince’de seviyoruz anlamındaki *ama-mus* sözcüğünde –mus eki hem şimdiki zamanı, hem 1. şahsı, hem çoğulu, hem bildirme kipi işlevini üstlenir.¹⁵¹ Bükümleyen dillerde ses ikizleşmesi ve ses uzaması görülür.¹⁵² Türetim ve çekim esnasında sözcüğün ses yapısında değişiklikler olur.¹⁵³ Bu nedenle sesbilimsel olgular baskındır.¹⁵⁴

Bağlantılı dillerle bükümlü diller arasında çok keskin sınırlar çizmek olanaklı değildir.¹⁵⁵ Bu nedenle bükümlü diller bağlantılı dillere has bazı durumlar ve şekiller gösterebilir. Ayrıca bükümlü diller, diğer dil tipleri ile ortak görünümsergileyebilir.¹⁵⁶

¹⁴³ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 112.

¹⁴⁴ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 73; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 140.

¹⁴⁵ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 150.

¹⁴⁶ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 37.; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹⁴⁷ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 73; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 140.

¹⁴⁸ Huber, *Dilbilime Giriş*, 214-215.

¹⁴⁹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 110.

¹⁵⁰ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 37; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹⁵¹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 131; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 48.

¹⁵² Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 113.

¹⁵³ Huber, *Dilbilime Giriş*, 214-215.

¹⁵⁴ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 112.

¹⁵⁵ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 37; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹⁵⁶ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 73; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 140.

3- Bitiştiren Diller

Bu dillere çok eklemeli ve çok bükümlü diller de denir. Anlambirimleri ve sözcükleri cümleden ayırmaya neredeyse olanak bırakmayacak ölçüde birleştiren dillerdir. Bu yapı, ayrışkan dillerin tam tersi bir görünüm sunar. Adeta cümleler, sözcük biçiminde görünüm sergiler.¹⁵⁷ Bu dillerde bir köke eklenen belirteç ve takılarla veya kökün dönüşümüyle cümleler oluşturulur.¹⁵⁸ Bu diller bir tek kelimenin çok fazla eke sahip olduğu ve bir cümlelerin anlamsal yükünü taşıyabildiği olağanüstü zengin biçimsel özelliklere sahiptir.¹⁵⁹ Bitiştiren dillerde cümlelerin öğeleri birbirine kaynar ve biçimbilim, sözdizim, sesbilime ait unsurlar iç içe çözümleme gerektirir. Eskimo ve Batı Grönland dilleri böyledir. Örneğin *tusaa-nngit-su-usaar-tuaannar-sinnaa-nngi-vip-putit* cümlesi *her zaman duymazdan gelemezsin* anlamındadır. Bu cümlede *tusaa* duymak, *nngit* olumsuzluk, *su* geçişsizlik ortacı, *usaar* sakınmak, *tuaannar* her zaman, *sinnaa* yeterlilik, *nngi* olumsuzluk anlamında olup sözcükler art arda dizilidir.¹⁶⁰ Türkçe’de de bu görünümde bazı cümlelere rastlanır. *Avusturalyalılaştıramadıklarımızdanmışsınız.* cümlesi bu görünümü sunan bir örnektir.¹⁶¹

Biçimbilimsel sınıflandırmanın niteliğine dair bazı önemli noktalar vardır. Bu sınıflandırma dillerin kökenine değil dilbilgisel yapılarına dayanır. Dolayısıyla aynı yapıya sahip diller arasında akrabalık olma olanağı yüksek olmakla birlikte zorunlu değildir. Örneğin Çince ile hiçbir akrabalığı olmamakla birlikte İngilizce, Fransızca’dan çok Çince’ye benzer.¹⁶²

Diğer önemli nokta ise bu sınıflandırma, dillerin tipolojilerini genel olarak açıklayıcı bir nitelik taşımakla birlikte her şeyi açıklamaktan biraz uzaktır. Zira bağlantılı dillerle bükümlü diller arasındaki çizgi çok keskin değildir.¹⁶³ Diller nadiren bu sınıflardan birine bütünüyle uyar. Türetim açısından bir sınıfa, çekim açısından başka bir sınıfa giren diller vardır. Birden fazla sınıfın özelliklerini sergileyen diller de bulunmaktadır.¹⁶⁴ Bazı diller birkaç sınıfa girebilecek biçimde veya herhangi bir sınıfa

¹⁵⁷ Huber, *Dilbilime Giriş*, 214.

¹⁵⁸ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 48.

¹⁵⁹ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 75; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 132.

¹⁶⁰ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 113.

¹⁶¹ Huber, *Dilbilime Giriş*, 214.

¹⁶² Kıran, *Dilbilim Akımları*, 47.

¹⁶³ a.g.e., 48.

¹⁶⁴ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 127.

sokulamayacak ölçüde tipolojik çeşitlilik sergileyebilir. Diğer taraftan bir dil karşıt özellikleri aynı anda içerebilir.¹⁶⁵ Bu nedenle bir dilin bir sınıfa ait olması, baskın biçimbilimsel niteliğinin o sınıfa yatkın ve uygun olduğu anlamına gelir.¹⁶⁶ Dolayısıyla bu sınıflandırmanın görece bir değer taşıdığı belirtilmelidir.¹⁶⁷ Diğer taraftan biçimbilimin kabul gören temel özelliklerinin varlığı ve dili kapsayabilecek genel bir biçimbilim kuramının varlığı sorgulanmış, biçimbilimin evrensel genellemelere ulaşamayacağı belirtilmiştir.¹⁶⁸ Yine de biçimbilimsel sınıflama, birleşim olgularına ilişkin bir betimleme sunar. Bu yüzden bugün de işlevsel bir değer taşır.¹⁶⁹

Diğer bir nokta ise bu tipolojik sınıflama; *yalınlayan-ekleyen-bükümleyen-bitiştiren* biçiminde hiyerarşik bir yapı arz eder. Dolayısıyla yalınlayandan bitiştirene başka bir ifade ile analitik olandan sentetik olana doğru uzanan çizgide dillerin konumları, onların baskın görünümlerini verir.¹⁷⁰ Bu noktada diller; *analytic*, *synthetic* ve *polysynthetic* olmak üzere üç farklı görünüm sunar. Bu bağlamda biçimbilgisine çok az ihtiyaç duyan İngilizce gibi diller *analytic*, Türkçe gibi biçimbilgisi yönüyle zengin olanlar *synthetic*, çekimli dillerin sahip olduğu biçimbilimsel görünümünden daha fazlasına sahip olan dillere ise *polysynthetic* (Eskimo dili) denir.¹⁷¹ Bu hiyerarşide eklerin köklerle birleşmesi ve kaynaşması belirleyicidir.¹⁷²

Tipoloji açısından dillerin sınıflandırılması, orta dönemin ürünü olup çağdaş dönem öncesinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde biçimbilimsel bir sınıflama yapılmış olsa da temel birimin kelime kabul edilmesi bakımından bu dönemin biçimbilimsel bakış açısı geleneksel dönemle aynıdır. Buna göre temel kavramlar kelime, kök, ve ektir.

1.1.1.3. Geleneksel Dönemde Biçimbilimsel Unsurlar: Kelime- Kök- Ek

Geleneksel dilbilgisinde biçimbilgisi ayrı bir alan olarak görülür.¹⁷³ Biçimbilim, geleneksel dönemde epeyce ilerleme kaydetmiş olmakla birlikte kavramları günümüz

¹⁶⁵ Comrie, *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 77; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 114.

¹⁶⁶ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 103.

¹⁶⁷ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 106-110; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹⁶⁸ Gencer, "Biçimbilim", *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 282.

¹⁶⁹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 106-110; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

¹⁷⁰ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 108-109.

¹⁷¹ Mevlüt Erdem, "Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi", *Turkish Studies*, 11/10 (Bahar 2016), 243-254, s.246-248.

¹⁷² Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 127.

¹⁷³ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 264.

biçimbilim kavramlarından farklıdır.¹⁷⁴ Geleneksel biçimbilgisinde kök ve ekler bunların bağlanış biçimleri sözcüklerin türetilişindeki incelikler ve köken bilgisi başlıca işlenen konulardır. Sözcük, alt unsurları olan kök ve eklerin birleşimiyle biçimlenir.¹⁷⁵

Kökler dilin doğal materyalini oluşturan öğelerdir. Kök sözcükler herhangi bir süreçten geçmediklerinden herhangi bir biçimlenme sergilemezler. Dillerin tipolojisine bağlı olarak biçimbilimsel süreçlerden geçerek diğer sözcüklere dönüşürler. Bir başka ifadeyle kök sözcük, üzerindeki bütün ayrılabilir parçalar çıkarıldıktan sonra sözcüğün geriye kalan bölümüdür. Ancak bu tanım, kökün ne olduğundan çok ona nasıl ulaşıldığını açıklar. Dolayısıyla kökü, sözcüğün parçalanamaz en küçük birimi olarak tanımlamak daha az hatalı bir tanımdır.¹⁷⁶ Başka tanımlamalar da yapılabilir. Hiçbir yapım eki almamış, daha küçük anlamlı birimlere bölünemeyen sözcük,¹⁷⁷ kelimelerin parçalarına ayıramadığımız kısmı,¹⁷⁸ bütün ekler çıkarıldıktan sonra arta kalan sözcük parçası,¹⁷⁹ yapım eki almamış, anlamlı veya işlevli daha küçük parçalara ayıramayan kelimelerdir.¹⁸⁰ Ek kavramı ise herhangi bir sözlüksel bilgi taşımayan ve zorunlu olarak bağımlı olan biçimbirimlerdir. Ekler türetimsel veya çekimsel olabilir.¹⁸¹ Köken ise mevcut durumda kök gibi görünen sözcüğün ancak eski dönemlere gidildiğinde parçalanabilen unsurlarıdır.¹⁸²

1.1.2. Çağdaş Dilbilim Dönemi Biçimbilim Çalışmaları

Çağdaş dönem farklı disiplinlere göre farklı tarihlendirilebilir. Örneğin Arap edebiyatında çağdaş dönem 18. yüzyılın sonundan başlatılır. Ancak *çağdaş dilbilim dönemi*, Saussure ile başlatılır ve 20. yüzyılın başından itibaren son bir asrı aşkın bir dönemdir. Çalışmada çağdaş dönem ve çağdaş dilbilim dönemi farklı kavramlar olarak kullanılmaktadır. Çağdaş Arap biçimbilimini, ağırlıklı olarak bir asırlık çağdaş dilbilim dönemindeki biçimbilim yaklaşımları ve kavramları etkilemiştir. Bu nedenle bu dönemin

¹⁷⁴ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 6.

¹⁷⁵ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 16-17.

¹⁷⁶ a.g.e., 16-17.

¹⁷⁷ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

¹⁷⁸ Necip, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 115.

¹⁷⁹ Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, II, 82.

¹⁸⁰ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 6.

¹⁸¹ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 98.

¹⁸² Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 16-17.

biçimbilim yaklaşımından ve kelimeye alternatif kavramlarından çağdaş dilbilime referanslar yaparak söz etmek gerekir.

1.1.2.1. Çağdaş Dilbilimde Dilin Tanımı

Çağdaş dönem öncesinde yeryüzünün farklı bölgeleri arasında kurulan etkileşim çok sayıda dile dönük çalışma başlattı.¹⁸³ Biçimbilimsel ve köken bakımından dil sınıflamaları yapıldı. Ancak bu çalışmaların yöntemi olan tarihsel dilbilgisi ve karşılaştırmalı tarihsel dilbilgisine dönük eleştiriler, kuramsal ve yöntemsel bir yenilenme ihtiyacını ortaya çıkardı.¹⁸⁴ Dili tarihsel bir olgu olarak görme, doğru bir kuramsal bakış olarak görülüyordu. Çünkü bu bakış açısında eş zamanlı dizim kaygısı güdülmüyordu. Bu bağlamda çağdaş dilbilim, dilin *tarih ve an* gibi karşıtlıklarından vazgeçip konusu olan dili sınırlandırıp tanımladığında ve yöntemini bulduğunda bilim hüviyyetini kazanacaktı. Nitekim geleneksel dönem dil çalışmalarında soyut dil olgusu tanımlanmamıştı.¹⁸⁵

Çağdaş dilbilim dönemi öncesinde birçok dilin incelenmesi, dil olgusuna daha üstten bir bakış imkanını getirdi. Böylece tekil yüzlerce dilin soyut bir dil olgusunun tezahürleri olduğu düşüncesi ortaya çıktı. Bu da soyut dil olgusunun ne olduğuna dönük sorulara ve onu tanımlamaya ilişkin çabalara götürdü.¹⁸⁶ Dilin tanımlanması çağdaş dönemdeki en esaslı konudur. Zira bilimsel açıdan inceleme; olguları sınırlamak, tanımlamak ve betimlemektir.¹⁸⁷

Çağdaş dilbilimin öncüsü olan Saussure çok farklı biçimlerde tanımlanabilen ve oldukça soyut olan dili somut bir nesne gibi ele almıştır.¹⁸⁸ Onun bakış açısına göre dil bir başka amaçla değil *kendi içinde ve kendisi için* incelenmesi gereken bir olgudur. Saussure, dili, sınırlandırmış, tanımlamış ve yöntemini belirlemiştir.¹⁸⁹ Bu bağlamda ona göre dil sosyal bir olgudur. Fertlerin konuştuğu bireysel dilden daha fazlasıdır. Toplumun

¹⁸³ Perrot, *Dilbilim*, 19-22.

¹⁸⁴ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 46.

¹⁸⁵ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 33-35, 41, 47-49.

¹⁸⁶ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 13.

¹⁸⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 11.

¹⁸⁸ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 30; Muhammed Abdulmaksûd, *Dirâsetu'l-bünyeti's-sarfîyye fî dav'i lisâniyyati'l-vasfiyye* (Beyrût: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-Mevsûât, 2006), 3; Dilin çeşitli tanımları için bkz. Toklu, *Dilbilime Giriş*, 10; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 1.

¹⁸⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 10-11.

bütününde iletişim aracı olan daha genel bir olgudur. Dolayısıyla o konuşma ile dili ayırır. Ona göre incelenmesi gereken ferdin konuşması değil, toplumun dilidir.¹⁹⁰

Yöntem bakımından çağdaş dilbilim, geleneksel dönem dil çalışmaları olan dilbilgisel ve filolojik çalışmalardan farklıdır. Bu bağlamda filoloji ölü dilleri, eski metinleri, yazınsal yapıtları inceler. Alanı yazı dilidir, sözlü dille ilgilenmez.¹⁹¹ Dilbilgisi ise çoğunlukla eğitimsel amaçlar taşır.¹⁹² Bu nedenle öznel, kuralcı ve iyi kullanımı esas alır. Dili doğru kullanmayı, yazmayı, konuşmayı, yazılı dilin kurallarını belirlemeyi ve kural dışı kullanımların önüne geçmeyi amaçlar.¹⁹³ Dilbilim (*Linguistique*) terimi ise, ilk defa 1926'da, dilbilimi ifade etmek üzere kullanılır.¹⁹⁴ Dilbilimin eğitsel amaçları yoktur. Ortaya koyduğu kuramlarla soyut dil olgusunu ve tikel dilleri betimlemeyi amaçlar.¹⁹⁵ Betimleme her türlü kuralcılıktan, estetik ve etik kaygıdan uzaktır ve olguların salt gözlemine dayanan bir süreçtir. Bu nedenle dilbilim buyurgan ve normatif değildir.¹⁹⁶

Dilbilimin temel konusu sözlü dildir.¹⁹⁷ Bununla birlikte konuşma dilinin imgesi ve seslerin grafiklerle tasarımı olan yazı dilini de inceler.¹⁹⁸ Bu bağlamda dilbilim en kısa tanımıyla dil yetisinin ve doğal dillerin bilimsel incelenmesidir.¹⁹⁹ Dolayısıyla dilbilim, dilbilgisini ve filolojiyi de kapsayacak biçimde geniş bir bilim dalıdır.²⁰⁰ Tanımı, alanı yöntemi ile farklıdır. Dolayısıyla dilbilim çalışmalarının yöntemi belirleyen şey, 19. yüzyılda tarihsel bakış açısıdır. 20. yüzyılda ise dil çalışmalarının yöntemi bütünüyle betimseldir.²⁰¹

Dilbilim, dili tanımlamasıyla kendi kuramını oluşturdu.²⁰² Saussure dili *göstergelerden oluşan bir dizge veya yapı* olarak tanımladı.²⁰³ Bu tanımında dil, göstergelerden kurulu bir sistem olarak tanımlandığından çağdaş dilbilim *yapısal dilbilim*

¹⁹⁰ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 34-37.

¹⁹¹ Z. Kıran - A. E. Kıran, 51-52; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 14.

¹⁹² Kıran, *Dilbilim Akımları*, 37; Erenoğlu, "Gramer-Dilbilgisi", 140-146; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 2.

¹⁹³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 2; Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 69-70.

¹⁹⁴ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 68.

¹⁹⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 3; Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 51-52

¹⁹⁶ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 26-27, 37.

¹⁹⁷ a.g.e, 128-129.

¹⁹⁸ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 69-70.

¹⁹⁹ Huber, *Dilbilime Giriş*, 45; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 25-26.

²⁰⁰ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 51-52

²⁰¹ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 28.

²⁰² Özay, "Dil ve Dilbilim", 72-75.

²⁰³ Huber, *Dilbilime Giriş*, 55; Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 41.

olarak da bilinir.²⁰⁴ Yapısalcı dilbilimin etkisi altında birçok kuram geliştirilmiştir.²⁰⁵ Bu kuramlar biçimbilimsel yaklaşımları da içerir.

Dilbilimi bilimsel bir zemine taşıyan Saussure'ın dil tanımında öne çıkan kavramlar *dizge (yapı)* ve *göstergedir*. Bu kavramlar dilin temel yapı taşı olan ve biçimbilimin de temel konusu olan kelimeyle doğrudan ilgilidir. Dili bir göstergeler dizgesi olarak gören Saussure'a göre dil göstergesi anlamlı göstergelerin bir alt türüdür. Bu nedenle ona göre dilbilim göstergebilimin bir alt alanıdır.²⁰⁶ Toplum içinde kullanılan işaretler sisteminin bütününe inceleyen alana ise göstergebilim (semyoloji) denir. İşaretler sisteminin en gelişmiş olanı ise dildir. Dili inceleyen alan ise dilbilimdir.²⁰⁷ Dolayısıyla ona göre, dil anlamlı işaretler sisteminden biri, dilbilim ise semyolojinin bir alt alanıdır.

Dilin dışında anlam aktaran yada içeren başka göstergeler de vardır. Bu bağlamda gösterge en geniş anlamıyla bir başka şeyin yerini alabilen, kendi dışında bir nesne, olgu, varlık belirtebilen ögedir.²⁰⁸ Bu açıdan gösterge kavramında bir *gösteren* bir de *gösterilen* vardır. Başka bir ifade ile bir form ve o formun gösterdiği bir içerik ve anlam vardır.²⁰⁹ Göstergeler, gösterenin doğal olup olmadığına ve gösteren ile gösterilen arasındaki ilişkinin nedensellik veya zorunluluk taşıyıp taşıyamamasına göre sınıflandırılabilir.

Doğal göstergeye belirti denir. Belirti, mesaj verme amacı gütmeyen, bir olguya doğal biçimde işaret eden göstergedir.²¹⁰ Doğadaki olgular arasındaki neden sonuç ilişkilerine dayanır. Örneğin duman ve ateş arasındaki ilişki nedenlidir.²¹¹ Yapay göstergeler ise belirtke, simge ve ikon olarak sınıflandırılabilir.²¹² Bunlar, belli bir anlamı aktarma amacına yönelik tasarlanır.²¹³ Bunlardan **belirtke** gösteren ile gösterilen arasında nedensel bir ilişki olmayan, anlamı uzlaşmaya dayalı ve bildirişim amacı olan bayrak, siren ve trafik ışıkları gibi göstergelerdir. **Simge**, benzerlik ve uzlaşma ilişkisi içerisinde soyut bir gösterilene işaret eden, kültürel özelliği sebebiyle toplumdan topluma

²⁰⁴ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 77; Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 30.

²⁰⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 28.

²⁰⁶ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 22.

²⁰⁷ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 79.

²⁰⁸ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 61, 53.

²⁰⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 107-117.

²¹⁰ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 17.

²¹¹ Huber, *Dilbilime Giriş*, 46-50; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 53.

²¹² Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 124; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 107-117, Huber, *Dilbilime Giriş*, 46-50.

²¹³ Huber, *Dilbilime Giriş*, 46-50; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 53.

değişebilen göstergedir. Örneğin Birleşmiş Milletlerin simgesi güvercindir.²¹⁴ **İkon** ise gösteren ile gösterilen arasında gerçek bir benzerliği içeren, uzlaşmaya dayalı olmayan, gösterdiği dış gerçeklik ile doğrudan ilişkisi olan nedenli bir göstergedir. Örneğin portre, ait olduğu kişinin ikonudur.²¹⁵

Dil göstergesi, simge ve belirtke gibi yapay uzlaşımsal ve nedensiz göstergedir.²¹⁶ Ancak dil göstergesi diğer göstergelere göre oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Çünkü dil dışı göstergeler, insan dilinin ses özelliklerini taşımazlar ve bütün anlamları, düşünceleri ve nüansları dile getiremezler.²¹⁷

1.1.2.2. Çağdaş Dilbilimde Gösterge ve Sözcük- Gösterge İlişkisi

Saussure'a, göre dil bir göstergeler dizgesidir. Buna göre dilin temel yapı taşı göstergedir.²¹⁸ Gösterge ile sözcük kavramı arasındaki ilişkiyi açıklayabilmek için öncelikle gösterge kavramına biraz daha açıklık getirmek gerekir. Gösterge, gösteren ile gösterilenin birleşmesinden oluşur. Gösteren ve gösterilen, paranın iki yüzü gibi ayrılmaz. Ancak analitik inceleme düzleminde bir ayrım yapılır. Örneğin *kuş* sözcüğündeki ses dizisi, gösteren; zihindeki gagalı ve kanatlı iki ayaklı canlı imge ise gösterilendir. Gösterge ise bunların birleşimidir.²¹⁹ Rakamların sayıları temsil etmesi gibi, sözcükler de zihindeki kavramları, imgeleri, duyguları temsil ederler.²²⁰ Başka bir ifade ile gösteren biçim veya ses imgesi, gösterilen ise anlam ve kavramdır. Bunlar birbirinden ayrı düşünülemez.²²¹

Sözcük bu kavramlaştırmada gösterene karşılık gelir. Ancak gösteren, dış dünyadaki varlıkların kendisi değildir.²²² Dış dünyadaki nesnenin örneğin *tavşanın* insan zihninde bir tasarımı vardır. Tavşana ilişkin zihindeki bu tasarım, kavramdır. Bu tasarımın dilsel karşılığı ise sözcüktür. Sözcüğün doğrudan ilişkisi dış dünyadaki

²¹⁴ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 16,18; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 124; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 107-117; Huber, *Dilbilime Giriş*, 52-53.

²¹⁵ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 16; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 124; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 107-117; Huber, *Dilbilime Giriş*, 52-53.

²¹⁶ Huber, *Dilbilime Giriş*, 52-53; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 53; Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 50-51; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 61

²¹⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 107-117.

²¹⁸ Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 43-45.

²¹⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 59-60.

²²⁰ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 46-47.

²²¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 19.

²²² Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 52.

nesneyle değil zihindeki tasarımı iledir. Dolayısıyla *tavşan* sözcüğü, dış dünyadaki nesneye değil, insan zihnindeki *tavşan imgesine* gönderimde bulunur.²²³ Bu çerçevede sözcükle kavram arasındaki ilişki daha önce belirtildiği üzere raslantısalıdır. Çünkü dil göstergesi simge değildir. Simgelerde gösterenle gösterilen arasındaki ilişki doğal ve nedenlidir.²²⁴

Richards ve Ogden bu kavramlara, *gönderge* kavramını eklemişlerdir. *Gönderge*, dışarıda gönderimde bulunulan şeydir.²²⁵ “Kuş” sözcüğü veya sesi, dışarıdaki özel bir canlıya değil zihin dünyamızda tasarımı yapılan bir kavrama işaret eder.²²⁶ Göstergenin dış dünyadaki varlığı ise göndergedir. Dolayısıyla gösteren, kavrama (gösterilene) işaret eder; gösterge ise nesneye işaret eder.²²⁷

Sözcükler insan zihninin ürünleridir. İnsan zihnine ait olan yeti, dünyadaki nesneleri başat özelliklerini esas alarak sınıflandırır ve onları kavramlaştırır.²²⁸ Seslerden müteşekkil sözcüğün zihinsel karşılığı olan kavram, imge ve tasarım bu sürecin psikolojik boyutudur. Bu boyut sözcükle mekanikleştirilir ve somutlaştırılır.²²⁹ Bu bağlamda gösteren ve gösterilen klasik dilbilgisindeki sözcüğün anlamı ve biçimi kavramlarına yakındır.²³⁰ Saussure kelimeye ve anlamına birlikte gösterge diyerek bir üst kavram inşa etmiştir. Dolayısıyla klasik biçimbilimdeki kelimeyle gösterge arasındaki ilişki alt ve üst kavram ilişkisidir. Göstergenin diğer alt kavramları, simge ikon belirtke gibi kavramlardır.

1.1.2.3. Dil Göstergesinin (Sözcüğün) Özellikleri

Çağdaş dilbilimde dil, *göstergelerden oluşan bir dizge veya yapı* olarak tanımlanır.²³¹ Tanımda, dilin temel unsuru olarak gösterge kavramı geçer.²³² Gösterge

²²³ Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 43-45.

²²⁴ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 63-64

²²⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 31; Toklu, *Dilbilime Giriş*, 121.

²²⁶ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 59-60.

²²⁷ Emel, *Dilbilime Giriş*, 145-146.

²²⁸ Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 52.

²²⁹ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 46-47.

²³⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 31.

²³¹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 7.

²³² Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 43-45.

kelimenin ve anlamının üst kavramı olduğundan göstergenin özellikleri, kelimenin de özellikleri olarak görülebilir.

Göstergenin özelliklerinden biri *nedensizliğidir*.²³³ Başka bir ifade ile gösteren ile onun anlamı arasındaki ilişki saymaca ve uzlaşımsaldır.²³⁴ Bu ilke, gösteren ile gösterilen arasında nedensel bir bağ olmadığı anlamını taşır. Örneğin *kuş* 'a Türkçede kuş denilmesi, canlı ile bu sözcük arasında bir bağ olduğundan değildir.²³⁵ Bu nedensizlik toplumsal bir uzlaşıya dayalıdır.²³⁶

Göstergenin diğer özelliği *soyutluğudur*. Gösterenle gösterilen soyut zihinsel içeriklerdir. Dillerde dış dünya gerçeklikleri tek tek anlamlandırılmaz. Nesneler ortak özelliklerine göre sınıflandırılır, kavramlaştırılır ve zihinsel imgelere dönüştürülür. Dolayısıyla gösterge, zihindeki bir işitimi ile imgenin bütünleşik yapısıdır. Masa dendiğinde –m-a-s-a seslerinden oluşan bir işitimi ve masanın zihindeki imgesi ve tasarımıdır.²³⁷

Dil göstergeleri çizgiseldir.²³⁸ Çizgisellik, kelimelerin yazılı veya sözlü olsun aynı anda bir arada değil bir sıra halinde zaman içinde sıralandığını ifade eder. Trafik işaretleri gibi görsel göstergelerde ise işaretler aynı anda bir arada bulunabilir.²³⁹ Dil göstergesinde aynı anda birkaç işaret birden söylenecek ola ses dalgaları birbirine karışacağından bir anlaşma olamaz.²⁴⁰

Dil göstergesinin bir diğer özelliği, *ayrıklıktır*. Ayrıklık, dil birimlerinin sınırlarının çizilebilmesidir. Bu özelliğe göre sesler (fonemler) ve biçimbirimler (morfeimler) ayrılabilir niteliktedir. Bu özellik cümlelerin öğelere bölünebilmesine de olanak sağlar.²⁴¹

Dil göstergesinin diğer bir özelliği değişmezliği ve değişebilirliğidir.²⁴² Toplumsal uzlaşma ile kullanıma giren göstergenin anlamı fertler tarafından değiştirilemez.²⁴³ Ancak

²³³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 31; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 63-64.

²³⁴ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 159.

²³⁵ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 61-62.

²³⁶ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 20.

²³⁷ Huber, *Dilbilime Giriş*, 54.

²³⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 31.

²³⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 66-67; Huber, *Dilbilime Giriş*, 53; Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 43-45.

²⁴⁰ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 21; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 80.

²⁴¹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 59.

²⁴² Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 32.

²⁴³ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 21; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 81.

süreç içerisinde toplumsal uzlaşmayla anlamı değişebilir. Bu durum, göstergenin iki farklı zaman dilimindeki iki özelliğini ifade eder.²⁴⁴

Göstergenin bu özellikleri dikkate alınarak dil şöyle tanımlanmıştır: Dizimsel ve dizisel bağıntıların belirlediği, gösterenleri çizgisel nitelikli, nedensiz ve saymaca göstergelerden oluşan eşsüremlî boyutta devimsel bir yapı olarak yer alan göstergeler dizgesi ve işleyen kurallar düzeneği, çift eklemli bildirişim aracıdır.²⁴⁵

1.1.2.4. Dil Göstergesinin Bir Özelliği Olarak Çift Eklemlilik Kuramı

Çift eklemlilik kuramı, kelimeye alternatif olarak kullanılan morphem kavramının dayanağını oluşturur. Bu kavram, dil olgularını bir davranış biçimi olarak ele alan dağılımcılık kuramı doğrultusunda üretilmiştir. Dağılımcılık kuramı ses dizilimlerine indirgediği birimleri belirli bir aşamadaki birleşme özelliklerine göre betimler.²⁴⁶ Bu işlemde dil göstergesi birleşim noktalarından çözümlemeye tabi tutulur. Dil göstergesi ayrıık olduğundan sesbirimlerine kadar çözümlenip betimlenebilir.²⁴⁷

Çift eklemlilik kuramı en güçlü anlatımını A. Martinet’de bulmuştur.²⁴⁸ Martinet, göstergenin özelliklerine dilin çift eklemliliğini eklemiştir.²⁴⁹ Bu kavramlaştırma, kuramsal olmasının ötesinde dilin evrensel bir özelliği olarak da kabul görmüştür. Bu yönüyle insan dilini diğer canlı dillerinden ayıran temel özelliklerden biridir.²⁵⁰ Dolayısıyla çift eklemlilik doğal dillerin sınırlı sayıda öge ile sonsuz sayıda cümle üretmeye olanak veren verimli, tutumlu, esnek, kullanışlı yapısını ifade eder. Her dil kendine özgü biçimde ama hep bu düzen içinde sesbirimlerle anlambirimlere bağlanan iki aşamalı bir bütünlük içinde dizge oluşturur.²⁵¹

Dilin eklemliliği iki aşamalıdır.²⁵² Birinci eklemlilik bir dilsel mesajın anlam taşıyan en küçük birimlere ayrılabilmesidir. Bu hem biçimi hem anlamı olan başka bir

²⁴⁴ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 68-69.

²⁴⁵ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 104.

²⁴⁶ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 47-48; Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 26

²⁴⁷ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 97; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 69-70.

²⁴⁸ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 66; Toklu, *Dilbilime Giriş*, 47-48

²⁴⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 44.

²⁵⁰ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 72-77; Toklu, *Dilbilime Giriş*, 47-48.

²⁵¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 47-48; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 75.

²⁵² Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

ifadeyle hem göstereni hem gösterileni olan birimlerdir. Buna A. Martinet monem adını verir.²⁵³ Örneğin *Evi sattı*. cümlesi, *ev-i-sat-tı*. anlamlı birimlerine bölünür. Bunlar en küçük anlamlı birimlerdir ve daha küçük anlamlı birimlere indirgenemez.²⁵⁴

Birinci ekleme düzlemindeki biçimbirimler (monemler-morfemler), en küçük anlamlı birimlerdir. Bu noktada biçimbirim kelimeye eş değer olduğu gibi kelime birden çok biçimbirimden oluşabilir. Ayrıca bir biçimbirim birçok kelimedenden oluşabilir.²⁵⁵ Örneğin *bilimsellik* sözcüğü dört anlambirimden oluşur. Birleşik sözcük ise ikiden fazla anlambirimden oluşan ancak tek anlambirim gibi işlem gören göstergidir.²⁵⁶

Biçimbirim, *sözlükbirimler* ve *dilbilgisel* birimler olmak üzere iki kısma ayrılır. Sözlükbirim, anlambirimin sözlük kesimine bağlanan ve dilbilgisel nitelik taşımayan türüdür.²⁵⁷ Sözlükbirimler doğrudan bir kavrama göndermede bulunur.²⁵⁸ Her dilde sözlükbirimler büyük sayılara ulaşır ve bu sayılar yeni öğelerin katılımıyla artabilir. Biçimbirimler ise sınırlıdır kapalı bir düzen oluşturur.²⁵⁹

Dilbilgisel birimlerin (bağımlı biçimbirimlerin) ise bir anlam değeri yoktur. Biçimbirimler başka bir ifade ile dilbilgisel anlambirimler sözlüklerde yer almayan dilbilgisel nitelikli anlambirimlerdir. *-ıyor, -dı, -ın* gibi.²⁶⁰ bunlar bir kavrama göndermede bulunmazlar. Sayıları sözlükbirimlere oranla daha azdır ve kapalı bir liste oluşturur.²⁶¹

Dilin ikinci eklemliliği, göstergenin en küçük parçası olan sesbirimlerin anlambirimleri oluşturmak üzere eklenmeleridir. Örneğin, *ev-i-sat-tı*. cümlesindeki anlambirimler, anlamı olmayan ve anlam ayırıcı sesbirimlere indirgenebilir. Bazen sesbirim anlambirim olur.²⁶²

²⁵³ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 72-77.

²⁵⁴ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

²⁵⁵ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 72-77.

²⁵⁶ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

²⁵⁷ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 45; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

²⁵⁸ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 72-77.

²⁵⁹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

²⁶⁰ a.g.e, 69.

²⁶¹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 72-77.

²⁶² Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69-70.

Sözcük kavramı dilin birinci eklemlilik düzeyinin betimlenmesinde uygun bir kavram olarak görülmemiştir. Birçok çağdaş dilbilim betimlemelerinde sözcük kavramı tercih edilmemiştir.²⁶³

Martinet dilin en küçük anlamlı birimini monem olarak kavramlaştırırken bu noktada Amerikan dilbilimcileri aynı birimle ilgili olarak morphe (biçim) ve morpheme (biçimbirim) kavramlarını ortaya atmışlardır.²⁶⁴

1.1.2.5. Kelime Kavramının Yetersizliğine Dönük Eleştiriler

İnsanoğlu kendi zihninde bir kavramlar dünyası yaratır ve bunun aracılığıyla gerçekleri kavramaya çalışır. Kavramların dildeki somut karşılıkları kelimelerdir.²⁶⁵ Kelime, geleneksel dilbilgisinde dilin temel bileşenlerinden biri kabul edilir.²⁶⁶ Çağdaş dilbilim dönemine kadar bu kavramın tanımı konusunda pek tartışma olmamıştır.

Sözcükleri her ana dili konuşuru, sezgisel olarak bilir. Ancak onun tanımını yapmak sanıldığı kadar kolay değildir.²⁶⁷ Bu nedenle çağdaş dilbilim döneminde tanımı tartışmalı olan bir kavramdır.²⁶⁸ Onun tanımlanmasındaki zorluklardan biri sınırlarının çizilmesindeki ve ortak özelliklerinin belirlenmesindeki güçlülüdür. Ayrıca dilbilgisel bazı öğelerin biçimsel yapısı ve anlamı, sözcük olup olmadığı konusunda farklı görüşlere açık bir belirsizlik taşır. Örneğin İngilizcedeki *the* artikeli böyledir. Bu nedenle bütün dünya dilleri için geçerli olabilecek sözcük tanımı oldukça zordur.²⁶⁹ Bunu nedeni dillerin sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel yönden birbirinden farklı olmasıdır.²⁷⁰ Dolayısıyla efradını cami ağıyarını mani bir tanım mümkün görünmemektedir.²⁷¹

²⁶³ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

²⁶⁴ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 51; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 72-77.

²⁶⁵ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 23-24.

²⁶⁶ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 48.

²⁶⁷ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

²⁶⁸ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 48.

²⁶⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

²⁷⁰ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî*, (Kahire: Mektebetu Sûru'l-Azbakya, ts), 63.

²⁷¹ Murteâ Cabbâr Kâzım, "el-Kelime fi'l-manzûri'l-lisânî", *Mecelletu'l-Funûn ve'l-Edeb ve 'Ulûmu'l-Lisaniyyât ve'l-İctima'* 31 (Kasım 2018), 21-30, 28.

Sözcüğün tanımlanmasındaki zorluklardan biri de kavramın tanımlanmasında sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel, anlambilimsel ölçütlerin esas alınabilmesidir.²⁷² Onun tanımlanmasında sesbilimsel parametre esas alındığında sesbilimsel sözcük denir (phonological word). Bu tanımlamada sözcüğün vurgu tonlama gibi bürünsel özellikleri esas alınır.²⁷³ Ancak *Çocuklar evin önünde top oynuyor.* gibi bir cümle ses diziminde aralıksız yer alacağından dili bilmeyen birinin sözcükleri ayırması mümkün olmaz. Dolayısıyla sözcükleri, sadece sesbilimsel ipuçlarına dayalı izlemek zor görünmektedir.²⁷⁴

Diğer parametre ise yazıdır. Bu türen bir tanımlamaya yazımsal sözcük (orthographic word) denir. Buna göre yazıda iki yanında boşluk bulunan ögeye sözcük denir. Ancak bu tanım yazı dili olmayan dilleri veya bitişik yazı kullanan tarihi dilleri kapsam dışı bırakır.²⁷⁵ Dolayısıyla yazı her durumda sözcüğü tanımlamada mutlak bir ölçüt olarak kullanılamaz.²⁷⁶

Bir diğeri anlambilimsel parametredir. Ancak anlam kolaylıkla tanımlanabilir bir olgu değildir. Anlamın herkesçe benimsenen bir tanımı yapılamamıştır. Bunun bir nedeni kelimelerin çok anlamlı oluşudur.²⁷⁷ Diğer nedeni ise anlamın zihinsel olması ve zihinsel boyutun bütünüyle psikolojik nitelik arzemesidir. Anlam kişinin psikolojik fizyolojik vb. durumlarına göre farklılaşabilir. Örneğin ekmek dendiğinde buğday arpa vb. kavramların yanında açlık, tokluk, un, su, pide, zengin, fakir gibi kavramlar çağrışıma girer. Kişinin geçmiş yaşantısı da anlamı belirler.²⁷⁸ Bu nedenle anlam oldukça belirsiz bir ölçüt olarak görülmüştür.

Kelime kavramına ilişkin evrensel bir tanıma kavuşturma çabasında parametrelerin bütünü kullanma eğilimi görülür. Bu bağlamda Vardar sözcüğü şöyle tanımlar: “Bir ya da birden çok sesbirimin oluşturduğu, yazıda iki boşluk arasında bulunan, çoğu kez anlamsal birim oluşturan, söylemde belli bir biçimsel birlik sunan, çeşitli dizimsel

²⁷² Toklu, *Dilbilime*, 48.

²⁷³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

²⁷⁴ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 14.

²⁷⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

²⁷⁶ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 14.

²⁷⁷ Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 56-58

²⁷⁸ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 25.

kullanımlarında biçimce ya hiç değişmeyen ya da bükünlü dillerde olduğu gibi bir bölümüyle değişim gösteren, eklemli ses ya da sesler öbeğidir.”²⁷⁹

Kelimenin evrensel tanımının zor olması, genel biçimbilimde bütün dillerin biçimbilimsel yapısının çözümlenmesinde kullanılabilecek bir kavramsallaştırma ihtiyacını doğurmuştur.²⁸⁰ Bu çerçevede üretilen kavramlardan biri biçimbirim (monem) anlambirimidir.²⁸¹ Diğer kavram ise morfemdir.²⁸² Bütün bu zoruklara ve alternatif kavramlara karşın dilde, dil incelemelerinde ve özellikle dil öğretiminde kelime kavramı yine de bir kenara bırakılamamıştır.²⁸³

1.1.2.6. Taban ve Gövde Terimi

Geleneksel dilbilgisinde kök köken ve ek kavramları vardır. Gövde ise bugünkü lengüistikte köklere eklenen son türetim eklerinin köklerle oluşturduğu birliktir.²⁸⁴ Bir sözcüğün cümle kurulurken üstlendiği ve yüklendiği çekimsel yüklerden arınmış biçimi olarak da tanımlanabilir. Bu tanımda gövdenin üzerine gelen eklerden hareketle belirlenmesi yapılmaktadır.²⁸⁵ Başka bir tanımda bir köke yapım eki getirilerek türetilen yeni kelimelere, geleneksel dilbilgisi incelemelerinde *gövde* denir. Bir başka ifadeyle gövdeler, yapım ekleriyle türemiş kelimelerdir. Bu tanımda gövde ise sözcüğe getirilen ekler bakımından tanımlanmaktadır.²⁸⁶ Gövde terimi kök ve türemiş sözcük ikilemini birleştiren bir terimdir.

Kelime kök ve gövdeleri; anlamları veya söz dizimsel işlevleri olan, tek başlarına kullanılabilen bağımsız biçimbirimlerdir.²⁸⁷ Tek başına anlamları ve sözdizimsel görevleri olan sözcüklerdir.²⁸⁸ Bunlar, kelimenin anlamını degistirmeyen çekim eklerini alarak daha büyük dil birliklerinin olusturulmasına veya yapım ekleriyle yeni anlamlı

²⁷⁹ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: ABC Kitabevi, 2. Basım, 1988),190.

²⁸⁰ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî*, 63.

²⁸¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 48.

²⁸² Murtedâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-manzûri'l-lisânî”, 28.

²⁸³ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 48.

²⁸⁴ Necip, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 115.

²⁸⁵ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 16-17; Özay, “Dil ve Dilbilim”, 100.

²⁸⁶ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 6.

²⁸⁷ a.g.e, 6.

²⁸⁸ Hülya Pilancı, *Türkçe Biçim Bilgisi* (Ankara: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fak. Yayınları, 2013), 3.

kelimelerin ortaya çıkmasına yarar.²⁸⁹ Köken ise mevcut durumda kök gibi görünen sözcüğün ancak eski dönemlere gidildiğinde parçalanabildiği görülen unsurlarıdır.²⁹⁰

Çağdaş biçimbilim çalışmaları kök, köken ve gövde üçlüsü yerine üçünü birden kapsayacak biçimde *taban* terimini yeğler.²⁹¹ Taban ise türüne bakılmaksızın herhangi bir ek alabilecek sözlükbirimidir.²⁹²

1.1.2.7. Çağdaş Biçimbilimde Temel Birim: Biçimbirim

Çağdaş biçimbilimde kelime yerine morfem kullanılır.²⁹³ Bunun bir nedeni kelimenin, dillerin biçimbilimsel yapısını açıklamada yetersiz görülmesidir. Günümüzde sözlükbirimleri açıklamada hala kelime kullanılır. Ancak dillerin biçimbilimsel yapısının açıklanmasında morfem tercih edilir.²⁹⁴ Diğer nedeni morfemin; sözcük, ek ve kök gibi geleneksel çalışmalarda kullanılan kavramların bütününe karşılmasıdır.²⁹⁵ Evrensel bir tanımlı geliştirilemeyen sözcüğe karşın morfem, daha tartışmasız ve açık bir kavram olarak görülür.²⁹⁶ Bu bağlamda morfemin, dillerin biçimbilimsel incelenmesinde daha evrensel bir işlev gördüğü değerlendirilir.

Diğer bir neden dilin bir özelliği olarak da görülen çift eklemcilik kuramıdır. Buna göre dilin birinci eklemcilik düzeni anlamlı en küçük birimlerden oluşur. Bu olguyu ifade etmek üzere Martinet monem kavramını,²⁹⁷ Amerikan okulu öncülerinden Bloomfield ise morfem kavramını üretir.²⁹⁸ Bloomfield'in moneme karşılık morfemi üretmesinin nedeni, somut davranışları esas alan Watson'un davranış psikolojisinden etkilenecek kuramını oluşturmasıdır.²⁹⁹ Buna dayalı olarak Bloomfield, lengüistik çalışmalarda anlam gibi ölçülemeyen birlikleri değil, ses ve biçim gibi ölçülebilen somut unsurları esas alır.

²⁸⁹ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 6.

²⁹⁰ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 16-17.

²⁹¹ a.g.e, 16-17.

²⁹² Özay, "Dil ve Dilbilim", 100.

²⁹³ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 6.

²⁹⁴ Murteâ Cabbâr Kâzım, "el-Kelime fi'l-manzûri'l-lisâni", 29.

²⁹⁵ Mehmet Solmaz, "Ortaöğretim Ders Kitaplarındaki Biçim Bilim Alanıyla İlgili Konular Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies* 6/3 (Summer 2011), 1183-1203, s.1185-1186; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 20.

²⁹⁶ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 99.

²⁹⁷ Emel, *Dilbilime Giriş*, 142-143; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 96-97.

²⁹⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 59; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 18-19.

²⁹⁹ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 18-19.

Bloomfield'e göre anlam zihinsel, öznel, soyut ve belirsizdir.³⁰⁰ Zihinde gerçekleşen şey ise psikolojinin konusudur.³⁰¹ Bu bağlamda morfem, dilin fiziksel olarak gerçekleşen birimlerini ifade etmek üzere üretilmiştir.

Morfem sözcüğü, Yunanca kökenli olan ve şekil biçim anlamını taşıyan morphe' kelimesi ile İngilizce teorik ve nesnel anlamındaki emic kelimesinin kısaltılmış hali olan –em'in birleşmesinden oluşur.³⁰² Morfem, Türkçe karşılığıyla biçimbirim, sözlüksel veya gramatikal anlamlı en küçük dilsel ünitelerdir.³⁰³ Biçimbirimler, sözcükleri oluşturan lego parçaları ve anlambilimsel düzlemde dilin atomları olarak görülmüştür.³⁰⁴ Biçimbirimler, çağdaş biçimbilgisinin araştırma konusunu oluşturur.³⁰⁵

Bu kavramın, dillerin biçimbilimsel incelemelerinde kullanılabilecek evrensel bir kavram olduğu değerlendirilir. Bu çerçevede bir dil evrenseline de ulaşılır. Buna göre, her dilde anlam ayırıcı sesler (fonemler) ve bunların birleşmesi ile anlamlı en ufak birim olan biçimbirimler (morfemler) bulunur. Dillerdeki seslerin sayısı sınırlı iken biçimbirimlerin sayısı neredeyse sınırsızdır.³⁰⁶

Biçimbirim kavramı; kelime, ek, kök ve gövde gibi ayrımları ortadan kaldırır. Ne var ki ortadan kaldırılan ayırım, biçimbilgisel yönleri olan ve gerekli bir ayırımdır.³⁰⁷ Bu eksikliği gidermek üzere biçimbirim alt sınıflara bölünerek adeta kök ek ayırımını kendi kavramsal çerçevesi içinde yeniden kurar. Bu bağlamda biçimbirimler, duruşlarına ve kullanılışlarına göre *bağımsız* ve *bağımlı* olmak üzere iki gruba ayrılır.³⁰⁸ Bu ayırım geleneksel dilbilgisindeki kök ve ek ayırımını anımsatır.

Bağımsız biçimbirim, başka bir şeye bağlı olmadan var olabilen biçimbirimdir.³⁰⁹ Bir kökten ibaret olan anlamlı veya işlevli ögedir. Biçimbirimin bağımsız olması için *ev*, *yavaş*, *kapı* gibi yalnız görünebilmesi gerekir. Geleneksel dil bilgisinin kelime

³⁰⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 59; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 18-19, 96-97.

³⁰¹ Emel, *Dilbilime Giriş*, 142,143; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 96-97; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 26.

³⁰² İsmâîl Ebu'l-Yezîd İsmâîl Ebu'l-'Azm, "el-Vahdetu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs", *Havliyyetü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye* 33 (2016), 20870-2970, 2880; Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 16.

³⁰³ Demir vd., *Biçim Bilgisi*, 93.

³⁰⁴ Gencer, "Biçimbilim", *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 286.

³⁰⁵ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 4.

³⁰⁶ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 194.

³⁰⁷ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 24.

³⁰⁸ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 4; Özey, "Dil ve Dilbilim", 97.

³⁰⁹ A. Sumru Özey, "Dil ve Dilbilim", 97.

sınıflandırmasında, daha küçük parçalara bölünemeyen *ad, sıfat, zamir, zarf, edat* ve *bağlaç* gibi kelimelerdir. Bunlar sözlüklerde tanımlanmış kelimeler olduklarından, *sözlüksel biçimbirimler* olarak da adlandırılır.³¹⁰

Bağımsız biçimbirimler, sözlüksel ve dilbilgisel olmak üzere iki kısma ayrılır. Sözlüksel olanlar *ad, eylem* ve *sıfat* işlevi görenlerdir. Dilbilgisel olanlar ise anlamlarını cümle içinde bulan ve sözlüksel biçimbirimler arasındaki ilişkileri kuran biçimbirimlerdir.³¹¹ Bu ayırım ise geleneksel dilbilgisindeki isim ve fiilleri bir grup edatları ise başka bir grup olarak gören sınıflamanın tekrarı gibidir.

Bağımlı biçimbirimler kök ve gövdelere eklenerek onların anlamını, niceliğini, türünü değiştiren veya metindeki diğer kelimelerle ilişkilerini gösteren unsurlardır.³¹² Bunlar cümlede gramer münasebetlerini gösteren fikirleri birbiriyle birleştiren fonetik ögelerdir.³¹³ Bunlar kök olmayan biçimbirimlerdir.³¹⁴ Dilde tek başına bulunmayan ama biçimbirim olduklarına dair belirli ölçüde sezgisellik taşıyan biçimlere, tek başlarına görünmedikleri için bağımlı biçimbirim denir.³¹⁵ Bu bağlamda ekler doğaları gereği her zaman eklenmeleri gerektiğinden bağımlı olmak zorundadır. Bunlar, işlevlerine göre çekimsel ve türetimsel olmak üzere iki kısma ayrılır.³¹⁶

Biçimlik veya değişken biçim ise aynı biçimbirimin farklı görünüşleridir.³¹⁷ Bir biçimbirimin aynı anlama ve aynı işleve sahip değişkenine biçimcik, altbiçim veya biçimbirimcik denir. *-ler-lar* gibi.³¹⁸ Altbiçimlenme sesbilimsel dilbilgisel veya sözlüksel gibi farklı gerekçelerle oluşabilmektedir.³¹⁹ Sesbilgisel içerik taşımayan biçimbirimlere ise sıfır biçimcik (zero morphem) denir. Dilde, yazıda ve seste karşılığı olmayan unsurlar için üretilen bir çözümdür. Arapçadaki müstetir zamir gibi unsurlar için geliştirilmiş bir kavramdır. Portmanto biçimcik ise birden fazla eşyayı alan portmantoya benzetilerek konulmuştur. Bu birden çok biçimbirimi temsil eden biçimbirimdir.³²⁰

³¹⁰ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 4.

³¹¹ Özay, "Dil ve Dilbilim", 97.

³¹² Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 4.

³¹³ Necip, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 115.

³¹⁴ Gencer, "Biçimbilim", *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 288.

³¹⁵ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 97; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 25.

³¹⁶ Özay, "Dil ve Dilbilim", 97.

³¹⁷ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 93.

³¹⁸ Özay, "Dil ve Dilbilim", 105-106.

³¹⁹ Gencer, "Biçimbilim", *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 287-288.

³²⁰ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 28, 71.

Çeşitli biçimbirimleri içeren ancak anlamlı parçalara ayrılamayan biçimbirimlerdir. Türkçedeki eylem çekimlerinde kişi biçimbirimlerinin hem kişi hem de sayı ulamlarını yansıtmaya buna örnektir.³²¹

Yapısal dilbilimin temel birim olarak biçimbirimi esas almasıyla biçimbilim ile diğer alanlar arasındaki sınır belirsizleşmeye başlar.³²² Zira biçimbilim, morphem kavramı perspektifinden, bağımlı morphemler ile bağımsız morphemlerin birleşme biçimlerini inceleyen alandır.³²³ Dilin eklemliliği ve morphemlerin birleşimi, biçimbilim ile diğer alanlar arasındaki etkileşimi gündeme getirir. Bu bağlamda biçimbilimin ve biçimbirimlerin; sözdizim anlambilim ve sesbilim gibi alanlarla sıkı ilişkileri bulunur.³²⁴

1.1.2.8. Çağdaş Biçimbilim ve Ara Kesitleri

İnsan dili; ses, biçim, cümle, anlam ve metin düzleminde son derece sistematik ve katmanlı bir yapıdır.³²⁵ Metinler paragraflardan, paragraflar cümlelerden, cümleler kelimelerden, kelimeler hecelerden ve heceler seslerden oluşur.³²⁶ Başka bir ifadeyle sesbirimler biçimbirimleri, biçimbirimler sözcükleri, sözcükler öbekleri, öbekler cümleleri, cümleler metinleri oluşturur. Bunun nedeni dilin eklemli yapısıdır.³²⁷ Her katman bir önceki katmanın kurallarının üzerine inşa edilir.³²⁸ Dolayısıyla dil birbiriyle çok sıkı ilişkiler içinde işleyen ses, bürün, biçim, sözdizim, anlam dizgelerinden oluşur.³²⁹ Nitekim dilbilgisinin, sesbilim, bürünbilim, biçimbilim, sözdizim, sözcükbilim ve anlambilim gibi alanları bulunur.³³⁰

Dilbilim çağdaş genel dilbilimde eskiden hiç olmadığı kadar alt dallara ayrılmıştır. Bunun nedeni sınıflandırmanın; açıklama, analiz etme, öğrenme ve öğretmeye uygun bir olgu olmasıdır.³³¹ Dili segmentlere bölmek öğretimsel güçlüklerden doğmaktadır.³³²

³²¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, , 53.

³²² Kıran, *Dilbilim Akımları*, 264-265.

³²³ Necip, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 115.

³²⁴ Gencer, “Biçimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 286.

³²⁵ Özey, “Dil ve Dilbilim”, 185.

³²⁶ Murtedâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-manzûri’l-lisânî”, 21.

³²⁷ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 72-78.

³²⁸ Özey, “Dil ve Dilbilim”, 185.

³²⁹ Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 17.

³³⁰ Özey, “Dil ve Dilbilim”, 5; Akdağ, *Kur’ân dilinin Fonetik Yapısı*, 9.

³³¹ Akdağ, *Kur’ân dilinin Fonetik Yapısı*, 9.

³³² Adalı, *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, 13.

Ancak bu segmentlerin dilin eklemli yapısı gereği birbiriyle güçlü ilişkisi vardır.³³³ Bu nedenle bu alanların bağımsız olarak incelenmeleri olanaksızdır.³³⁴ Dil modüler bir yapı arz ettiğinden alanların arakesitlerin var olduğu öngörülmüştür.³³⁵ Arakesit çalışmaları dilin doğasını anlamak ve açıklamak bakımından değerlidir.³³⁶ Zira bazı konular birden çok alanı ilgilendiren bir nitelik gösterir.³³⁷

Bişimbilim çalışmalarının, bağımsız kuram yöntem ve tekniklerle yapılması 20. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bunun nedeni genel dil kuramlarının bu dönemde şekillenmesidir.³³⁸ Çağdaş dönemde bişimbilimin önemi çeşitli dilbilim kuramlarına göre değişmekle birlikte genel kabule göre bir dilbilim alanı olarak varlığını sürdürmektedir.³³⁹ Bu bağlamda çağdaş bişimbilim çalışmaları kuramsal açılımlara koşut olarak sözcüğe alternatif yeni birçok kavram yaratmıştır. Ancak yine de kök, gövde, türetim, çekim gibi geleneksel kavramlardan bütünüyle vazgeçilememiştir.³⁴⁰

Çağdaş bişimbilim sözcüğün tanımı, sınıflandırılması, çekimi, türeyişi, sözcüğün bir alt birimi olarak ele alınan hece ile sözcüğün ilişkisi, kelimelerin kök, gövde ve eklerinin yapısını işleyişini ele alır.³⁴¹ Bu bağlamda kelimenin alt birimleri olarak değerlendirilen hece ve sesleri, doğrudan veya dolaylı olarak bişimbilimin ilgilendiği kavramlardır.³⁴² Ayrıca bişimbilim, sözcük yapım kurallarını, kelime türlerini ve bunun için kullanılabilecek ölçütleri, kökence akraba olmayan diller arasında tipolojik benzerliklerin belirlenmesi gibi konuları inceler.³⁴³ Ayrıca sözcüklerin ses anlam ve biçimlerinde meydana gelen sistemli değişimleri inceler.³⁴⁴

³³³ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

³³⁴ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

³³⁵ Esra Küçüksakarya, “Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2020), 33-60, 38

³³⁶ Gencer, “Bişimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 298.

³³⁷ Küçüksakarya, “Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler”, 38.

³³⁸ Uzun, *Bişimbilim: Temel Kavramlar*, 11.

³³⁹ Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 185-186; Nalan Büyükkantarcıoğlu, “Türkçe Sözcük Bişimlenmesinde Düzlemler ve Türetmeler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2015), 81-94, 83.

³⁴⁰ Uzun, *Bişimbilim: Temel Kavramlar*, 13.

³⁴¹ Adalı, *Türkiye Türkçesinde Bişimbirimler*, 11.

³⁴² Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-manzûri'l-lisânî”, 21.

³⁴³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 158; Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3; Gencer, “Bişimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 281-282.

³⁴⁴ Gencer, “Bişimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 279-280.

Bıçimbilimin konusu olan sözcükle, dilin sesbirimsel, sözdizimsel, anlambilimsel, bürünbilimsel unsurları etkileşim halindedir.³⁴⁵ Dolayısıyla bıçimbilim konularının diğer alanlarla etkileşimi bağlamında arakesitler bıçımında incelenmesi önemlidir.³⁴⁶ Bu noktada bıçimbilim ile diğer alanların ilişkisine ve etkileşimine değinmek gerekir.

1.1.2.8.1. Bıçimbilim - Sesbilim Ara Kesiti

Dilbilgisinin ana konuları arasındaki etkileşimlerden biri sesbilim ile bıçimbilim arasında gerçekleşir.³⁴⁷ Sesbilim fonetik ve fonolojiyi içerir. Fonetik, bir dilin seslerini ve onların oluşumunu inceler. Fonoloji ise anlamsal etkiye sahip ses birimlerini ele alır.³⁴⁸ Fonoloji, sesleri, dil sistemi içindeki anlam ayırıcı işlevlerine göre inceler.³⁴⁹ Fonolojinin en küçük birimi fonemdir.³⁵⁰

Geleneksel dilbilgisindeki harf ve ses gibi terimlerin yerini çağdaş dilbilimde sesbirim almıştır.³⁵¹ Sesbirimlerin yazıda gösterimi ise *yazı birim*'dir. Yazı birim anlam ayırt edici ses birimlerin görsel bıçimleridir.³⁵² Bu bağlamda sesbirim anlam ayırır ve kendisinin anlamı yoktur ancak morfeimlerin anlamı vardır.³⁵³ Bu noktada morfeim, bazen bir sesbirim bıçımında tezahür edebilir.³⁵⁴ Bıçimbirimlerin oluşumunda ses olguları ve esasları belirleyicidir.³⁵⁵ Çünkü bağımsız morfeimler eklendikleri kelimenin son hecesine göre bıçimlenir ve eklendikleri farklı yerlerde farklı fonemlerle söylenir. Bu değışim bıçimbilim-sesbilim kesitinde gerçekleşir.³⁵⁶

³⁴⁵ Küçüksakarya, “Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler”, 55; Uzun, *Bıçimbilim: Temel Kavramlar*, 13.

³⁴⁶ Gencer, “Bıçimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 298; Oya Adalı, *Türkiye Türkçesinde Bıçimbirimler*, 13.

³⁴⁷ Erdem, “Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi”, 251.

³⁴⁸ Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 147 Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ‘ilmu’l-esvât*, (Beyrut: Dâru’s-Sadâketi’l-‘Arabiyye, 1996), 7; Soner, *Kur’ân dilinin Fonetik Yapısı*, 29; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 95.

³⁴⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 157.

³⁵⁰ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 91.

³⁵¹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 158.

³⁵² Gönül Erdem Nas, “Sesbilim”. *Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 248-249.

³⁵³ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 98-99.

³⁵⁴ Karaca, “Dilbilimin Alt Alanları Ve Ekler”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 16/1 (2017). 47-51, 48.

³⁵⁵ Semîh Ebû Muğlî, “Dirâsetu’s-sarfî’l-‘Arabî fi dav’i ‘ilmi lugatî’l-hadîs”, *Mecelletü’l-Belkâ el-Ulûmu’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye*, 7/1 (2000), 2.

³⁵⁶ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 51; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 98-99; Demir vd., *Türkçe Bıçım Bilgisi*, 3; Gencer, “Bıçimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 280.

Biçimbilim-sesbilim ara kesitinin *biçimsel sesbilim* olarak adlandırılışının arka planında biçimbilimin temel alındığı ancak olguların sesbilimsel sonuçları olduğu gerçeği bulunur.³⁵⁷ Bu bağlamda biçimbilim, sesbilim kuralları üzerine kuruludur.³⁵⁸ Sözcük biçim değiştirirken ya sesleri değişir ya düşer ya da bazı seslerin türediği görülür. Seslerin değişimine yol açan süreçler tabanların yanı sıra ekleri de etkileyebilir.³⁵⁹ Önek, içek ve sonek gibi biçimbirimler eklendikleri kökte değişim geçirebilir.³⁶⁰ Başka bir ifade ile sözcükler çekimlenme ve türetilme esnasında sesbilimsel değişim geçirir. Sözcüklerde gerçekleşen biçimlenmeler bazen sözdizimsel kaynaklı da olabilir. Örneğin yan yana gelen iki sözcüğün arada kalan sesleri değişim geçirebilir. Araba ile arabayla gibi.³⁶¹

Biçimbirimler eklendiği tabanda sesbilimsel olarak etkilenebilir. Örneğin *avcı, öncü, uncu, çiçekçi, ahçı, otçu* gibi sözcüklerdeki ekin farklı biçimlerinin her birine biçimcik (allomorphy) denir. Biçimcik, biçimbirimin sesbilgisel içerik kazanarak gerçekleşen biçimleridir. Bir biçimbirimin birden çok biçimciği varsa buna alt biçimlenme denir. Biçimbirim bütün bu biçimcik ve alt biçimcikleri temsil eden soyut bir olgudur. Örneğin *acak* biçimbirim, *ecek acak* bunun biçimciğidir.³⁶² Böylece morfem dilde dağınık duran allomorfları bir morfem içinde toplar. Morfo-fonemik kurallar ise çeşitli eklerde ortaya çıkan fonem değişimlerini açıklar.³⁶³

1.1.2.8.2. Biçimbilim - Sözcükbilim - Sözlükbilim Ara Kesiti

Biçimbilimin sözcükbilim ve sözlükbilimle ilişkisi bulunur. Sözcükbilimin dilbilim içinde alanını sınırlamak, sözcüğün tanımının tartışmalı olması nedeniyle zordur.³⁶⁴ Ancak yine de sözcükbilim dilbilimin alt alanlarından biridir ve sözcüklerin anlam ve kullanımı üzerine yapılan çalışmaları, bir dilin söz varlığının tarihi gelişimini, birleştirme ve türetme gibi sözcük yapım yollarını inceler. Sözcük yapımı sözcükbilimin alanları içerisinde bulunur. Bu noktada sözcükbilimin, anlam alanı, kavram alanı ve biçimbilgisel

³⁵⁷ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 58-59.

³⁵⁸ Muğli, “*Dirâsetu’s-sarfî’l-‘Arabî fi dav’i ‘ilmi lugati’l-hadîs*”, 2.

³⁵⁹ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 58-59, 63-64.

³⁶⁰ Küçüksakarya, “*Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler*”, 39.

³⁶¹ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 57-58.

³⁶² Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 97; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 23.

³⁶³ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 98-99.

³⁶⁴ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 265-266.

alanı vardır.³⁶⁵ Sözcüklerin biçimsel yönlerine yoğunlaşan sözcüksel biçimbilimbilgisi, türetme birleştirme gibi sözcük üyelerinin yapısıyla ilgilenir.³⁶⁶ Dolayısıyla sözcükbilimin alanı sözcük yapma noktasında biçimbilgisi ile kesişir.³⁶⁷

Biçimbilimin temel terimi biçimbirim iken sözcükbilimin temel terimi sözcükbirimdir.³⁶⁸ Bu bağlamda çağdaş çalışmalarda kullanılan sözcükbirim sözcüğün olası her biçimlenişi ile sağlanan ve bu biçimlerin tümünü birden temsil eden soyut bir üst birimdir. Örneğin *ev* sözcükbirimi *evi*, *evde*, *evim*, *evimiz* ve *evleri* sözcüklerinin tamamını temsil eder.³⁶⁹ Çekim eki almış sözcüklere ise sözcükbiçim denir. Sözcükler aldıkları yapım ekleriyle yeni sözcükbirimlere dönüşür.³⁷⁰ Ancak ekler, sözlükbirimleri türetmelerine rağmen sözlükbirim olarak sözlüklerde yer almazlar.³⁷¹

Sözlükbilim uygulamalı sözcükbilim olarak da tanımlanır. Bu iki alan birbirini tamamlayan ve destekleyen alanlardır. Çünkü bir yapı sözcük olarak kabul edilirse sözlüklere alınır. Sözlüğe alınan birimler ise sözcükbilim esaslarına göre belirlenir.³⁷² Sözlükbilim çalışmaları da büyük ölçüde sözcükbilim ve anlambilimin verilerine dayanır. Sözcükbilim ise biçimbilime dayanır.³⁷³ Biçimbilim ile sözlükbilimin ara kesiti sözlüksel biçimbilim olarak adlandırılır.³⁷⁴

Sözlükbilim, sözcüklerin sözlüklerdeki gösterimiyle ilgilenir.³⁷⁵ Sözlüklerde kelimeler çekimsel eklerinden soyutlanmış olarak yalın biçimde yer alır. Sözcüklerin bu biçimlerine sözlükbirim denir.³⁷⁶ Sözlükteki her madde başının tek kelimedenden ibaret olmadığını; birleşiklerin, deyim ve atasözü niteliğindeki söz öbeklerinin veya cümlelerin de belli bir anlamı karşıladığı veya bir işlevi yerine getirdiği görülür. Sözlüklerde tanımlanan bu madde başlarına, kaç kelimedenden oluştuklarına bakılmaksızın *sözlükbirim*

³⁶⁵ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 265-266; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 242; Gencer, “Biçimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 371-372.

³⁶⁶ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 242.

³⁶⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 265-266; Gencer, “Biçimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 280, 372.

³⁶⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 160; Yasemin Çürük, “Sözcükbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, ed. Erdoğan Boz, (Ankara: Gazi Kitabevi, ts), 393-396.

³⁶⁹ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 19

³⁷⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 160; Çürük, “Sözcükbilim”, 393-396.

³⁷¹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 265-266.

³⁷² Gencer, “Biçimbilim”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 371-372.

³⁷³ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 112.

³⁷⁴ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 159.

³⁷⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 242.

³⁷⁶ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 81-83.

denir.³⁷⁷ Sözlük, dilde kullanılan sözcüklerin tanınabilirliğini sağlayan sesletim, biçim, sözdizim ve anlam özellikleriyle listelendiği soyut bir sistemdir.³⁷⁸

1.1.2.8.3. Biçimbilim - Anlambilim Ara Kesiti

Anlam ve anlambilim tanımlanması zor kavramlardır.³⁷⁹ Bu nedenle anlambilim net bir biçimde tanımlanabilmiş değildir. Ya da birden çok tanımlı yapılmıştır. Bunun bir nedeni anlamın çok farklı bileşenlerle şekillenmesi, diğer nedeni ise sesbilgisi ve dilbilgisinin bütünüyle dilbilimsel alanlar olmasına karşın anlambilimdeki anlam sorununun felsefe, mantık, ruhbilim, insanbilim ve toplumbilim gibi diğer alanları ilgilendirmesidir. Yine de anlambilim, dilbilimin temel alt alanlarından biridir ve temelde konusu bakımından sözcük ve tümce anlambilimi olmak üzere iki kısma ayrılır.³⁸⁰

Sözcüklerin birçok anlamından söz edilir. Bunlardan biri de sözlüklerde yer alan anlamlarıdır. Bunlara sözlüksel anlam denir.³⁸¹ Sözcüklerin temel anlamı, yan anlamları, benzerlik, zıtlık, yakınlık, alt anlam gibi ilişkileri bulunur.³⁸² Sözlüksel birimleri yapısal anlambilimciler dildeki en küçük anlamlı birimlere (seme) ayırtırmayı denerler. Anlamı, anlambirimciklere ayırmak dil sisteminin anlam boyutunun nasıl işlediğini daha yakından tanımaya imkan verir. Sözcük seslere ayrılabilirdiği gibi anlam (gösterilen) da anlambirimciklere ayrılabilir. Örneğin kız bir anlambirimcik demetidir. Dişi, genç, insan, ise anlambirimcikleridir.³⁸³

Anlambilim; sözcüklerin, öbeklerin ve tümcelerin anlamlarının yanı sıra biçimbirimlerin anlamlarını ve bunların birbiriyle olan anlam ilişkilerini de inceler.³⁸⁴ Başka bir ifade ile anlambilim göstergelerin anlam boyutunu konu edinir.³⁸⁵ Bu bağlamda anlambilimin alanı sözdizimin veya sözcükbilimin yanı sıra biçimbilgisi ile de etkileşim içindedir.³⁸⁶ Biçimbirim ve sözcüklerin anlam boyutu, biçimbilim ile anlambilimin

³⁷⁷ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 27-28.

³⁷⁸ Özey, "Dil ve Dilbilim", 80; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 88.

³⁷⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 270.

³⁸⁰ Talat Dinar, "Anlambilim", *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, ed. Erdoğan Boz. (Ankara: Gazi Kitabevi, ts), 210-214.

³⁸¹ Aksan, *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, 61.

³⁸² Küçüksakarya, "Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler", 37.

³⁸³ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 270-274.

³⁸⁴ Küçüksakarya, "Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler", 37.

³⁸⁵ Huber, *Dilbilime Giriş*, 56.

³⁸⁶ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 270.

kesişim noktasını oluşturur. Dolayısıyla biçimbilimin konuları, anlamla da ilgilidir.³⁸⁷ Örneğin, türetim ve çekim esnasında sözcükler biçimsel temelli değişiklik yanında anlamsal değişikliğe de uğrar.³⁸⁸ Ayrıca sözcük türlerinin belirlenmesinde, anlam bilimi ölçütleri de kullanılır.³⁸⁹ Dolayısıyla bu alan biçimbirimsel birleşimlerin anlambilimsel karşılıklarını ve ilişkisini ele alır. Bu alan biçimsel anlambilim kesiti olarak adlandırılır.³⁹⁰

Çağdaş dilbilim ifadesiyle bağımlı ve bağımsız morfeplerin anlamları da bu kesitte incelenir. Bu alana ilişkin teorik düzlemde ele alınacak konu olmadığından çalışmanın ikinci bölümünde bununla ilgili müstakil bir başlığa yer verilmeyecektir. Ancak biçimbilimin diğer alt alanlarla kesişim noktalarını göstermek ve konuyu bütüncül bir bakışla ortaya koymak için bu başlığa yer verilmiştir. Yinede bazı başlıkların anlambilimle ilişkisi nedeniyle yer yer anlabilime değinilecektir.

1.1.2.8.4. Biçimbilim - Sözdizim Ara Kesiti

Sözdizim, sözcüklerin cümledeki işlevi ile ilgilidir. Gösterge kavramı çerçevesinde ifade edilirse göstergelerin hangi dilsel kurallara göre bir araya gelerek tümceler kurduğunu betimleyen alandır.³⁹¹ Dolayısıyla sözdizim kurallarını sözcüklerin dilbilgisel sıralanışı, kurucuların sınıflandırılması ve anlam ilişkileri oluşturur.³⁹² Biçimbilim ve sözdizimin ortak alanı sözcüktür. Ancak biçimbilgisi ve sözdizimi arasındaki ayrım kelimenin iki farklı yönüne odaklanmalarına dayanır.³⁹³ Biçimbilim bir yönüyle sözdizimi inşa eden unsurları ele aldığından, bu unsurların tanımlanması ve sınıflandırılması sözdizimin incelenbilmesinin ön şartı olarak görülebilir. Dolayısıyla onlar, ele alınmadan sözdizimin doğru bir biçimde incelenmesi mümkün olmayabilir.³⁹⁴

³⁸⁷ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

³⁸⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 158; Gencer, “*Biçimbilim*”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 301; Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

³⁸⁹ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

³⁹⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 158; Gencer, “*Biçimbilim*”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 301; Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

³⁹¹ Huber, *Dilbilime Giriş*, 56.

³⁹² Küçüksakarya, “*Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler*”, 36-37.

³⁹³ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 264.

³⁹⁴ Fevzi Hasan Şâyib, “*Teemmulât fî badi zavâhiri'l-hazfi's-sarfi*”, *Havliyyetu Kulliyeti'l-Âdâb* 10 (1989) 1-105, 62.

Sözdizim, dilin tüm özelliklerinin görüldüğü somutlaştığı bir alandır. Sözcüklerin ses, biçim, anlam, sözdizim özellikleri, sözdizimsel ilişkileri ve işletme ekleri sözdizimde somutlaşır. Konuşanın zihninde kurduğu öbeklerde ve cümlelerde yapı yönünden bir bütünlük ve tutarlılık görülür. Bu bütünlüğü sözcüklerin anlambilimsel, biçimbilgisel ve sözdizimsel unsurları sağlar.³⁹⁵

Biçimbilim ve sözdizim ilişkisi dilbilimde çalışılan konulardandır. Örneğin biçim bilgisi içinde ele alınan *durum ekleri* ve *çatı* gibi konular çekim ve türetim konuları, doğrudan sözdizim içinde de değerlendirilir. Durum ekleri isimlere gelir ama bir ismin durum eki alıp almayacağı ya da hangi durum ekini alacağı doğrudan söz dizimdeki göreviyle ilgilidir.³⁹⁶ Ekin fiile eklenmesi onun biçimbilimsel yönünüyle, ekin etkisiyle cümlelerin unsurlarının değişmesi ise sözdizimsel yönüyle ilgilidir.³⁹⁷

Sözcüklerin biçimlenmeleri ve bu biçimlenme esnasındaki bazı sesbilimsel olgular sözdizim kaynaklı olabilmektedir. Nitekim ses benzeşmeleri her zaman aynı sözcük içinde veya kök ile ek arasında olmaz. İki sözcüğün yanyana olmasından kaynaklanan dolayısıyla sözdizimsel olan etkileşimler de vardır. Bu tür etkileşimler çoğu zaman sesbilimsel yönler sergiler ancak sebebi sözdizimseldir. Sözcüklerin art arda gelişlerinde en dikkat çekici olgulardan birisi kaynaşmadır. Sözcüklerden biri sesbilgisel tözünde yitimler oluşacak denli biçim değiştirerek kendisinden önce veya sonra gelen sözcüğe bitişir.³⁹⁸

Dolayısıyla biçimbilim ve sözdizim, dilin iki farklı dilbilimsel düzlemiyle ilgilenir. Ancak bu iki alan birçok noktada kesişir. Bu kesişme noktası *biçimbilimsel sözdizim (morfo-sentaks)* olarak adlandırılır.³⁹⁹ Bu bağlamda sözdizimsel biçimbilim; anlambirimler arasındaki bağıntıları, bükün olgularını sözdizimsel işlevleri yerine getiren biçimbirimleri vb. inceler.⁴⁰⁰

³⁹⁵ Bayram Çetinkaya, “Sözdizimi”, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, ed. Erdoğan Boz, (Ankara: Gazi Kitabevi, ts) 313-314.

³⁹⁶ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

³⁹⁷ Erdem, “*Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi*”, 252.

³⁹⁸ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 69, 71.

³⁹⁹ Emel, *Dilbilime Giriş*, 195; Erdem, “*Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi*”, 252.

⁴⁰⁰ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 106-111.

1.1.2.8.5. Biçimbilim - Bürünbilim Ara Kesiti

Geleneksel dilbilim yazı dilini esas alır. Çağdaş dilbilim ise öncelikle sözlü dili inceler. Sözlü dil, iletişim aracı olarak sesli boyutlarıyla ve unsurlarıyla yazı dilinden daha geniş bir dizgedir.⁴⁰¹ Sözlü dilin en küçük birimleri fonemlerdir. *Ünlü (vokal)* veya *ünsüz (konson)* seslere dilde tek tek yer aldıkları için *parçalı fonemler* denir.⁴⁰² Sözlü dilin tek parçaya indirgenemeyen, parçalar üstü yapıları olarak adlandırılan, ton, ezgi, vurgu, uzunluk gibi dilin dil hususiyetleri vardır. Bunlara ise parçalar üstü fonemler denir⁴⁰³ Sözlü dilin bu özelliklerini bürünbilim inceler.

Vurgu, konuşma sırasında bir seslemin diğerlerine oranla daha güçlü veya yüksek perdeden söylenmesidir.⁴⁰⁴ Vurgu; *sözcük, öbek ve sözdizimsel* vurgu olmak üzere üç düzeyde incelenir. Her üç düzeyde o düzeyleri oluşturan birimlerden biri diğerlerine göre daha belirgin ve güçlü söylenir. Sözcük vurgusu birden fazla heceli sözcüklerde olur. Tek seslemlili bütün sözcükler vurguludur.⁴⁰⁵ Böylece sözcük, vurgulu hecelerle bunlara oranla vurgusuz hecelerden oluşur.⁴⁰⁶ Heceler anlamlı birimler değildir.⁴⁰⁷ Ancak bunlar kelimeyi oluşturan unsurlardır. Bu çerçevede bürünbilim kavramlarından vurgunun hece üzerinde gerçekleşen türü, bürünbilimle biçimbilimin ortak noktasını oluşturur.

1.2. ARAP BİÇİMBİLİMİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Geleneksel Arap biçimbilimi sarf olarak adlandırılmıştır. Sarf çalışmaları bugünden geriye doğru asırlara varan oldukça uzun bir tarihsel geçmişe ve derin bir birikime sahiptir.⁴⁰⁸ Bu birikimin, genel dilbilim ve biçimbilim çalışmalarının olgunlaşmasına katkısı yadsınamaz.⁴⁰⁹

Sarf ilmine ilişkin çalışmalar, başlangıcından günümüze birçok evreden geçmiştir. Bu nedenle çeşitli açılardan gelişimi sınıflandırılabilir.⁴¹⁰ Ancak paradigmatik açıdan

⁴⁰¹ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 134.

⁴⁰² Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 149; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 92-93.

⁴⁰³ Karaca, *Dilbilimin Alt Alanları ve Ekler*, 49; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 92-93.

⁴⁰⁴ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 89.

⁴⁰⁵ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 36.

⁴⁰⁶ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 80.

⁴⁰⁷ İsmâîl Ebu'l-'Azm, “*el-Vahdetu's-sarfîyye fî dav'i 'ilmi lugati'l-hadis*”, 2880.

⁴⁰⁸ Fâtîn Halîl Hicâzî, “*Dirâse nakdiyye li müellefât muhtâre fi's-sarf*”, 55.

⁴⁰⁹ Muhammed 'Abdul'azîz 'Abduddâyim, “*Nazariyyetu's-sarfî'l-'arabî dirâse fi'l-mefûm ve'l-menhec*”, 11.

⁴¹⁰ Musa Alak, “*Sarf İlmi*”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 155.

kırılma noktası çağdaş dönemin başında olmuştur. Bu açıdan onun uzun tarihsel gelişim sürecine, çalışmanın tezi açısından geleneksel ve çağdaş olmak üzere iki döneme ayrılabilir.⁴¹¹ Bu başlık altında geleneksel dönem ele alınacak, çağdaş dönemi ve yaklaşımları ise ikinci ve üçüncü bölümde incelenecektir. Bu sınıflama genel biçimbilimin tarihsel gelişim sınıflamasına da uygundur. Bu bağlamda birinci başlıkta geleneksel dönemde sarfın gelişimi oldukça özet biçimde ele alınacak, ikinci başlıkta ise yine özet biçimde sarf çalışmalarının yöntemine ilişkin bilgi verilecektir.

1.2.1. Geleneksel Dönemde Sarf İlmi: Doğuşu ve Gelişimi

Bu başlıkta sarf ilminin doğuşu ve gelişimine kısaca yer verilecektir. Başlığın içeriğine ilişkin kapsam; alanın kavramsal ve metodolojik yönü ile sınırlı tutulacak, çalışmanın hipotezi açısından gerekli olmayan detaylara girilmeyecektir.

Kur'an'ın nüzulünden önce Arapça, dilbilim çalışmalarına konu olmamıştır. Bu nedenle Arap grameri, cahiliye öncesinde tarihsel olarak yoktur. Sözlü kültürün egemen olduğu toplumda gramere de ihtiyaç yoktu. Dil çalışmaları bir ihtiyaçtan doğdu. Bu ihtiyaç, temelde dînî olup lahnın yani dînî metinlerin yanlış okunmasının önünü alma biçiminde kendini gösterdi. Kuşkusuz uzun süreçte bu çalışmaların devam etmesine neden olan sosyal, kültürel, ekonomik vb. nedenler oluşmuştur. Dini nedenle başlayan dil çalışmaları dilbilimsel çalışmalara doğru süreç içerisinde evrilmiştir.⁴¹² Bu bağlamda halifelere isnad edilen rivayetlerde Hz. Ebu Bekir ve Ömer'in dile ilişkin hassasiyetlerinin olduğu ve hataları düzelttikleri aktarılır.⁴¹³ Sarf ilmi ve Kur'ân çalışmaları; genelde dil özelde sarf çalışmalarında başlatıcı rol alan dini sebepler nedeniyle yaşıt kabul edilir.⁴¹⁴

Dini gerekçeyi biraz daha detaylandırmak gerekirse ilk çalışmalar, Kur'an'ın mesajını koruma amacıyla başlar. Amaç Kur'an-ı Kerim'in nazil olduğu lehçe (lexem)'yi betimlemektir. Zira metinlerin mesajlarının korunmasının yolu dil çalışması yapmaktır. Dolayısıyla bu çalışmalar, ileride Arap dilinin standart varyantı başka bir ifade ile resmi

⁴¹¹ Vildân Nâfi, “İlmu’s-sarf: Neşetuhu ve tadavvuruh”, 51.

⁴¹² Ahsen Ahsen, “İlmus-sarf: Nazariyyâtuh ve tetavvurâtuh ve’l-istifâde minh fi ta’limi’l-lugati’l-‘Arabiyye”, *Lahjah Arabiyah* 2/2 (Temmuz 2021), 91-104, 96; Çıkar, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 81-82.

⁴¹³ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 329-331.

⁴¹⁴ Zekerıyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 543-544.

(fasih) diyalektiği olacak lehçeyi esas alan bir istikamette gelişir ve giderek dilbilimsel bir niteliğe evrilir. Bir dili derlemek onu betimlemektir. Sarf bu süreçte Arap dilinin betimlenen bir düzlemidir.⁴¹⁵

Sözdizim ile biçimbilim dilin temel iki alanıdır. Biçimbilimi olan dillerde iki alan birbiriyle oldukça irtibatlıdır. Bu bağlamda sarf kelime yapılarını, kelimelerdeki türetim ve çekim esnasındaki değişimi konu edinirken nahiv bu kelimelerin cümle içindeki rollerini ele alır. Bu yönüyle sarf ile nahiv arasında güçlü bir ilişki vardır. Bu nedenle sarfın nahivden bütünüyle ayrı ele alınması mümkün değildir.⁴¹⁶ Bu gerekçe kuruluşundan itibaren sarf ilminin, nahiv ilmi içinde yer almasını bize açıklar.⁴¹⁷

Bunun başka nedenleri de olabilir. Bunlardan biri, dilin eklemli bir yapıya sahip olmasıdır. Bu yapıda biçimbilime/sarf ve sözdizime/nahiv ilişkin unsurlar bir arada bulunur. Bunlar, paranın iki yüzü gibi birbirini bütünleyen unsurlardır. Dolayısıyla ilk çalışmalarda dil bir bütün olarak algılanmış, dilin bileşenlerine dönük bir analitik yaklaşım gösterilememiş olabilir. Bir diğeri ise *iraba* bir başka ifade ile *sözdizime* ilişkin hataların, *kelime yapılarına/biçimbilime* ilişkin hatalardan önce bir olgu olarak ortaya çıkması olabilir. Özellikle bu ikinci etkenin, dil çalışmalarında, alan adı olarak nahvin öne çıkmasına neden olduğu da söylenebilir.⁴¹⁸ Bir başka neden ise Arap biçimbilimi olan sarfın gramerdeki ağırlığının diğer birçok dilin biçimbilimine göre fazla olmasına karşın Arap dili özelinde gramerdeki ağırlığının nahive göre daha düşük kalması olabilir.⁴¹⁹

Yukarıdaki gerekçelerle sarf ilmi, ortaya çıkışı ve kurucuları itibariyle nahiv ilminden bağımsız ve ayrı değildir. Çünkü onunla birlikte çalışmaları başlamış, kurulmuş ve gelişmiştir. Bu iki alanın ekolleri ve ekollerinin takip ettikleri yöntemler de aynıdır. Nahvin tarihi aynı zamanda sarfın da tarihidir.⁴²⁰ Dil çalışmalarını başlatan etkenlerden birinin lahn olması ve lahnın ise sadece nahivle değil aynı zamanda kelimeyle de ilgili olması sarf çalışmalarının nahivle eş zamanlı başladığını gösterir. Bu dönem kabaca birinci asrın ortalarıdır. Bu yaklaşımın yansımaları sarf ve nahvin tanımına da yansımıştır.

⁴¹⁵ Yâğî Huseyn ve dğr., *Menhec cedîd fî 'ilmi'd-dilâleti's-sarfî: el-efâlu'l-mezîde nemûzecen*, 224.

⁴¹⁶ Muhammed Hüseyin Hâkû ve Sud Sâlim es-Seb', "Medhal muktarah li tedrisi'n-nahv ve's-sarf fi't-ta'limi'l-camiî min hilâli tahdîdi'l-mefâhîmi'-n-nahviyye: el-Fâilu unmûzecen", *Mecelletu'd-Dirâsati'l-İctimâiyye*, 12/23 (2007), 49-83, 55-56.

⁴¹⁷ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 362.

⁴¹⁸ Abdulkâdir Şâkir, "'İlmu's-Sarfî'l-'Arabî ve Medârisu'l-Kadîme ve'l-Hadîse", 56.

⁴¹⁹ Abduh er-Racihi, "Lemahât ani'd-Dersi's-Sarfî fi't-Turâsi'l-'Arabî ve İlmi'l-Lugati'l-Muâsir", 911.

⁴²⁰ Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 155.

İlk aşamada sarf, nahvin bir cüz'ü olarak görüldüğünden nahiv; Arapçada kelimelerin müfret ve mürekkep biçimlerini ele alan ilim olarak tanımlanmıştır. Sarf ise nahvin bir konusu olarak görülmüş, ıstikak olarak adlandırılmış ve “Herhangi bir kelimedenden Arapların daha önce kullanmadıkları bir kelimeyi, onların kullandıkları kelime formlarından birine sokarak elde etmek ve yeni kelimedede i‘lâl, ibdâl, idğâm ve kalb gibi dilin gerektirdiği işlemleri yapmaktır.” biçiminde tanımlanmıştır.⁴²¹

Bu bakış açısı eser telifine de yansımıştır. Sarfın bağımsız bir disipline dönüşmesinden sonra da bazı eserlerin sarf-nahiv konularını birlikte işlediği ve bazı dilbilimcilerin sarfı, nahvin cüzü olarak görmeye devam ettikleri anlaşılmaktadır.⁴²²

Disiplinler için kurucu figür önemli sayılır. Bu bağlamda sarfın kurucu figürüne ilişkin kaynaklarda çeşitli rivayetler vardır. Bu çerçevede sarf çalışmalarını da içeren nahiv ilmini, Hz. Ali'nin direktifleriyle Ebu'l-Esved ed-Düelî'nin başlattığına dair veriler vardır.⁴²³ Bunu doğrulayan başka bilgiler de bulunmaktadır. Onun, ağzın hareketlerini esas alarak harekeleri adlandırması dile önemli katkılar sunduğunu gösterir. Bu bilgi, aynı zamanda onun kavramsal düzlemde, çalışmalara ilk katkı verenlerden biri olduğuna da işaret olarak görülebilir.⁴²⁴ Diğer taraftan Muâz b. Müslim el-Herrâ, sarf konularına özel ilgi göstermesi ve sarfla ilgili ilk müstakil başlıklar açması sebebiyle sarfın kurucusu olarak görülmüştür.⁴²⁵

Sarf konularına ve kavramlarına genişçe ve oldukça detaylı biçimde yer verilen ilk eser, ikinci asrın ikinci yarısında kaleme alındığı bilinen Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ıdır. Bir ilmin kısa sürede olgunlaşmayacağı bir gerçektir. Bu gerçeklik göz önüne alındığında, çalışmaların başlangıcıyla bu eserin kaleme alındığı dönem arasında alana birçok insanın katkı sunduğu açıktır. Bunun yanı sıra ilk iki buçuk asır sarfın, nahiv içinde ele alınması da sarf alanında ilk çalışmaları yapan ve önemli katkı sunan isimlerin meçhul kalmasına sebep olmuş olabilir. Diğer taraftan mütekaddim ulema, başlangıçta nahvin bir alt dalı veya konusu olarak gördükleri bu ilim için kurucu olarak herhangi bir ismi zikretmemişlerdir. Kurucu figüre ilişkin bütün bu bilgiler eldeki belgelere dayalı olarak

⁴²¹ Vildân Nâfi‘, “‘İlmü’s-sarf: Neş’etüh ve tatavvuruh”, 41, 46.

⁴²² Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 333.

⁴²³ Musa Alak, “Sarf İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 156-157; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 329-331.

⁴²⁴ Çıkar, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 82.

⁴²⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, ‘İlmü’s-sarfî’s-savtî (Ammân: Dâru Ezmine, 1998), 34.; Nâfi‘, “İlmü’s-Sarf: Neş’etühü ve Tatavvuruhu”, 41; Alak, “Sarf İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 159

yapılan saptamalardan ibarettir. Yine bu bilgilere göre, bu alanda ilk müstakil eser kaleme alan Ebû Osmân el-Mâzinî, sarfın kurucu figürü olarak daha çok kabul görmektedir.⁴²⁶

Disiplinlerin ortaya çıkmaları ve olgunlaşmaları uzun süreçleri gerektirir. Ayrıca disiplinlerin asırları bulan uzun erimli tarihsel gelişiminde, dönüm noktaları görülür. Sarfın gelişimine ilişkin farklı tasnifler yapılmıştır.⁴²⁷ Bu tasniflerde dönem sayıları ve dönemlerin tarihlendirilmeleri de farklılık gösterir. Burada dört döneme bölünerek geleneksel dönemde sarfın gelişimi hakkında bilgi verilecektir.

Bu evrelerden birincisi başlangıçtan Sîbeveyhi'ye kadar geçen süredir.⁴²⁸ Sîbeveyhi öncesinde sarfı da içeren nahiv ilmi içinde; lügat, edebiyat ve ahbara ait meseleler de bulunur. Hicri ikinci asrın ortalarında kıraat, sarf ve nahivden ayrılmıştır. Nahiv ilminin konuları artmış, tartışmalar başlamış, izahlarda kıyas ve ta'lîl yöntemi benimsenmiştir. Bu dönemin önemli isimleri, İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö.147) ve Ebû Amr b. el-A'lâ (ö.154)'dır. Bu dönem sarf ve nahvin teşekkül dönemi olarak adlandırılır. Gramer tarihinde teorileştirme ve tartışma dönemi olarak da bilinir.⁴²⁹ Günümüze ulaşmasa da sarf alanında İbn Ebû İshâk'ın Kitabı'l-hemzi, İsâ b. Ömer'in el-Câmi' ve'l-İkmâl gibi eserleri bu dönemde kaleme alınmıştır.⁴³⁰ Bu evrede, sarf ilmi, henüz bağımsız bir disiplin hüviyetini haiz değildir.⁴³¹ Halîl b. Ahmetle birlikte nahiv artık daha bilimsel bir zemine kavuşmuştur. Bu dönemde en sistematik eser olan el-Kitâb kaleme alındığı için tesis dönemi olarak da bilinir. O, hem önceki çalışmaları sistematize etmiş hem sonraki çalışmalara yön vermiştir. Sîbeveyhi, kendi dönemine kadar olan birikimi kullanarak yapılan çalışmaların tasnif ve betimlemesini yapmıştır.⁴³² Eserdeki kavramların tanımlanmayışı kavramların öncekilere ait olduğu ve bilindiği biçiminde yorumlanmıştır. Dolayısıyla eser kanunlaştırmadan çok derleme ve tasnif eseri olarak kabul edilir.⁴³³

⁴²⁶ Nâfi', İlmu's-Sarf: Neş'etühü ve Tatavvuru, 40-41.

⁴²⁷ Musa Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 155.

⁴²⁸ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 543-544.

⁴²⁹ Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 82; Musa Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 156-157; Ahsen Ahsen, "İlmus-sarf: Nazariyyâtuh ve tetavvurâtuh ve'l-istifâde minh fi ta'lîmi'l-lugati'l-'Arabiyye", 96-97; Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 331..

⁴³⁰ Musa Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 156-157.

⁴³¹ Vildân Nâfi', "İlmu's-sarf: Neş'etüh ve tatavvuru", 41.

⁴³² Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 86, 89.

⁴³³ a.g.e, 87-88

Kabaca hicri 150-220 arası dönemde çalışmalar Basra'ya ilave olarak Kûfe'de devam etmiştir. Bu dönemde alanla uğraşan bilginlerin sayısı artmış, birçok konuda tartışmalar ve görüş ayrılıkları yaşanmıştır.⁴³⁴ İlk iki yüzyıl eser yazma ve tartışılanları tedvin etme dönemidir.⁴³⁵ Bu evrede üretilen eserlerin bütünü sarf ilmine, müstakil ilim hüviyyetini kazandırmanın ön çalışmalarını oluşturur.⁴³⁶ Bu çerçevede bu aşamada belirli sarf konularına hasredilmiş risalelerin çokca kaleme alındığı görülür. Alî b. Hamza el-Kisâî'nin (ö.179) *Kitâbu'l-masâdir*'i ile başlayan telif silsilesi oldukça uzundur. Bu eserlerden bir kısmı *tasrîf* adını taşıırken bir kısmı ise *tasrîf* başlıklı olmasa da sarf ilmine munhasırdır. *Tasrîf* adıyla telif edilen eserlerin bir çoğu günümüze ulaşmamıştır.⁴³⁷ Bu bağlamda Arap diline ilişkin ilk çalışmaların derinleşmesiyle birlikte, Arap dilinin birçok alt alanıyla ilgili ortak derlenen dil malzemesinin tasnif edilebileceği bir dilsel müktesebat oluşmuştur. Böylece Arap biçimbiliminin bağımsız bir alan olarak ortaya çıkacağı tarihi zemin, üçüncü yüzyılın ilk yarısında oluşmuştur.⁴³⁸

Hicri 221 den 292 ye kadar olan dönemde sarf ilmi olgunlaştırılmış ve müstakil ilk eser ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Basra'da Ebû Ömer el-Cermî (ö.225), Ebû Osman el-Mâzinî (ö.247), el-Müberred (ö.285) gibi dil bilginleri, Kufe'de ise Yakup b. Sikkît (ö.224), Sa'leb (ö.292) gibi bilginler vardır.⁴³⁹ Bu dönemin zirve eseri, alana münhasır kapsamlı ilk eser olarak bilinen Mâzinî'ye ait (ö.247) *et-Tasrif*'dir. Bu eser ile alanın bağımsız bir disiplin hüviyetine kavuştuğu kabul edilir. O, sarf konularının sayısını onsekiz başlık altında işlemiştir. Bu başlıkların bir kısmı doğrudan Sîbeveyh'in *el-Kitabı*'ndan alınmıştır. Bu durum, onun bu eserden etkilendiğini gösterir. Zira onun, Sîbeveyhinin öğrencisi olduğu ve Sîbeveyhi'nin uzun yıllar öğrencilerine *el-Kitâb*'ı okuttuğu bilinmektedir. Bu etkilenmenin ötesinde o, eldeki verilere göre yapılmayanı yapmış, bu alanın gelişim sürecinde bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Birikerek ilerleyen, gelişen alanın tarihsel sürecinde önemli bir kilometre taşı olmuştur.⁴⁴⁰

⁴³⁴ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 331- 332; Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 85; Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 89.

⁴³⁵ Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 82.

⁴³⁶ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 543.

⁴³⁷ Vildân Nâfi', "'İlmü's-sarf: Neş'etüh ve tatavvuruh", 42; Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 82.

⁴³⁸ Abdulkâdir Şâkir, "'İlmü's-sarfi'l-'Arabî ve medârisu'l-kadîme ve'l-hadîse", 56.

⁴³⁹ Ahsen Ahsen, "'İlmus-sarf: Nazâriyyâtuh ve tetavvurâtuh ve'l-istifâde minh fi ta'lîmi'l-lugati'l-'Arabiyye", 97.

⁴⁴⁰ Abdulkâdir Şâkir, "'İlmü's-sarfi'l-'Arabî ve medârisu'l-kadîme ve'l-hadîse", 59.

İki alandaki gelişmelerin ilerlemesi ve derinleşmesi bu iki alanın müstakil olarak ele alınmasını zorunlu hale getirmiştir.⁴⁴¹ Sarfın sistematikleştiği dönemde sarf, nahvin bir bölümü değil onu tamamlayan bir parça olarak görülmüştür. Sarfın bağımsız disiplin hüviyyetine kavuşması ve sistematikleşmesi onun tarifinde değişimine sebep olmuştur. Dolayısıyla sarf bu dönemde Arapçanın kelime yapılarını ve bu yapıların çeşitli durumlarını inceleyen alan olarak tanımlanmış, nahvin bir cüz'ü değil dil binasına ait kurallar kümesinin diğer yarısı olarak değerlendirilmiştir.⁴⁴²

Hicri 293'ten 347'ye kadar olan dönem tercih dönemidir. Bu dönem mütekaddimin evresidir.⁴⁴³ Bu dönem üçüncü asrın sonlarında Basra ve Kûfe'den Bağdat'a gelen imamlar ve öğrencileriyle başlar. Bu dönemde iki mektebin görüşlerinin sentezi yapılır, tercihlerde bulunulur. İbn Cinnî grameri bu dönemde olgunlaştırmıştır. Bu dönem, iki tabakadan oluşur. İlk tabakada Zeccâc (ö.311/923), İbnu's-Serrâc (ö.316/929), Niftaveyh (ö.323/935), Ebû Bekir İbnu'l-Enbârî (ö.328/940), Zeccâcî (ö.337/949), İbn Durusteveyh (ö.347/958) gibi bilginler, ikinci tabakada ise Sîrâfî (ö.368/979), İbn Haleveyh (ö.370/980), Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987), İbn Cinnî (ö.392/1002) gibi bilginler bulunur.⁴⁴⁴ Bu evrede Basra ve Kûfe mektebinin çalışmaları, Bağdat ekolünün öncü isimleri olan ez-Zeccâcî, Ebû Alî el-Fârisî ve İbn Cinnî tarafından uzlaştırmacı bir tutumla incelenmiştir.⁴⁴⁵ Mâzinî'nin *et-Tasrîfini*, İbn Cinnî *el-Munsif fî şerhi't-Tasrîf* veya *et-Tasrîfu'l-Mulûkî* adıyla şerhetmiştir. Bu eser, sarf konularını sistematik biçimde derinliğine ve betimleyici yöntemle ele alan, döneminin en gelişmiş eseri olarak görülür.⁴⁴⁶

Hicri 347'den sonrası müteahhirîn evresidir. Bu evrede Abbâsî devletinin, Büveyhîlerin hakimiyetinden sonra zayıflamasıyla birlikte bilginler Mısır, Şam, Endülüs gibi merkezlere dağılmışlardır. Bu dönemde birçok alim eser telif etmiştir. Dönemin önemli isimleri; Ebû Alî es-Sîrâfî (ö.377), İbn Cinnî (ö.392), Zemahşerî (ö.538), İbn Madâ (ö.592), İbn Yaîş (ö.643), İbn Hâcib (ö.646), İbn Usfûr (ö.669), İbn Mâlik (ö.672),

⁴⁴¹ Muhammed Hüseyin Hâkû ve Sud Sâlim es-Seb', "Medhal muktarah li tadrîsi'n-nahv ve's-sarf fi't-ta'limi'l-camiî min hilâli tahdîdi'l-mefâhîmi'-n-nahviyye: el-Fâilu un-mûzecen", 55-56.

⁴⁴² Vildân Nâfi', "'İlmü's-sarf: Neş'etüh ve tatavvuruh", 46-48.

⁴⁴³ Ahsen Ahsen, "'İlmus-sarf: Nazariyyâtuh ve tetavvurâtuh ve'l-istifâde minh fi ta'limi'l-lugati'l-'Arabiyye", 97-98.

⁴⁴⁴ Musa Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 161-162.

⁴⁴⁵ Demirayak, Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi, 331, 332; Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 90.

⁴⁴⁶ Abdulkadir Abdulcelîl, *İlmü's-sarfî's-savîfî*, 34.

Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö.745), İbn Hişâm el-Ensârî (ö.761) gibi isimlerdir.⁴⁴⁷ Bu evrede hicri dördüncü yüzyıla kadar derlenen malzeme ve yazılan eserler referans alınarak eski çalışmalara yeni görüşler ve yeni tasnifler eklenmiştir.⁴⁴⁸ Bu dönemde medrese eğitiminin başlamasıyla sarf-nahiv mirası muhtasar metinler, şerhler, haşiyeler, nazım vb. telif türleriyle günümüze kadar gelmiştir.⁴⁴⁹ Bu dönem sarfın bütün konularını içeren sistematik teliflerin ortaya çıktığı ve alandaki kült eserlerin kaleme alındığı dönemdir. Ancak sistematikleşme sürecinin Mâzînî'den sonra başladığı ve giderek konuların daha sistematik ele alındığı söylenebilir. Dolayısıyla bu dönem, hem telif hem tasnif dönemidir.⁴⁵⁰

Sarf eserlerinin sistematikleşmesi noktasında, iki çizginin varlığından söz edilir Bunlardan biri Mazînî çizgisidir. O sarf çalışmasında daha çok i'lâl, ibdâl, hazif ve kalb gibi anlamla ilişkisi olmayan değişimi ele almıştır. Bu yolu ve yöntemi kendinden sonra *et-Tasrîful-mülûkî* ile İbn Cinnî (ö.392), *Kitabu dekâkki't-tasrîfi* ile Kâsım b. Muhammed b. Muhammed b. S'ad el-Müeddib, *el-'Umde* ile Abdulkâhir el-Cürcânî (ö.471), *Nüzhetu't-tarf fi 'ilmi's-sarf* ile el-Meydânî (ö.518), *el-'İzzî* ile Abdu'lvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî (ö.655), *el-Mumti' fi's-sarf* ile İbn 'Uşfûr (ö.669), *Merâhu'l-ervâh* ile Ahmet b. Mes'ût gibi alimler izlemişlerdir.⁴⁵¹

Diğeri ise İbn Fâris'in (ö.377) *Tekmile* adlı eseriyle başlayan ve İbn Hâcib'in (ö.646) *Şâfiye* adlı eseriyle devam eden ekoldür. Mâzînî'nin yer verdiği konulara başka konular ilave edilmiş, sarfın konuları zenginleştirilmiş ve çeşitlendirilmiş ve sarfın alanı daha belirginleştirilmiştir. Müştak isimlerin yanı sıra ses olaylarına ilişkin başka konular eklenmiş, anlama ilişkin değişimler ve yapılar da işlenmiştir. *Şeza'l-'urf* ile el-Hamlâvî (ö.752) ve Abdurrahman Muhammed Şahin'in (ö.858) *fi Tasrîfi'l-esmâ ve fi tasrîfi'l-efâl* adlı eserleri de ikinci ekole göre kaleme alınan eserlerdendir.⁴⁵²

⁴⁴⁷ Ahsen Ahsen, “İlmus-sarf: Nazariyyâtuh ve tetavvurâtuh ve'l-istifâde minh fi ta'limi'l-lugati'l-'Arabiyye”, 97-98; Musa Alak, “Sarf İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 162.

⁴⁴⁸ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, 331, 332.

⁴⁴⁹ Musa Alak, “Sarf İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 162.

⁴⁵⁰ Vildân Nâfi', “İlmü's-sarf: Neş'etüh ve tatavvuruh”, 42.

⁴⁵¹ Abdulkâdir Şâkir, “İlmü's-Sarfi'l-'Arabî ve Medârisu'l-Kadîme ve'l-Hadîse”, 56-63.

⁴⁵² a.g.e., 56-63.

1.2.2. Geleneksel Dönem Sarf Çalışmalarında Yöntem

Dillere ait farklı diyalekt ve ağızlar vardır. Genellikle bu diyalektlerden biri resmi veya yazı diline dönüşür. Resmi ve yazılı dile dönüşecek diyalektin belirlenmesinde siyasi, edebi, dini vb. sebepler etkili olur.⁴⁵³ Bir diyalektin standart dile dönüşmesi, o diyalektin özellikleri kadar onu kullanan insanların toplumsal, siyasi ve iktisadi alanda etkili olmalarından ileri gelir.⁴⁵⁴

Arapça özelinde dil çalışmaları dini sebeplerle başladı. Dil çalışmasına konu olan diyalekt Kur'ân'ın nazil olduğu diyalekt idi.⁴⁵⁵ Bu bağlamda üç şeyin belirlendiği görülür. Bunlar, gözlemlenecek ve betimlenecek diyalekti konuşan topluluklar, bunların coğrafi sınırları ve derlemenin yapılacağı zamansal sınırlardır.

Bu noktada topluluk olarak yabancı toplumlarla etkileşimi az olan Kureyş başta olmak üzere, Kays, Temîm ve Esed kabileleri belirlenmiştir. Dolayısıyla bu kabilelerin yaşadığı bölgeler dilin gözlemleneceği ve derleneceği alanlar olmuştur. Zaman açısından dilin derlenmesine ilişkin süre; bu bölge ve kabilelerden hicri ikinci asra kadar, şiir için hicri 150 yılına kadardır. Daha izole alanlar olan çöllerde yaşayan Araplar için hicri 400'e kadar uzatılmıştır.⁴⁵⁶ Bu bağlamda sarf ilmi; Mekke, Medine ve Şam gibi büyük İslam şehirlerinde değil Basra'da doğmuştur. Çünkü Basra'da fasih konuşan iki büyük kabile Kays ve Temîm bulunuyordu. Burası, çöle yakın olması sebebiyle bedevilerden sağlıklı dil malzemesini toplama açısından bulunuyordu. Mirbed panayırına ev sahipliği yapıyordu. Diğer yandan Araplarla Arap olmayanların sınırında bir konumdaydı. Lahın sıkça gözlemelenebildiği ve dil çalışmalarına ihtiyacın hissedildiği bir toplumsal örgüsü vardı.⁴⁵⁷

Belirlenen esaslara göre dili derleme çalışmaları sürdürülmüştür. Dilin derlenmesi, belgelendirilmesi ve kurallaştırılmasında doğal olarak temelde betimsel yöntem izlenmiştir. Bunun yanı sıra başka yöntemler de kullanılmıştır. Bu bağlamda

⁴⁵³ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik* (İstanbul, Multilingual, 2004), 165-169.

⁴⁵⁴ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 17.

⁴⁵⁵ Yâğî Huseyn ve dğr, "Menhec cedid fi 'ilmi'd-dilâleti's-sarfi: el-efâlu'l-mezîde nemûzecen", *Mecelletu'l-Lisânati'l-'Arabiyye* 7 (2018), 220-270, 224; M. Şirin Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler, (İstanbul: İsam Yay., 2015), 82.

⁴⁵⁶ Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 95-97.

⁴⁵⁷ Musa Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 156.

kullanılan temel iki yöntem sema‘ ve kıyâstır. Bunların yanı sıra ta‘lîl, icmâ‘, ıstîshâp ve istihsân gibi yöntemler de kullanılmıştır.⁴⁵⁸

Yöntemlerin tanım ve detaylarına girilmeyecektir. Ancak bu yöntemlerden işitmek anlamındaki sema‘ yönteminin, dilin derlenmesi ve belgelendirilmesinin temel yöntemi olduğuna değinmek gerekir. Dilin derlemesi dönemin şartları gereği, konuşulan dil, darb-ı meseller ve şiirler dinlenilerek belgelenebilirdi. Zira o dönemde sözlü kültür hakimdi. Sema kelimesinin semantik çerçevesi bir yönüyle bu sözlü kültüre göndermede bulunur. Aynı zamanda çağdaş dönemde dil çalışmalarında asıl ve öncelikli incelenen sözlü dile de göndermede bulunduğu söylenebilir.

Bu yöntemlerden sema‘ ve kıyâsın dilbilginleri tarafından kullanılma biçimi ekolleşmeyi beraberinde getirmiştir.⁴⁵⁹ Sarf ilminin teşekkül sürecinde ve onun dilbilimsel incelenmesinde Sîbeveyhi’den itibaren temelde iki ekol belirleyici olmuştur. Bunlar, Basra ve Kufe ekolleridir. Bu iki ekol sözü edilen bütün yöntemleri kullanmışlardır. Bunların yöntem noktasındaki farklılığı, yöntemleri hangi ağırlıkta kullandıklarıyla ilişkilidir. Buna bağlı olarak dilin tikel meselelerinde de görüş farklılıkları oluşmuştur.⁴⁶⁰

Basra ekolü mensupları, sema yöntemiyle dil gözleminde bulunacakları kabileler konusunda titiz davranırlar. Dili Necid, Hicâz ve Tihâme bölgelerinde yaşayan Kays, Temîm ve Esed kabileleri ile Hüzeyl ve Tay kabilelerinden derlemişlerdir. Kufe ekolü mensupları ise Kufe şehri daha kozmopolit olduğundan semânın kaynağı konusunda titiz değillerdir. Nadir ve şaz olan dil malzemesini de kurallara dayanak yaparlar. Bağdatlılar ise semâ konusunda Kufe ekolüne daha yakındır. Şehirlerin şevresinde yaşayan Beni ‘Ukeyl kabilesi gibi kabilelerin sözlerini de delil sayarlar. Bu nedenle Bağdatlıların Arap lehçeleri konusunda daha derin bilgiye sahip oldukları görülür.⁴⁶¹

Basra ekolü kıyasa dayanak yapacakları dil malzemesi konusunda titiz davranmış, kullanımı yaygın örnekleri esas almışlardır. Kullanımı az olan örnekleri ve Kur’ân’da geçse bile kural dışı kabul ettikleri örnekleri kıyasa dayanak yapmamıştır. Bu tutumları,

⁴⁵⁸ Çıkar, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 95-99.

⁴⁵⁹ a.g.e., 95-97.

⁴⁶⁰ Zekerîyyâ Muhammed, “*Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs*”, 544; Çıkar, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 102.

⁴⁶¹ Musa Alak, “Sarf İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 163-164.

çağdaş dilbilimciler tarafından, dilin nadir kullanımlarını çalışma alanları dışında bırakmalarına neden olduğu için eleştirilmiştir. Dolayısıyla Basra ekolüne dönük en büyük eleştirilerden biri kabile, zaman ve mekan sınırlandırmasına fazlaca önem atfederek Arapçanın farklı diyalektlerini betimleme dışında bırakmalarıdır. Kufeliler ise sema konusunda herhangi bir sınırlandırma yapmadan şaz örnekleri de kıyasa dayanak yapmışlardır. Bu tutumları dili bütün varyantlarıyla betimleme açısından isabetli görülmüştür. Ancak aynı zamanda bu tutumları, onları, sayısız kural vazetmeye götürmüştür.⁴⁶² Bağdatlıların kıyas konusunda orta bir yol tuttukları görülür. Onlar, kıyas için bazı kriterler getirirler.⁴⁶³

Basralılar ve Kufeliler çeşitli nedenlerle hadislerle çok az istişhad ederler. Bağdatlılar ise buna karşı çıkarak hadisleri diğer semâ kaynakları gibi kullanırlar.⁴⁶⁴ Şaz kıraatleri Basralılar doğrudan reddetmiş, Kûfeliler araştırmadan kabul etmiş, Bağdatlılar ise başka rivayetlerle desteklenenleri delil olarak kullanmışlardır.⁴⁶⁵

Şiirlere karşı ekollerin tutumları da farklılık gösterir. Cahiliyyûn ve Muhadramûn tabakasındaki şairlerin şiirleriyle istişhâd konusunda icma vadır. Basralılar, İslamiyyûn şairleriyle istişhâd etmezler. Kufelilerden sadece Ferrâ Müvelledûn şairleriyle istişhâd eder. Bağdatlılardan özellikle Zemahşerî müvelledun şairleriyle istişhâd eder.⁴⁶⁶

Dil malzemesinin derlenmesiyle birlikte betimsel yöntem yerini kuralcı dilbilgisi anlayışına bırakmıştır. Kuralcı yöntemdeki korumacı ve tutucu tavır, dil çalışmalarının bir değişime uğramadan kesintisiz biçimde aynı yaklaşım üzere sürdürülmesini sağlamıştır.⁴⁶⁷ Ancak yinede geleneksel dönemde dil çalışmaları yenilik düşüncelerinden bütünüyle mahrum değildir. Bu konuda ilk akla gelen isim İbn Madâdır. Zahiri mezhebine bağlı olan bilgin ilke olarak dilde kullanımı esas almayı, varsayımsal, farazi ve takdiri açıklamalardan uzak durmayı önermiştir.⁴⁶⁸ İbn Madâ'nın dil ile ilgili devrim niteliğindeki görüşleri meyvelerini ancak yirminci yüzyılda teysîru'n-nahv çalışmalarıyla

⁴⁶² Saîd el-Efgânî, *fî Usûli 'n-nahv* (Mudîriyyetu'l-kutub ve'l-Matbûâtü'l-Câmiyye, 1994), 205-206; Çıkar, "Nahiv İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 100;

⁴⁶³ Musa Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 164.

⁴⁶⁴ Mahmûd Hüseyin Mahmûd, *el-Medresetü 'l-Bağdâdiyye fî târihin-nahvi 'l-'Arabî*, 140-143; Musa Alak, "Sarf", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 164.

⁴⁶⁵ Musa Alak, "Sarf İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 164; Mahmûd Hüseyin Mahmûd, *el-Medresetü 'l-Bağdâdiyye fî târihin-nahvi 'l-'Arabî*, 137-140.

⁴⁶⁶ Mahmûd Hüseyin Mahmûd, *el-Medresetü 'l-Bağdâdiyye fî târihin-nahvi 'l-'Arabî*, 140-146.

⁴⁶⁷ Yâğî Huseyn ve dğr, *Menhec cedîd fî 'ilmi'd-dilâleti's-sarfî: el-efâlu'l-mezîde nemûzecen*, 224.

⁴⁶⁸ Temmâm Hassân, *Menâhicu 'l-bahs fi 'l-luga*, 4.

vermeye başlamıştır. Ne var ki İbn Madâ'nın bu alandaki görüşlerinin daha çok nahivle ilgili olduğu görülür.⁴⁶⁹ Onun görüşleri, dönemine göre devrimsel nitelikte olsa da görüşlerini belirleyen temel paradigma genel dilbilim ve genel biçimbilim paradigması değildir. Paradigmasının özü dilbilimsel olmakla birlikte onda mensup olduğu mezhebin paradigması da etkili olmuştur.⁴⁷⁰

İbn Mada, “İnsanlar kendi dillerini muhafaza etmekten aciz iken dilde kullanılmayanları nasıl koruyabilsinler.”⁴⁷¹ diyerek dilin güncel biçimini çalışmalarında yok sayanları ve dilde kullanılmayan hususlarla meşgul olanları eleştirir.⁴⁷² Ancak geçmişte yapılan eleştiriler İbn Madâ gibi kişilerle sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan çağdaş dönemde genel dilbilimin etkisiyle görülen değişim gibi bir kırılmayı o dönemden beklemek yanlış olur. Zira o dönemin tarihsel konjonktürü ve bilimsel düzeyi çağdaş dönemdeki gibi bir değişim için yeterli değildir.

Arap dil geleneğinin İspanya'daki temsilcisi İbn Madâ (1119-1195)'nin bir eleştirisi de i'râb kavramına dönüktür. İ'râb kavramı, çağdaş dönemde genel dilbilimde kuramsal çalışmalarda, ögeler arası ilişkiler ve bir ögenin diğerlerini yönetmesi anlamında kavramlaştırılan *yönetme* (government-irap) kavramına denk düşmektedir.⁴⁷³

Genel dilbilim tarihinde görülen dilin, *düzenlilik-aykırılık* tartışmaları açısından dil ekollerine bakıldığında Basra ekolü'nün kıyâs ağırlıklı, Kûfe ekolünün sema ağırlıklı bir yöntem benimsemesi düzenlilik - aykırılık tartışmasının somutlaşmış bir olgusu olarak kabul edilir.⁴⁷⁴ Zira Basra ekolü semâ konusunda daha temkinlidir. Düzenlilik eğilimi ağır basar. Kûfe ekolü ise her türlü dil malzemesini derler, dil kullanımlarında lehçe farklılıklarına daha çok yer verir.⁴⁷⁵ Dil alanındaki kurallaştırmalarında daha fazla kuralsızlıklar ve düzensizlikler görülür.

Geleneksel dönemde izlenen yöntemler dilin gözlemlenmesi, derlenmesi, kurallaştırılarak betimlenmesine dönüktür. Ancak bugünden bakıldığında dil

⁴⁶⁹ Zekerıyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs”, 544.

⁴⁷⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 4.

⁴⁷¹ İbn Madâ el-Kurtubî, *Kitabu'r-Red ala'n-Nuhât*, thk. Şevki Dayf, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947), 164.

⁴⁷² Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-Sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadâs* (el-Baydâ:Mektebetu Bustânu'l-Ma'rife, 2006), 3-4.

⁴⁷³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 11.

⁴⁷⁴ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 31-33.

⁴⁷⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 11.

malzemesinin verilerinin işlenmesi, yorumlanması ve incelenmesi, bunlar üzerinde kuramlar oluşturulması ve kavramlaştırılması açısından bir yöntem daha izledikleri ortaya çıkıyor. Bu yöntem, özel dilbilim paradigmasının belirlediği yöntemdir. Çağdaş dönemde bir taraftan bu paradigma ile çalışmalar devam etse de diğer taraftan Arap dili alanında çalışmalar, genel dilbilim ve biçimbilim paradigması ile de yapılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP BİÇİMBİLİMİ'NİN METODOLOJİK VE KAVRAMSAL DEĞİŞİMİ

Geleneksel Arap biçimbilimi olan sarf ile çağdaş dilbilimin alt dalı olan genel biçimbiliminin bakış açıları, yöntemleri ve kavramları bakımından farklılık gösterir. Bu farklılığın kaynağı ve temel nedeni şöyle açıklanabilir: Geleneksel Arap biçimbilim çalışmaları, çağdaş dilbilimin oluşumundan yüzyıllar önce dünya üzerindeki binlerce dilden sadece biri olan Arap dilini odağına alarak inceleme konusu yapmış, biçimbilimsel metodolojisini, kuram ve kavramlarını bu dile özgü biçimbilim olgularından hareketle oluşturmuştur. Genel biçimbilim ise bir dile değil, mümkün olan en geniş çerçevede bütün dillere projeksiyon tutarak onların biçimbilimsel yanını çözümleme, ortak yanları ve yönleri üzerinden bir inceleme yöntemi benimsemiştir. Dolayısıyla kavramlarını da bu bakış açısı belirlemiştir. Arap dilinin biçimbilimsel olguları değişmese de bu iki farklı bakış açısı, farklı içerikte kavramlar üretmiştir. Bu durum çağdaş dönemde Arap biçimbilimini, genel biçimbilim bakış açısıyla yeniden inceleme ihtiyacını ortaya çıkarmış, Arap dilbilimcileri buna kayıtsız kalmamışlardır.⁴⁷⁶

Çağdaş dönemdeki Arap biçimbilim çalışmaları Batı'daki dilbilim ve biçimbilim çalışmalarına koşut olarak güncellenmiştir. Bu güncelleme ile birlikte iki dönemdeki yaklaşımın Arap biçimbilimini inceleme biçiminde açığı farklı olmuştur. Geleneksel ve çağdaş dönem Arap biçimbilim çalışmalarının arasındaki bu açığı farklı, yüzeysel değil paradigmatik bir değişimle birlikte gelişen derin, sistematik, metodolojik ve bunlara bağlı olarak kavramsal bir nitelik arz eder.⁴⁷⁷ Bu doğrultuda daha önce belirtildiği üzere geleneksel dönem sarf çalışmalarının علم الصرف القديم olarak, genel dilbilim ve biçimbilimin etkisi altında şekillenen çalışmaların ise علم الصرف الحديث olarak adlandırılması bu kırılmanın en temel göstergesi ve yansıması olarak değerlendirilebilir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Hicâzî, “*Dirâse nakdiyye li müellefât muhtâre fi’s-sarf*”, 55-56; Abduh er-Râcihi, “*Lemahât ‘ani’d-dersi’s-sarfi fi’t-turâsi’l-‘Arabî ve ‘ilmi’l-lugati’l-muâsir*”, 919; Vildân Nâfi, “‘İlmu’s-sarf: neş’etüh ve tatavvuruh”, 35.

⁴⁷⁷ İsmâîl Ebu’l-‘Azm, “*el-Vahdetu’s-sarfiyye fi dav’i ‘ilmi lugati’l-hadîs*”, 2877.

⁴⁷⁸ Vildân Nâfi, “*İlmu’s-sarf: Neşetuhu ve tatavvuruh*”, 51.

İki dönem çalışmalarındaki farklılık; yönteminden adlandırmasına, tipolojisinden alanın tanım, kapsam ve sınırlarına, biçimbilimin temel iki olgusu olan çekim ve türetme ilişkin yaklaşım ve kavramlaştırmalardan sözcüklerin unsurlarına, dilin temel birimi olarak kabul edilen olguların kavramlaştırılmasından sınıflandırılmalarına vb. bir çok alanda kendini gösterir. Bunlar, aynı zamanda biçimbilimi doğrudan ilgilendiren konular ya da onun doğrudan temel başlıklarıdır. Bu başlıklarda oluşan açı farkının daha iyi gösterilmesi için bu bölümde karşılaştırmaya elverişli olanlar karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Karşılaştırmaya elverişli olmayan başlıklarda ise geleneksel Arap biçimbiliminin konuları genel biçimbilim bakış açısıyla değerlendirilecektir.

Bu bölümde karşılaştırılacak konuları bütün detaylarıyla incelemek çalışmanın sınırlarını aşan bir malumat içerir. Bu nedenle alt başlıklarda daha çok sözü edilen dönüşümü göstermeye yetecek ölçüde bir bilgi verilecektir. Bu bağlamda diğer başlıkları da belirleyen en temel başlık yöntem ve alanın adlandırılmasıdır. Bu nedenle iki dönemin yöntemleri ve yöntemlerini belirleyen bakış açısı ile başlayabiliriz.

2.1. ALANIN METODOLOJİSİ VE ADLANDIRMASI

Geleneksel ve çağdaş dönem arasındaki temel farklılık alanla ilgili yapılan çalışmalarda takip edilen yöntemin farklı oluşudur. Yöntem, iki dönem çalışmalarını farklılaştıran en temel parametredir. Dahası diğer farklılıkların özünü ve temelini de oluşturan bir unsurdur. İki dönem çalışmalarında alanın adlandırılması bakımından da farklılık görülür. Bu alt başlıkta yöntem ve adlandırma konusundaki farklılığa yer verilecektir.

2.1.1. Geleneksel Dönemde Metodolojisi ve Adı

Geleneksel dönemde sarf olarak adlandırılan Arap biçimbilimi özel dilbilim yaklaşımıyla incelenmiştir.⁴⁷⁹ Özel dilbilim tekil dilleri konu edinen dilbilim çalışmalarıdır. Bu bağlamda genel dilbilim ve genel biçimbilim perspektifinden bakıldığında geleneksel dönemdeki Basra, Kufe, Bağdat, Mısır ve Endülüs gibi ekollerin, sarfı inceleme konusunda takip ettikleri yaklaşım özel dilbilim ve biçimbilim

⁴⁷⁹ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 19.

yaklaşımıdır. Dolayısıyla genel biçimbilim açısından konuya yaklaşıldığında bu ekollerin arasındaki görüş ayrılıklarının derin ve metodik değil, detaya ilişkin farklılıklar olarak kaldığı söylenebilir.

Bu konuyu biraz daha somutlaştırabiliriz. Şöyleki bu ekollerin tamamında Arap dilinin kelime yapısını açıklamak için geliştirilen sistem, *mîzân-ı sarfîdir*. Diğer taraftan sarfın temel birimi ekollerin bütününde kelime kabul edilmiştir. Kelimenin tanımı, sınıflandırılması konusunda da önemli bir farklılık görülmez. Bu noktalarda farklılığın olmaması, genel biçimbilim açısından bakıldığında ekoller arasında paradigmatik ve metodik bir farklılığın olmadığı bir göstergesidir.

Ekoller arasındaki biçimbilimsel alandaki farklılıkları el-Enbârî tespit etmiştir. Bu farklılıklardan ikisi şunlardır: **1-** Basralılara göre iştikakın kaynağı masdar, Kufelilere göre fiil-i mazidir.⁴⁸⁰ **2-** Basralılara göre أفعَلَ kalıbındaki fiili taaccub, fiil-i mazidir. Kufelilere göre isimdir.⁴⁸¹ Diğer farklılıklar da bunlar gibi tikel konular hakkındadır. Bu farklılıklara bakıldığında bunların sarfın temel noktalarına ilişkin değil detaya ilişkin farklılıklar olduğu görülür. Başka bir ifade ile bunlar paradigmatik farklılıklar değildir.

Geleneksel dönemdeki ekoller arasında yöntemsel farklılıklardan söz edilir. Özellikle ekollerin sema‘ ve kıyâs gibi metotları kullanma biçimlerinde farklılıklar kaynaklarda yer alır.⁴⁸² Ancak bu yöntemler o dönemde ilk defa dil malzemesinin derlenmesi, belgelenmesi, belgelendirilmesi ve kurallaştırılarak betimlenmesi konusundaki yöntemlerdir. Geleneksel dönem ve çağdaş dönem arasındaki yöntemsel farklılık, dilin belgelendirilmesine ilişkin değil derlenen, belgelenen ve betimlenen dilin biçimbilim alanına ilişkin çalışmaların kuram ve kavramlarına ilişkindir. Bu açıdan bakıldığında geleneksel dönemdeki bütün ekollerin, sarfı inceleme konusundaki yaklaşımları kuram ve kavramlaştırmaları aynıdır. Bu yaklaşımı belirleyen şey, özel dilbilim paradigmasıdır.

Genelde dilbilimin alt dalları birbirinden özellikle sarf ilmi, diğerlerinden bağımsız değildir. Dil bir bütündür parçalanamaz. Ancak dilbilimsel anlamda incelemek için

⁴⁸⁰ el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. I-II. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamît (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2003), I, 190.

⁴⁸¹ a.g.e., 104.

⁴⁸² Zekerîyyâ Muhammed, “Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs”, 544; Çıkar, “Nahiv İlmi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, 102.

alanlar birbirinden ayrı olarak çalışılır. Usul, esas ve kuralları belirlenir. Bu yaklaşım, incelemeyi ve öğretimi kolaylaştırmak için izlenen bir yöntemdir.⁴⁸³ Ancak geleneksel dönemde Arap sarfı, bir alt alan olarak çağdaş döneme göre diğer alanlardan daha bağımsız bir biçimde incelenmiştir. Bu açıdan bakıldığında geçmiş dönemde sarfın diğer alanlarla arakesitleri gibi çalışma alanları sistematik biçimde çalışılmamıştır. Sarf ile nahiv, sarfın tanımında keskin çizgilerle ayrılmaya çalışılmıştır.⁴⁸⁴ Ancak bu iki alanın ayrılması neredeyse olanaksızdır. Çünkü sarfla ilgili birim aynı zamanda sözdizimsel unsur oluşturur.

Arakesit bağlamında geçmişte derinlemesine incelenen temel alan biçimbilim-sesbilim arakesitidir. Bu kesit, geleneksel sarf eserlerinde yer alır ve sadece sarfa özgü bir alan gibi takdim edilir. Başka bir ifade ile arakesit kavramı geleneksel dönemde üretilmemiştir.⁴⁸⁵ Diğer taraftan geleneksel dönemin biçimbilim-sesbilim arakesitine ilişkin çalışmalara dönük çağdaş dönemde önemli eleştiriler yapılmıştır. Bu bağlamda genelde geleneksel dönem Arap dilbilim, özelde biçimbilim çalışmalarının yöntemine dönük eleştirilerden biri, dil çalışmalarında sözlü dilin değil yazılı dilin esas alınmasıdır.⁴⁸⁶

Arakesitler bağlamında farklılık, çağdaş dönemde sözlü dilin dilbilim çalışmalarında temel konu yapılması ile teşekkül eden bürünbilim-biçimbilim ilişkisi ile biçimbilimin, sesbilimin temel kavramlarından olan hece kavramıyla ilişkisi, geleneksel dönemde çalışmalara konu yapılmamıştır.⁴⁸⁷ Bu alanlar, geleneksel dönemde çalışılmayan arakesitler olmuştur. Bu bakımdan geleneksel dönemde sarf çalışmaları, alanlar arasındaki etkileşimleri öne çıkaran çağdaş dönem biçimbilim çalışmalarına nispetle daha izole bir alan olarak görülmüş ve çalışılmıştır.

⁴⁸³ Muhammed ‘Abdulazîz ‘Abduddâyim, “Nazariyyetu’s-Sarfi’l-‘Arabi Dirâse fi’l-Mefûm vel-Menhec”, 15.

⁴⁸⁴ Vildân Nâfi, “İlmü’s-sarf: Neşetuhu ve tetavvuruh”, 47.

⁴⁸⁵ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 7; Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu’l-i’lâl ve’l-ibdâl fi’l-‘Arabiyye beyne’l-kudemâ ve’l-muhdesin -1”, *Mecelletu Mecme’i’l-Lugati’l-‘Arabiyye* 46 (Kasım 1980), 156-177, 168; Zekeriyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 544.

⁴⁸⁶ et-Tayyib el-Bekûş, *et-Tasrîfu’l-Arabî min hilâli esvâti’l-Arabiyyi’l-hadîs*, 41.

⁴⁸⁷ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsir Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-ke’lâmi’l-‘Arabî”, *Mecelletu’l-Kısmî’l-‘Arabî* 24 (2017), 212-230, 224-227; Hasan b. Câbir el-Karnî, “en-Nebr fi’l-‘Arabiyye”, *Havliyyetü Külliyyâti’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye ve’l-‘Arabiyye li’l-Benât*, 3/34 (2018), 533-558, 547.

Geleneksel dönemde Arap biçimbiliminin adlandırılmasına da değinmek gerekir. Geleneksel dönemde –s,-r,-f kökünden صَرْف ve تَصْرِيف kelimelerinin ad olarak kullanıldığı görülür. Bu kökten, تَصْرِيفُ الرِّيح rüzgarların yer ve yön değiştirmesi, صَرْفُ الكلمة kelimenin tenvin alması demektir. صَرَّاف, صَيَّرَفَ ve صَيَّرَفِي ise sarraf anlamında kullanılır.⁴⁸⁸ صَرْف, birşey karışmamış ve değişmemiş saf içecek,⁴⁸⁹ صَرْف veya صَرْفَان gündüz ve gece,⁴⁹⁰ تَصْرِيف nakdin harcanması,⁴⁹¹ صَرْفَة bir şeyden yüzünü başka bir yöne dönmek اِنْصَرَف ayrılmak anlamında kullanılır.⁴⁹² Sarf, aynı zamanda musibetlerin ve felaketlerin birçok şeyi kökten değiştirip tersyüz etmesi demektir.⁴⁹³ Kelimenin kökündeki temel anlamlar; yönlendirmek, uzaklaştırmak, bölmek, açıklamak ve değiştirmektir. Değiştirmek; yönünü değiştirmek veya durumunu değiştirmek gibi anlamları da içerir. Dolayısıyla kökteki temel anlamlardan birinin değişmek, değiştirmek olduğu görülür. Ayrıca bu anlam, kökün en yaygın ve temel anlamı sayılabilir.⁴⁹⁴

Temel anlamı değişmek olan bir kökten olan sarf ve tasrif sözcüklerinin, bu alana ad olarak seçilmesinin nedeni, kök anlamıyla alanın temel olguları arasındaki semantik ilişkidir. Sarf ve tasrif sözcüklerinin anlamı olan değişim, sarfin en temel konuları olan çekim ve türetim olgularının özüdür. Zira bu olgularda kelimeler biçim değiştirir. Ayrıca bazı ses değişimleri de olur.⁴⁹⁵ Biçimbilimi baskın olan Arapça gibi dillerde; sözcük yapımı, türetim ve çekim olgularının iki temel yanı vardır. Bunlardan biri sözcüklerdeki *değişim*, diğeri onların değişerek yeniden *biçimlenmeleridir*. Arap biçimbilimine sarf veya tasrif adlandırılması yapılırken, olguların *biçimlenme* boyutunun değil *değişim* boyutunun esas alındığı anlaşılmaktadır. Zira *biçim* ve *değişim* biçimbilimsel olguların iki farklı yanıdır.

⁴⁸⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, I-IV (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 390-391; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. 'Ahmed, *Tehzîbu'l-luga*, I-XII, thk. 'Abdusselâm Harûn (Beyrût: Dâru'l-Kavmiyyi'l-'Arabî, 1964), XII, 161-163; Zemahşerî, Mahmûd b. 'Ömer b. Ahmed, *Esâsu'l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd, I-II, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 545;

⁴⁸⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu'l-luga*, thk. Zuheyr 'Abdulmuhsin Sultân (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1986), 554.

⁴⁹⁰ ez-Zebidî, Muhammed Mustafâ el-Hüseynî, *Tâcu'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-XL, thk. Abdusselâm Hârûn (Kuveyt: Matba'atu'l-Hukûme, 1965), XXIII, 13.

⁴⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr ve dğr, (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.), 2435.

⁴⁹² a.g.e., 2435.

⁴⁹³ ez-Zebidî, *Tâcu'l-'arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, XXIV, 12;

⁴⁹⁴ Ahmed 'Ubeyd el-Kubeysî, *Mevsû'atu'l-Kelime ve Ahavâtihâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-XI, (Beyrût Dâru'l-Ma'rife, 2017), XII, 105; Hasen el-Mustafavî, *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, I-XIV (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 282.

⁴⁹⁵ Fevzî Hasan Şâyib, *Temmulât fî badi zavâhiri'l-hadd ve's-sarf*, 13.

Geleneksel dönemde Arap biçimbiliminin adı olarak kullanılan tasrîf kavramı, sarfa göre daha eski bir kavramdır. Bu kavram, alanla ilgili çalışmaların başlangıcından İbn Mâlik ve İbn HâcîB dönemine kadar Arap dilbinginleri tarafından tercih edilmiştir. Bu müelliflerden sonraki dönemde, tasrîf kavramının yanı sıra, ondan daha yaygın biçimde sarf kavramı tercih edilmiştir. Sarfın tercih edilme nedenlerinden biri gramerin diğer alanının adı olan *nahiv* kavramıyla vezninin aynı olmasıdır.⁴⁹⁶ Diğer taraftan sarf kelimesi, tasrîfe göre daha muhtasar olup günümüzde de *tasrif* adlandırmasına nispetle daha yaygın kullanılmaktadır.⁴⁹⁷

2.1.2. Çağdaş Dönemde Metodolojisi ve Adı

Çağdaş dilbilimin kurucusu kabul edilen De Saussure dil ile ilgili üç kavramdan söz eder. Bunlardan biri bütün dillerden bağımsız soyut dil olgusudur ki bu Arapçada اللغة olarak karşılanmıştır. Diğer; Arapça, İngilizce, Almanca gibi tekil dillerdir. Bu kavram Arapçada اللغة المعينة olarak kavramlaştırılmıştır. Bir diğeri toplum içinde ferdin tekil bir dili kullanması ya da ferdin toplum içinde kullandığı tekil muayyen bir dildir. Bu ise الكلام olarak kavramlaştırılmıştır.⁴⁹⁸ Bu bağlamda genel dilbilimin ve genel biçimbilimin konusu, soyut dil olgusu veya muayyen dillerdeki ortak olgulardır. Genel biçimbilim çalışmaları, tekil dillerin sözcük yapılarının ortak olguları üzerine odaklanırlar.

Geleneksel dönemde özel dilbilim bakış açısıyla Arap dili çok detaylı biçimde dilbilim çalışmalarına konu edilmiştir. Geleneksel dönem dil bilginlerinin geriye birşey bırakmayacak biçimde Arap diline ilişkin her şeyi incelediği anlayışı yaygındır.⁴⁹⁹ Ancak çağdaş dönemde gelişen bir yaklaşım olarak genel dilbilim ve genel biçimbilimin ürettiği kavramlar açısından Arap dilinin incelenmesi, bu çağa özgü çalışmalardır. Bu bağlamda çağdaş Arap biçimbilimi *genel biçimbilim* bakış açısını, yaklaşımını ve kavramlarını kullanarak Arap dilinin kelime yapısını inceler. Bu incelemeler; Arap dilinin biçimbilimsel yapısı, alanın adlandırılması, biçimbilimin temel biriminin kavramlaştırılması ve sınıflandırılması, biçimbilimin temel olguları olan çekim ve

⁴⁹⁶ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 36.

⁴⁹⁷ Rukâb Cemîle, “et-Teysîru’s-sarfi leda’l-lugaviyyîne’l-megârib”, *Mecelletu Refûf* 2/7 (2019). 44-61, 50.

⁴⁹⁸ Temmâm Hassân, *Menâhicu’l-bahs fi’l-luga*, 31.

⁴⁹⁹ a.g.e., 4.

türetimin ilkeleri ve sınırları gibi temel noktaların kavramlaştırmalarında değişime neden olmuştur.

Çağdaş dönemde biçimbilimin, dilbilimin diğer alt alanlarıyla ilişkileri daha sistematik ve yoğun biçimde çalışmalara konu olur. Bu çerçevede geleneksel dönemde en yoğun biçimde işlenen biçimbilim-sesbilim arakesatine ilişkin açıklamalara dönük olarak genel sesbilimin bakış açısı ve kavramsal çerçevesinden eleştiriler yapılır. Bu bağlamda bu kesitin kavramlaştırmaları bütünüyle sözlü dil ve sesbilim esas alınarak yapılır. Arakesitler bağlamında çağdaş dönemde sözlü dilin, dilbilim çalışmalarında esas alınması ile teşekkül eden bürünbilim ve sesbilimin temel kavramlarından olan hece kavramıyla biçimbilimin ilişkisi incelenmiştir. Dolayısıyla çağdaş biçimbilimle diğer alanlar arasındaki ilişki daha yoğun biçimde işlenmiş ve çeşitli kavramları da içerecek biçimde genişlemiştir.

Geleneksel dönemin dilbilim ve biçimbilim çalışmalarındaki yöntemine ilişkin çağdaş dönemde yöneltilen önemli bir eleştiri dil çalışmalarındaki yöntemin eski Yunan birikiminden etkilendiği biçimindedir. Eski Yunan’da dile mantık ilmi ve felsefi açıdan yaklaşıldığı ve kavramların bunlara göre oluşturulduğu bilinir. İslamın ilk asrında ise Kur’ân’ın mesajını doğru ve sahih aktarma çabası ile dil çalışmaları başlamıştır. Eş zamanlı sayılabilecek biçimde Arap aklı ve düşüncesi farklı kültür ve medeniyetelere ait fikirlerle temasa geçmiştir. Bu bağlamda en çok tercüme Süryanice aracılığıyla veya doğrudan eski Yunan metinlerinden olmuştur. Bu metinlerdeki felsefi ve mantıksal yaklaşımlar, dil çalışmalarını etkilemiştir. Bu bağlamda felsefi kavram ve yaklaşımın bir yansıması sarfa olmuştur. Şöyleki; felsefedeki cevher ve araz kavramı kelimelere uyarlanmıştır. Kelimenin cevheri vezinleri sayılmış ses olguları ise araz gibi görülerek kelimelerin değişimi adeta bu kavramlar üzerinden açıklanmıştır. Örneğin قال fiilinin aslı قول olarak kabul edilmiştir. Bu kabülde قول formu, قال’nin cevheri olarak kabul edilmiş gibidir.⁵⁰⁰ Bu bağlamda illetli kelimelerdeki ses olgularının, sahih kelimelerin vezinleri ölçü alınarak açıklanması, çağdaş dönemde dilbilimsel değil, felsefi bir yaklaşım olarak görülür.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Temmâm Hassân, *Menâhicu’l-bahs fi’l-luga*, 18.

⁵⁰¹ İsmâîl Ebu’l-‘Azm, “*el-Vahdetu’s-sarfiyye fi dav’i ‘ilmi lugati’l-hadîs*”, 2879.

Geleneksel döneme dönük diğer bir eleştiri, dilin mantık ilmi gibi kabul edilmesi olmuştur. Bu bağlamda geleneksel eserlerde sarfın tanımında geçen *usul* kelimesi, ferî meselelere uygulanacak olan külli kaideler olarak açıklanmıştır.⁵⁰² Başka bir ifade ile tüm dengelim yöntemi ile küllî bir kaide dilde ve özelde sarfta bütün ferî meselelere uygulanır. Bu yaklaşım, mantıkdaki tüm dengelim yöntemi olup dil çalışmalarının yöntemi olmaya çok elverişli değildir. Çünkü bu yaklaşımda kural konulur ve bu kural bütün ferî meselelere uygulanır. Doğru olan yaklaşım, tüme varım yoluyla tikel meselelerin incelenip onlardaki ortak noktanın kural haline dönüştürülmesi olmalıdır.⁵⁰³ Sarf bağlamında özellikle mîzân-i sarfî sistemi, tümevarım yoluyla sahih kelimeler üzerinden tespit edilmiştir. Ancak daha sonra tespit edilen ve kurgulanan bu sistem tümünden gelim yoluyla bütün kelimelere uygulanmıştır.

Çağdaş dönemde, geleneksel dönemdeki adlandırmaların yanı sıra yeni adlandırmalar yapılmıştır. Bu adlandırmalar, genel biçimbilimin Batı'daki karşılığı olan morfoloji ifadesinin gerek ödünçleme gerekse çeviri yoluyla Arapçaya kazandırılması biçimindedir. Morfoloji terimini ortaya atan ilk kişi Goethe (1749-1832)'dir. O, bu terimi biyolojiyle ilişkili olarak kullanır. Kavram, August Schleicher (1821-1868) tarafından ilk defa 1859'da dilbilimsel bağlamda kullanılmıştır. Kelime, Yunanca kökenlidir.⁵⁰⁴ Bu bağlamda morphem sözcüğü şekil ve biçim anlamını taşıyan *morphe* kelimesi ile İngilizce teorik ve nesnel anlamındaki *emic* kelimesinin kısaltılmış hali olan *-em*'in birleşmesinden oluşur. Logy ise bilim demektir.⁵⁰⁵ Bu çerçevede morfoloji şekil, biçim bilgisi anlamını taşır. Bu adlandırmada, kelimelerin türetim ve çekim olgularının iki yanı olan *değişim ve biçimlenme'den* biçimlenme yanı esas alınmıştır.⁵⁰⁶

Mofolojinin Arapçadaki tam karşılığı *بناء الكلمة*'dir. Bu kavram, çağdaş dönemde alanın adı olarak kullanılır.⁵⁰⁷ Bunun yanı sıra *علم بناء الكلمة* ifadesi de kullanılmaktadır.⁵⁰⁸ Buna yakın yeni bir adlandırma ise kelimelere ait yapıların, biçimlerin bilgisi anlamındaki

⁵⁰² İbnu'l-Hâcib, Osmân b. 'Amr, *eş-Şâfiye fî 'İlmi't-tasrîf*, (Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1995), 1.

⁵⁰³ Temmâm Hassân, *Menâhicu'l-bahs fî 'l-luga*, 25.

⁵⁰⁴ Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 105.

⁵⁰⁵ İsmâil Ebu'l-Yezîd İsmâil Ebu'l-'Azîm, "el-Vahdetu's-sarfîyye fî dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs", 2880; Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 16.

⁵⁰⁶ Fevzî Hasan Şâyib, *Temmulât fî badi zavâhiri'l-haddi ve's-sarfî*, 13.

⁵⁰⁷ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fî'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 21.

⁵⁰⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 17.

البنية علم terkididir.⁵⁰⁹ Bu adlandırmalarda, biçimbilimdeki olguların *değişim* yanı esas alınmamıştır. Batı'daki kavramlaştırmada da esas alınan *biçim-biçimlenme* yanı esas alınmıştır. Türkçede ise bu yöndeki çabanın kavramsal ürünü *biçimbilim* kavramı olmuştur. Ayrıca علم الصيغ الوظيفي ya da علم الصيغ terkiplerinin de alan için kullanıldığı görülür.⁵¹⁰ Diğer taraftan çağdaş Arap dilbilimcilerin, alanın adlandırılmasında sarf kelimesini farklı terkiplerle kullandıkları da görülür. Bu bağlamda dilin biçimbilimsel yapısı anlamında النظام الصرفي kavramının kullanıldığı görülür.⁵¹¹ Türkçede olduğu gibi مورفولوجيا teriminin bizatihi kendisinin de alanın adı olarak kullanıldığı görülür.⁵¹²

Çağdaş dönemde Arap biçimbiliminin öğretimini konu edinen alana المورفولوجيا tabirleri ise علم البنية التاريخي veya المورفولوجيا التاريخي veya علم البنية التعليمي veya التعليمي denir. Biçimbilimin diğer bir alanıdır. Bu alan kelimelerin eski biçimlerini ve zaman içerisinde kelime yapılarının geçirdiği değişimi ele alan disiplindir. علم البنية veya المورفولوجيا المقارن ise Arap biçimbiliminin, dillerin kelime yapılarını karşılaştırmalı olarak ele alan alt disiplindir.⁵¹³

Morfoloji kavramının semantik çerçevesiyle uyumlu ve aynı zamanda bu yönüyle dikkat çekici bir adlandırma ise medreselerde okutulan, kelimelerin biçimini ele alan ve anonim bir sarf eseri olan *el-bina*'dır. Bu kavram, geleneksel dönemde morfoloji kelimesinin semantik çerçevesiyle uyumlu olması bakımından dikkat çekicidir. Bu adlandırma, bir eser adı olsa da eserin Arapçadaki kelime yapılarını konu edinmesi nedeniyle ona verildiği anlaşılmaktadır.⁵¹⁴

2.2. BİÇİMBİLİMSEL TİPOLOJİSİ

Biçimbilimsel tipoloji, dillerin kelime yapılarına ilişkin bir sınıflamadır. Arap dilinin geleneksel dönemde kelime yapısına başka bir ifade ile biçimbilimsel tipolojisine ilişkin açıklamalar ile çağdaş dönemde Arap dilinin biçimbilimsel tipolojisine ilişkin açıklamalar farklılık gösterir. Bu başlık altında iki tipolojiye yer verilecektir.

⁵⁰⁹ Temmâm Hassân, *Menâhîcu 'l-bahs fi 'l-luga*, 170; Abduh er-Râcihi, "Lemahât 'ani'd-dersi's-sarfî fi 't-turâsi'l-'Arabî ve 'ilmi'l-lugati'l-muâsır", 915.

⁵¹⁰ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru 't-te'lif fi 'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve 'l-mefâhîm ve 'l-me'âyîr*, 3-4.

⁵¹¹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfî's-savî*, 40.

⁵¹² Murteâ Cabbâr Kâzım, "el-Kelime fi 'l-manzûri'l-lisânî", 22.

⁵¹³ Abduh er-Râcihi, "Lemahât 'ani'd-dersi's-sarfî fi 't-turâsi'l-'Arabî ve 'ilmi'l-lugati'l-muâsır", 915.

⁵¹⁴ "Bina", *Mecmû'atu 's-sarf*, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013), 56.

2.2.1. Geleneksel Dönem Tipoloji Kuramı: Mîzân-ı Sarfî

Geleneksel dönemde Arap dilbilim ve biçimbilim çalışmaları özel dilbilim perspektifinden yapılmıştır. Bunun en temel sonuçlarından biri Arapçanın biçimbilimsel tipolojisine ilişkin açıklamalar ve kavramlaştırmalardır. Bu bağlamda Arap dilinin kelimeleri tümevarım yoluyla incelenmiştir.⁵¹⁵ Bu incelemelerde kelimelerin, geleneksel ifadeyle *vezin* veya *siğa* adı verilen formlarının olduğu görülmüştür. Bu formlar isimler ve fiiler için ayrı ayrı detaylı bir biçimde tespit edilmiştir.⁵¹⁶

Arapçada kelimeler somut olmalarına karşın onların formları soyut bir nitelik arzeder. Bu soyut formları somutlaştırmak ve kelimelerin sahip olduğu formları göstermek için bir sistem kurgulanmıştır. Bu sisteme mîzân-i sarfî denmiştir. Bu kavram, Arapça kelimelerin kuramsal alt yapısıdır (البنية التحتية).⁵¹⁷ Mîzân kelimesi, burada kastedilen anlamıyla sistem, sarf ise dilin biçimbilimsel yapısıdır. Dolayısıyla mîzân-ı sarfî dilin kelime yapısını betimleyen sistem olarak Türkçeleştirilebilir. Bu kavram, genel biçimbilim perspektifinden ifade edilecek olursa özel biçimbilim bakış açısıyla Arapçanın geleneksel biçimbilimsel tipolojisidir.

Mîzân-i sarfî, Arap gramerinin ilk kapsamlı eseri el-Kitâb'dan günümüze Arapçanın kelime yapısını açıklamanın sistemli bir formülasyonu olarak kuramlaştırılmış ve kullanılmıştır. Arapçanın yanı sıra diğer Sâmi dillerin kelime yapıları için de benzer sistemler vardır.⁵¹⁸ Dil kuramları, dilin yapısını betimlemek ve açıklamak için dilin yapısı gözetilerek kurgulanmış kendi içinde sistematik ve tutarlı bir yapı arzeden teorik yaklaşımlardır. Dil daha önce kendi doğal süreci içerisinde gelişir. Kuram ise dilin yapısını açıklamak için sonradan geliştirilen daha yapay sistemdir.

الهيئة، الوزن، الصيغة، البنية kavramları, geleneksel Arap biçimbilim tipolojisi olan mîzân-i sarfî'nin temel kavramlarıdır.⁵¹⁹ Bu nedenle mîzân-i sarfîde kelime yapısını ifade etmek üzere *vezin* veya *siğa* kelimesi kullanılır. Sıyâğе kuyumculuk demektir.

⁵¹⁵ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- İ'lâl ve'l-İbdâl min Manzur Lugavî”, *Havliyyâtü Külliyyati'l-Lugati'l-'Arabiyye* 24/6 (2020), 5469- 5569, 5469.

⁵¹⁶ Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu'l-İ'lâl ve'l-İbdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l- muhdesîn -2”, *Mecelletu Mecme'i'l-Lugati'l-'Arabiyye* 46 (Kasım 1980), 156-177, 163-166.

⁵¹⁷ a.g.e., 163-166.

⁵¹⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 96.

⁵¹⁹ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfîyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 31; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 10.

Kuyumcunun has altın madenini kolye, bilezik, küpe vb. çeşitli formlara, döküm yoluyla dönüştürmesi ile kelime köklerinin türetim yoluyla çeşitli isim ve fiillere dönüştürülmesi arasında bir benzerlik kurulmuştur. Bu benzerliğin kurulmasına neden olan şey Arapçadaki kelimelerin birer form ve biçiminin olmasıdır.⁵²⁰

Arap dil bilginleri sözcükleri tümevarım (استقراء) yöntemiyle incelediklerinde çoğunluğunun üç ünsüz harfe indirgenebildiklerini görmüş ve kelime yapılarını göstermek üzere üç harfli sistemi esas alacak biçimde **فعل** fiilini, sözcük sisteminin sembol veya model fiili olarak kullanmışlardır.⁵²¹ Bu fiilin, vezinleri göstermek için seçilme nedenlerinden biri anlamının eylem olması ve bütün fiilleri semantik bakımdan temsil edebilmesidir. Arapçada fiil ve isimlerin köklerinin üçten az olamayacağı saptanmıştır. Fiillerin kök harf sayısı üçten az dörtten fazla değildir. İsimler ise iki harfe irca olunan birkaç isim dışında üç harften az köke sahip değildir. Dört ve beş kök harfe sahip isimler de vardır. Ancak beş harfe sahip olanlar oldukça azdır. Özetle kelimelerin çoğu sülâsîdir ya da tevil ile sülâsîye ircâ edilebilir mahiyettedir.⁵²²

Kelime kökü dört harf olanlar için ikinci bir lam harfi, kelime kökü beş olanlar için ise üçüncü bir lam harfi **فعل** fiiline eklenerek sembol olarak kullanılmıştır.⁵²³ Örneğin kökü dört harfli olan **دَرْهَمٌ** kelimesinin veznine **فَعْلَلٌ** örneğindeki gibi altı çizili ikinci lâm harfi eklenir. Kökü beş harfli olan kelimelerin veznine ise **فَعْلَلٌ** gibi ikinci bir lamu'l-fiil eklenir.⁵²⁴

Siğa bağlamında kelimelerin ünsüzlerinin bir değeri yoktur. Sülâsî ünsüzler ünlülerle biçim alır ve kelime teşekkül eder.⁵²⁵ Zira kısa ünlüler Arapça'da yapıyı ve anlamı değiştirir. Başka bir ifade ile kelime kökündeki kısa ünlülerin değişimi Arapça'da yapı ve anlamı değiştirir. **ل، ع، ف** ünsüzleri kelimelerin ünsüzlerini sembolize eder. Kelimelerin sığalarını/formlarını ise bu kök harflerin ünlüleri ile bunların başına ortasın veya sonuna getirilen eklerin dizimi biçimlendirir. Örneğin **كاتب** kelimesinin kök harfleri

⁵²⁰ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 24.

⁵²¹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 44.

⁵²² Mehdî el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'ilmiyyi'l-hadîs* (Cidde: Mektebetu Lisâni'l-'Arab, 1985), 11-13.

⁵²³ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfîyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 31-35; Muhammed Fâdîl es-Sâmerrâî, *es-Sarfî'l-'Arabî: Ahkâm ve me'ânî* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2013), 11-12; Mîzân-i sarfî kuralları için bakınız. a.g.e., 11-20.

⁵²⁴ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 47.

⁵²⁵ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 96.

-k-t-b sesleri iken bu kelimeyi biçimlendiren şey, bu harflerin aldığı ünlüler ile ك harfinden sonraki ek harf olan eliftir. Dolayısıyla bu kelimenin vezni, mîzân-i sarfide فاعل olarak gösterilir. فعل fiilindeki harfler kelimelerin kök ünsüzlerini sombolize ettiğinden bu seslerin dışındaki bütün harfler ektir.⁵²⁶

kendisidir. Ancak bu kelimelerin vezniyle kurulu *فَعَلَ مُفَعَّلٌ بِالْفِعْلِ* cümlesi dilin kendisi değil, kelimelerin veznini gösteren kalıplardır. Nitekim kimse böylesi ifadelerle konuşmaz. Bu nedenle mîzân-i sarfî Arapçadaki kelimelerde bulunan soyut formların somutlaştırılmış bir avatârı, görüntüsüdür. O, kelime yapılarını sistematik bir biçimde resimleyen, tasvir eden ve betimleyen bir sistemdir.⁵³¹

Mîzân-i sarfînin bilinmesinin faydaları konusunda çok şey sıralanmıştır. Bunlar; kelimenin yapısını öğrenmek, kelimenin yapısındaki kök ve ek harfleri belirlemek, kelimenin kökünün sülâsî mi rubâî mi olduğunu farketmek, kelimedeki zâid harflerin yanı sıra hazfedilen harfleri ve kalbedilen harfleri görmek olarak sıralanmıştır.⁵³² Ayrıca kök harflerden hazfedilenler ve çekim esnasında kelimenin seslerinde meydana gelen değişimler de bu sistem sayesinde bilinir.⁵³³ Diğer taraftan geleneksel sözlüklerde kelimelerin anlamlarına bakarken kelime köklerini bilmek de mîzân-i sarfî bilgisi ile mümkün olur. Tarihî süreç içerisinde çeşitli sözlük sistemleri gelişse de her birinde temel nokta, mîzân-i sarfînin bilinmesi ve bunun aracılığıyla kelime kökünün tespiti edilebilmesidir. Kelime kökünü tespit ederken türemiş fiilleri ve ekleri bilmenin yanı sıra sahih ve illetli fiillerin çeşitlerini ve özelliklerini de bilmek gerekir.⁵³⁴

2.2.2. Çağdaş Dönemde Arapçanın Tipolojisine İlişkin Görüşler

Çağdaş döneme doğru dünya dilleri üzerinde yapılan çalışmalar, dillerin kelime yapısı açısından tipolojilerini belirleme imkanını vermiştir. Bu bağlamda Arap dilinin tipolojik sınıflamalarındaki yeri de belirlenmiştir. Dolayısıyla geleneksel dönemde özel dilbilim yaklaşımıyla belirlenen mîzân-i sarfî tipolojisine ek olarak Arap dilinin genel biçimbilim açısından görünümünü betimleyen yeni bir tipolojik kavram ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra Arapçanın geleneksel dönemdeki tipolojisi olan mîzân-i sarfîye ilişkin yeni bazı görüşlerin çağdaş dönemde serdedildiği görülür. Bu başlık altında önce mîzân-i sarfî ile ilgili yeni görüşlere sonra Arap dilinin çağdaş dönemdeki tipolojik yapısına yer verilecektir.

⁵³¹ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 95-96.

⁵³² a.g.e., 28.

⁵³³ Mehdî el-Mahzûmî, *fi’n-Nahvi’l-‘Arabî: Kavâ’id ve tatbîk ala’l-menheci’l-‘ilmiyyi’l-hadîs*, 13.

⁵³⁴ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 23.

2.2.2.1. Çağdaş Dönemde Mîzân-i Sarfîye İlişkin Yeni Görüşler

Daha önce bu sistemde model fiil olarak **فعل** fiilinin kullanıldığı, gerekçesinin ise bu fiilin semantik açıdan bütün eylemlerin adı olmaya uygun oluşunun gösterildiği belirtilmişti. Çağdaş dönemde bu fiilin seçilmesinin nedeni olarak sesbilimsel bir gerekçe de ileri sürülmüştür. Bu gerekçe fiilin, üç mahreç bölgesinin üçünü de temsil edecek seslere sahip olması olarak ifade edilmiştir.⁵³⁵ Bütün bunların ötesinde daha temel bir gerekçe vardır. Bu gerekçe fiilin, illetli harfler içermemesi, bu özelliğiyle illetli harfleri içermeyen sahih kelimelerin veznini göstermeye oldukça elverişli oluşudur. Nitekim geleneksel dönemde mîzân-i sarfî kuramı, illetli harfleri (uzun ünlüler) içermeyen sahih kelimeler üzerinden tümevarım yöntemiyle kurgulanmıştır.⁵³⁶

Yukarıda ifade edilen yanıyla **فعل** fiili ve mîzân-i sarfî kuramı Arapçanın sahih kelimelerinin yapısını olduğu gibi gösteren bir sistemdir. Ancak bu fiil, genelde illetli harfleri içeren kelimeleri ve özelde mudaaf fiilleri olduğu gibi göstermeye elverişli değildir. Zira mudaaf olan **مَدَّ** fiili, ecvef olan **قال** fiili, nakıs olan **رمى** fiilinin vezinleri **فعل** olarak gösterilmiştir. Ne var ki bu fiillerde şedde ve uzun ünlü varken vezinde bunlar temsil edilmemektedir.⁵³⁷ Mizân-i sarfî bu yanıyla bir tez veya kuram özelliği sergiler. Zira bu yaklaşım, **قال** fiilinin **فَعَلَ** vezninde **قَوْلَ** biçiminde tarihsel olarak arkaik bir biçiminin olduğunu varsayar. Ancak dilbilimsel bir gerçeklik gibi sunulan bu varsayımsal yaklaşım, çağdaş dilbilim açısından doğru bulunmamıştır.⁵³⁸

Yukarıdaki durum, terminolojiye uygun ifade edilirse, i'lâlin üç çeşidinden i'lâl bi'l-hazif, mîzân-i sarfîde gösterilir. Ancak i'lâl bi'l-kalp ve i'lâl bi'n-nakl mîzân-i sarfîde gösterilmez. Dolayısıyla geleneksel yaklaşımda sahih kelimeler esas alınarak oluşturulan mîzân-i sarfî, illetli kelimeler için de esas alınır ve bu durumda varsayımsal bir yaklaşım sergilenmiş olur. Çağdaş dilbilimciler, bu yaklaşımı doğru bulmaz, illetli kelimelerin vezninin belirlenmesinde kelimenin güncel biçiminin esas alınması gerektiği görüşüne sahiptirler.⁵³⁹

⁵³⁵ Abdulkadir Abdulcelil, *İlmu 's-sarfi 's-savtî*, 45-46.

⁵³⁶ İbrâhim Avd İbrâhim Hüseyin, “el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5469.

⁵³⁷ a.g.e., 5480.

⁵³⁸ Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l- muhdesîn -1”, 165-169.

⁵³⁹ İbrâhim Avd İbrâhim Hüseyin, “el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5480.

Bu görüşe sahip olanlardan biri olan Temmâm Hassân, illetli kelimelerin güncel biçiminin vezinde resmedilmesinin, mîzân-i sarfî kuramını daha kapsayıcı ve gerçekçi bir niteliğe kavuşturacağını söyler. Ona göre bu yaklaşım sayesinde mîzân-i sarfî, kelimelerin hem biçimbilimsel yapısını hem ses olgularını daha iyi temsil edilebilecektir. Aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi bir sistem önermektedir.⁵⁴⁰

الْمَبْنَى	الْعَلَامَةُ	الْمِيزَانُ
إِسْتَفْعَلْ	إِسْتَخْرَجَ	إِسْتَفْعَلْ
إِسْتَفْعَلْ	إِسْتَخَارَ	إِسْتَفْعَلْ
أَفْعَلْ	أَكْرَمَ	أَفْعَلْ
أَفْعَلْ	أَقَامَ	أَفْعَلْ

Kuramlar, kendi içinde tutarlı olur. Bu tutarlılığı sağlamak için matematiksel bir kesinlik ifade edecek biçimde ve mantığın tümdengelim yöntemiyle esaslarını bütün tekil olgulara uygular. Halbuki dilin yapısı matematiksel kesinlik ve mantıksal zorunluluklardan bazı olgularında uzaktır ve dilde kuralsızlıklar da vardır. Bu nedenle kuramların bazı açıklamaları sünî ve zorlama olabilmektedir. Bu çerçevede mîzân-i sarfînin sahih kelimeler üzerinden kurgulanıp illetli kelimeler için de geçerli kabul edilmesi kuramın iç tutarlılığını koruma refleksinin yansımasıdır.⁵⁴¹

İlletli kelimelerde فعل fiili üzerinden oluşturulan standart formlara (vezinlere) uymayan her bir sesbirim, ses değişikliği olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda i‘lâl ve ibdâl gibi ses olguları konusunda sarf bilginlerinin ürettiği kavramlar, standart formlardan sapma biçiminde görülen ses olgularını betimlemek içindir.⁵⁴² Ancak bu yaklaşımda, illetli kelimelerin arkaik biçimlerinin standart formlar olduğu tezi saklıdır. Bu yaklaşımın, geleneksel dilbilimcileri, biçimsel sesbilim alanında bazı hatalı açıklamalara ittiği değerlendirilir. Çalışmanın biçimsel sesbilim başlığı altında bunlara yer verilecektir.

Mîzân-i sarfînin faydası bağlamında bu sistemin Arap yazı sistemiyle ilişkisine bu noktada değinmek gerekir. Arap yazısının ibtidâî döneminde seslilere yer yoktur. Bu durum, diğer Sâmi dillerde de böyledir.⁵⁴³ Bu yönüyle Arapça biçimbilimsel bakımdan

⁵⁴⁰ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ* (Mağrib: Dâru's-Sekâfe, 1994), 145.

⁵⁴¹ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- İ‘lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5517.

⁵⁴² Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu'l-i‘lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l- muhdesîn -2”, 163-166.

⁵⁴³ ‘Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu's-savtî li'l-bünyeti'l-'Arabiyye*, 61.

diğer dünya dillerinden oldukça farklı bir sözcük biçimine sahiptir. Arapçada kelimelerin yapısı olan vezin dilin ünsüzleri, ünlüleri ve uzun ünlülerinin oluşturduğu biçimdir. Vezin bilgisi ünlüleri içerdiğinden Arapçada yazı düzleminde ünlülere ihtiyaç kalmaz. Bu imkan Arap yazı tipolojisini de belirlemiş gibidir. Arap yazısında ünlüler veznin doğal bir parçası olması nedeniyle gösterilmezler.⁵⁴⁴

Anadili Arapça olanlar için vezin bilgisi, insan zihnine yazı düzleminde ünlüleri tamamlama imkanı verir. Buna dilin anlambilimsel ve sözdizimsel ipuçları da katkı sağlar.⁵⁴⁵ Bunu açıklamak için Türkçeden örnek vermek açıklayıcı olabilir. Harekesiz Arap yazı sisteminde ünlülerin durumu, Türkçede “*Bugün arkadaşlarla okulun karşısındaki kütüphanede çalıştık*” cümlesinin “*Bgn rkdşlrl klın krşsındk ktphnd çlştık*” biçiminde yazılması gibidir. Anadili Türkçe olan birinin zihninde anlambilimsel ve sözdizimsel ipuçları cümledeki seslileri tamamlayacaktır. Anadili Arapça olanlar için de Arapça yazı özelinde durum böyledir. Ancak Anadili Arapça olmayanlar için bağlamı karene olarak kullanarak hareketleri tamamlamanın zorluğu/olanaksızlığı birçok nedenden biri olarak, öğretimde hareketleri de yazıya ekleme zarureti ortaya çıkarmıştır.

Mîzân-i sarfînin bu bağlamda yararı, Anadili Arapça olmayanlar için hareketleri yani ünlüleri olmayan metinlerde onları, biçimbilimsel bilgi ve ipuçlarıyla tamamlamaya imkan vermesidir. Arap yazı sisteminin bugün hala ünlüleri (harekeleri) yazıda zorunlu görmemesinin nedeni mîzân-i sarfînin yani vezinlerin, insan zihnine, ünlüleri tamamlama imkanını sunmasıdır. Mîzân-i sarfînin bu özelliği aynı zamanda Arapça öğretiminde sarfîn gramerdeki ağırlığını artıran bir unsur olmaktadır. Arap yazısı bugün hala harekesiz yazıldığından sarfî ihmal eden bir dil öğretimi neredeyse olanaksızdır. Bu nokta mîzân-i sarfî ile Arap yazı tipolojisinin güçlü bağı ve mîzân-i sarfînin yararını ortaya koymaktadır.

Geleneksel dönemde vezin ve siğa kavramları hece açısından sarfî çalışmalarında incelemeye konu olmamıştır. Bunun nedeni vezin öğrenildiğinde veznin hece yapısının da doğrudan öğrenilmiş olması olabilir. Başka bir ifade ile vezin kavramı kelimenin kökünü, eklerini ve hece yapısını içeren temel bir kavramdır. Ancak her veznin bir hece

⁵⁴⁴ Abdulkadir Abdulcelîl, *‘İlmu ‘s-sarfî ‘s-savtî*, 127-129.

⁵⁴⁵ ‘Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu ‘s-savtî li ‘l-bünyeti ‘l-‘Arabiyye*, 61.

yapısı vardır ve çağdaş dönemde biçimbilim çalışmaları bağlamında vezinlerin hece yapıları ve bu hecelerin vurgu değerleri üzerinde de durulmaktadır.⁵⁴⁶

2.2.2.2. Çağdaş Dönemde Arapça'nın Biçimbilimsel Tipolojisi

Toplumlar dilbilim çalışmalarında dilsel olguları adlandırır. Bu adlandırmalar, birbirinden etkilenecek olabildiği gibi dönemin dilbilim paradigması ve düzeyinin belirlediği yönde de gerçekleşir.⁵⁴⁷ Arapçanın geleneksel dönemde biçimbilimsel yapısı özel dilbilim paradigması bağlamında belirlenmiş ve mîzân-i sarfî olarak kavramlaştırılmıştır. Ancak çağdaş dönemdeki adlandırma genel biçimbilim paradigması ile yapılan çalışmalardan etkilenecek oluşturulmuştur. Böyle olunca çağdaş dönemde Arapçanın genel biçimbilim bakış açısından saptanan tipolojisi ve buna bağlı kavramlaştırmaları farklılaşmıştır.

Dil kimi bakımlardan evrensel kimi bakımlardan ise belirli koşullara bağlı özgün veya özgül nitelikler taşır.⁵⁴⁸ Kelimelerin birer formunun olduğunu belirten vezin ve sîğa gibi kavramlar ve bunu esas alan mîzân-i sarfî tipolojisi evrensel değil, Afroasyatik olarak da adlandırılan Hâmî-Sâmî dil ailesine özgüdür.⁵⁴⁹ Bu nedenle genel biçimbilim açısından saptanan tipoloji kavramlaştırmalarında bu türden bir gurup dile özgü olan bir olgunun merkeze alınması olanaksızdır ve bu olgunun genel biçimbilim açısından bir değeri yoktur.

Genel biçimbilim açısından dil tipolojileri belirlenirken merkezi olan ve görece evrensel nitelik taşıyan olgu ve kavram eklerdir. Öncelikle diller ek barındırıp barındırmaması açısından ikiye ayrılır. Bu bağlamda ek almayan diller çözümleyici, analitik dillerdir. Ek barındıran diller ise birleşimsel, sentetik dillerdir.⁵⁵⁰ Ek olan dillerde ise eklerle köklerin birleşim biçimleri sınıflamada belirleyici ölçüt olarak kullanılır. Bu bağlamda bir dil, eklerin birleşimi esnasında köklerde değişim olmuyorsa eklemeli, değişim oluyorsa bükümlü veya çok bükümlü adını alır.⁵⁵¹ Eklerin tipolojideki belirleyici

⁵⁴⁶ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû's-savtî fi'l-'Arabiyye* (Amman: Dâru'r-Rıdvân, 2014), 26-28

⁵⁴⁷ Erenoğlu, "Gramer-Dilbilgisi", 140.

⁵⁴⁸ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 9.

⁵⁴⁹ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn-2", 163-166; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 30.

⁵⁵⁰ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 109.

⁵⁵¹ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 135.

rolü çerçevesinden bakılacak olursa Arapçanın mîzân-i sarfideki ekleri onun diğer dillerle ortak yanını, başka bir ifade ile evrensel görünüm sergileyen tarafını oluşturur. Bu yanıyla onun genel biçimbilim sınıflamasındaki tipolojisi belirlenir.

Yukarıdaki sınıflamalarda kullanılan kavramların Arapçadaki karşılıklarına değinelim. Tipolojik sınıflandırma Arapçada تصنيف لغوي، تصنيف لغوي، لسانيات نمطية، نصيف gibi terkiplerle ifade edilir.⁵⁵² Bu çerçevede çözümleyici, analitik diller kavramı لغة تحليلية olarak ve birleşimsel, synthetic diller kavramı ise لغة تاليفية olarak kavramlaştırılmıştır. Birleşimsel dillerin türlerinden olan eklemeli diller kavramı لغة التصاقية, bükümlü dil kavramı لغة صاهرة, çok bükümlü kavramı ise لغة دمجية olarak kavramlaştırılmıştır.⁵⁵³ اشتقاقية kavramının da Arapçanın bükümlü yapısını ifade etmek üzere kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵⁵⁴ Bükümlü dil, iç bükümlü ve dış bükümlü olarak kısımlara ayrılır. Bu bağlamda Arapça gibi dillerin biçimbilimsel niteliği olarak kullanılan iç büküm kavramı (النَّحْوُ الدَّاخِلِيّ) olarak kavramlaştırılmıştır.⁵⁵⁵

Bu sınıflandırmalar açısından Arapçanın bükümlü bir dil olduğu yaygın bir biçimde dillendirilir.⁵⁵⁶ Ancak Arapçanın biçimbilimsel tipolojisi daha kompleks bir görünüm sergiler. Zira eklemeli, bağlantılı dillerle bükümlü diller arasındaki biçimbilimsel farklılık çok keskin ve katı değildir.⁵⁵⁷ Diller nadiren bu sınıflardan birine bütünüyle uyarlar. Birden fazla sınıfın özelliklerini sergileyen diller de bulunur.⁵⁵⁸ Bazı diller birkaç sınıfa girebilecek biçimde tipolojik özellikler sergiler.⁵⁵⁹ Bu nedenle bir dilin bir sınıfa ait olması, baskın niteliğinin o sınıfa yatkın ve uygun olduğu anlamına gelir.⁵⁶⁰ Bu bağlamda diller, aşağıdaki gibi ek yapısı olmayandan giderek karmaşık olana doğru (soldan-sağa)

⁵⁵² Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 63.

⁵⁵³ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 76; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 126; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 108-109; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 135; Başkan, *Lenguistik Metodu*, 57; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 132.

⁵⁵⁴ Ramazân Abdullah, *es-Siyegu's-sarfıyye fi'l-'Arabiyye fi davi' 'ilmi'l-lugati'l-muâsir*, (İskenderiyye: Mektebetu Bustâni'l-Ma'rife, 2006), 1.

⁵⁵⁵ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Makta'u's-savî fi'l-'Arabiyye*, 27-28

⁵⁵⁶ Abduh er-Râcihi, "Lemahât 'ani'd-dersi's-sarfî fi't-turâsi'l-'Arabî ve 'ilmi'l-lugati'l-muâsir", 913.

⁵⁵⁷ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 48.

⁵⁵⁸ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 127.

⁵⁵⁹ Comrie, *Dil evrenselliği ve Dilbilim Tipolojisi*, 77; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 114.

⁵⁶⁰ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 103.

bir hiyerarşik skalada yer alır.⁵⁶¹ Biçimbilgisinin dildeki ağırlığı da bu skalada tuttuğu yere göre azalır veya artış gösterir.⁵⁶²

ANALİTİK	SENTETİK	POLİSENTETİK	
Yalınlayan- tek heceli, izolasyanist	Eklemeli	Bükümlü	Çok bükümlü
Ek yok	Ekler düzenli/başta sonda, hem başta hem sonda	Ekler daha karmaşık ve düzensiz, başta ortada sonda	Eklerin daha karmaşık olduğu yapı
Biçimbilimi yok	Biçimbilimi var <i>baskın</i>	Biçimbilimi <i>çok baskın</i>	Biçimbilimi <i>çok baskın</i>
		ARAPÇA	

Bu noktada Arapça baskın biçimde bükümlü dil tipolojisine sahiptir. Ancak diğer tipolojik türlere ilişkin bazı özellikleri de taşır. O halde “*Arapçanın bükümlü dil görünümü nasıldır?*” ve “*Arapça analitik, eklemeli ve çok bükümlü dil özelliklerini ne oranda sergiler?*” sorularına cevap vermek gerekir.

Arapça dil aileleri içerisinde bükümlü diller grubunda yer alır.⁵⁶³ Büküm bükmekten isimdir. Bir yünün bükülerek değişim geçirip ip halini alması gibi Arapça da kelimenin kökünün kısa ve uzun ünlüleri değişim geçirdiğinde kelimenin türü ve anlamı değişim geçirir. Aşağıdaki tabloda ünsüzler sabit iken ünlülerin değişimi kelimenin yapı ve anlamını değiştirmektedir.⁵⁶⁴

Katele	قَتَلَ
Kuṭile	قُتِلَ
Kıtal	قِتَالٌ
Katıl	قَاتِلٌ

⁵⁶¹ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 108-109; Abduh er-Râcihi, “Lemahât ‘ani’ d-dersi’s-sarfî fi’t-turâsi’l-‘Arabî ve ‘ilmi’l-lugati’l-muâsır”, 913.

⁵⁶² Erdem, “Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi”, 246-248; Abduh er-Râcihi, “Lemahât ‘ani’ d-dersi’s-sarfî fi’t-turâsi’l-‘Arabî ve ‘ilmi’l-lugati’l-muâsır” 911.

⁵⁶³ Abduh er-Râcihi, “Lemahât ‘ani’ d-dersi’s-sarfî fi’t-turâsi’l-‘Arabî ve ‘ilmi’l-lugati’l-muâsır”, 913

⁵⁶⁴ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 87; Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû’s-savî fi’l-‘Arabiyye*, 27-28.

Katele	قَاتَلَ
Katl	قَتَلَ

Kelime kökündeki ünlülerin değişimine iç bükümlü dil (التحول الداخلي) denir. Bu durum, Arapçada harekelerin (السكون، الكسرة، الضمة، الفتحة) değişimidir.⁵⁶⁵ Dolayısıyla ünsüzler kelimelerin temel sesleri iken kısa ve uzun ünlüler kelimeyi bükümleyen yani biçimleyen unsurlardır.⁵⁶⁶ Bu nitelik Arapçada hemen bütün kelimelerde görülen bir olgu olduğundan Arapçanın tipolojik görünümü, çok baskın biçimde birleşimsel bükümlüdür (لغة تأليفية صاهرة).⁵⁶⁷

Eklemeli dillerle bükümlü diller arasında çok keskin sınırlar çizmek olanaklı değildir.⁵⁶⁸ Bu nedenle bükümlü diller eklemeli dillere has bazı durumlar ve şekiller gösterebilir.⁵⁶⁹ Zira Arapça bükümlü dil olsa da eklemeli özelliği gösteren kelimeleri ve morfepleri görülür.⁵⁷⁰ Nitekim ekler kelimelerin başına ortasına ve sonuna gelebilmektedir.⁵⁷¹ Arap dili eklemeli dillerde olduğu gibi bir ekleme sistemine sahip değildir. Zira Arap dilindeki eklerin mîzân-i sarfiden bağımsız olarak tek başına değeri yoktur.⁵⁷² Ancak tüm bunlara rağmen Arapçada eklerin varlığı yadsınamaz. Dahası Arapçanın bükümlü dilden sonraki en baskın karakteri eklemeli yapısıdır denilebilir. Örneğin tesniye ve cemi müzekker salimlerde ekler kelimelerin sonuna eklenir. Fiil çekimlerinde şahıs ekleri fiillerin sonuna eklenir. Arapça biçimbilgisi yönüyle zengin olan Türkçeyle bu yanıyla bazı benzerlikler sergiler.⁵⁷³ Bu bağlamda Arapçada çekim eklerinin Türkçe gibi çoğunlukla kelime sonlarına eklemlendiği söylenebilir.

Dil skalasındaki tabloda Arapçanın hemen yanında çok bükümlü dil vardır. Arapçadaki bazı ifadeler çok bükümlü dil izlenimi veren bir görüntü verir. Edat, fiil, fâil ve mefûlden oluşan cümleler tek bir yazı birimi olarak yazı düzleminde bulunabilmektedir. Bu bağlamda فسيكفيكُهُم ifadesi bir yazı birimi olarak birçok kelimedenden

⁵⁶⁵ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyir*, 9.

⁵⁶⁶ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 52.

⁵⁶⁷ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 132.

⁵⁶⁸ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 37; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

⁵⁶⁹ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 73; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 140.

⁵⁷⁰ Fevzî Hasan Şâiyib, *Temmulât fi badi zavâhiri’l-haddi ve’s-sarfî*, 15.

⁵⁷¹ Ramazân Abdullah, *es-Siyegu’s-sarfîyye fi’l-‘Arabiyye fi davi’ ‘ilmi’l-lugati’l-muâsır*, 1.

⁵⁷² Temmâm Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 152.

⁵⁷³ Erdem, “Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi”, 246-248.

(ف + س + ي ك ف + ك + هم) oluşmaktadır.⁵⁷⁴ Arapçanın bu yanına أَفْتَلَزْ مُكْمُوها ifadesi ise başka bir örnek oluşturur.⁵⁷⁵ Kur'an'daki en uzun hecelere sahip kelime görünümü veren cümleler bunlardır.⁵⁷⁶ Hece sayısı bakımından daha uzunları da vardır. سَيِّفًا سَمُونَهُمَا ifadesi, ilave yapılarak أُوسَيِّفًا سَمُونَهُمَا biçiminde uzatılabilir.⁵⁷⁷ Bu tür kelime görünümlü cümleler, sayıca az olsa da Arapçanın polysentetik (çok birleşimsel/bükümlü) özellikler sergileyen yanını gösteren tipik örnekleridir. Bu cümleler, kelime görünümündedir ancak uzunca bir yargıyı ifade edecek anlamsal içeriklere sahiptir.⁵⁷⁸

Bazı diller belirli dilbilgisel örüntülerde sınırlı olarak yalınlayan dil görünümü sergileyebilir.⁵⁷⁹ Arapça bu bağlamda yalınlayan/analitik dil görünümünü neredeyse hiç sergilemez. Skalada da yalınlayan dile uzaktır ve arasında eklemeli dil vardır. Zorlama bir yaklaşımla hiç ek bulunmayan (هو هذا، هذا هو) bazı cümleler kurulabilse de bu örnekler Arapçanın yalınlayan dil görünümü sergilediğini söylemek için yeterli değildir.

2.3. TANIMI, KONUSU VE SINIRLARI

Dünya dilleri, biçimbilimi olanlar ve olmayanlar olmak üzere iki kısma ayrılır. Biçimbilimi olan dillerde ise bu alanın ağırlığı ve gramerdeki yeri farklılık göstermektedir.⁵⁸⁰ Bunun nedeni, kelimenin ve eklerin biçimlerinin, diller arasında farklılıklar göstermesi ve bütün diller için genel geçer bir kelime tanımının yapılamayışındır. Bu nedenle dilbilimciler, dünya dillerinin tamamını kapsayacak bir biçimilim kuramını oluşturmanın imkanını sorgulamışlardır. Buradan “Biçimbilimin alan ve sınırları dilden dile farklılıklar sergileyebilir.” çıkarımında bulunabiliriz. Buna karşın dilbilimciler, dünya dillerinin sözcük yapılarını betimlemek, farklılıklarını ortaya koymak ve bu alana ilişkin tipoloji geliştirmek için biçimbilimi bir alt alan olarak görüp alanla ilgili çalışmalar yaparlar.⁵⁸¹ Bunların yanı sıra bir dilin biçimbilimi, tanımı ve sınırları özel ve genel dilbilim bakış açısından da farklılaşabilir. Bu bağlamda Arap biçimbiliminin özel biçimbilim ve genel biçimbilim gibi iki farklı bakış açısından tanımı

⁵⁷⁴ el-Bakara 2/137.

⁵⁷⁵ Hûd 11/28.

⁵⁷⁶ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-ke’lâmi’l-‘Arabi”, 223.

⁵⁷⁷ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Makta’u’s-savtî fi’l-‘Arabiyye*, 140.

⁵⁷⁸ Erdem, “Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi”, 246-248.

⁵⁷⁹ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 105.

⁵⁸⁰ Comrie, *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*, 71; Erdem, “Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi”, 246-248.

⁵⁸¹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 108-109.

ve sınırlarında görece bir farklılık görülür. Bu başlıkta iki dönem bu açıdan incelenecektir.

2.3.1. Geleneksel Dönemde Tanımı, Konusu ve Sınırları

Tanımlama bir bakıma, tanımı yapılan şeyin ayırıcı özelliklerinin esas alınarak sınırlarının objektif bir biçimde belirlenmesidir.⁵⁸² Bu esasa göre sarfın geleneksel dönemdeki tanımı, tanımında kullanılan kavramlar; bu alanın konularını, kapsamını ve sınırlarını ortaya koyar.⁵⁸³ O halde sarfın geleneksel tanımına bakılarak onun konu, sınır ve kapsamı belirlenebilir.

Nahvin, sarf ilmini de kapsamasından dolayı “et-tasrîf” kavramı, erken dönemde müstakil bir bilim dalını karşılamak için kullanılmıyordu.⁵⁸⁴ Sarf ilminin nahiv içinde ele alınması ve zamanla müstakil ilim hüviyetine kavuşması ve sistematikleşmesi onun tarifinin erken dönemde yapılamayışının nedenidir. Nahiv ilmi ile birlikte ele alındığı dönemde sarf, nahvin bir unsuru sayıldığı için onun tanımının içine eklendiği görülür. Erken dönemde nahvin tanımı sarfı da içerecek biçimde “Arapça cümleleri kelime ve terkip bakımından ele alan ilimdir.” biçiminde tanımlanmıştır.⁵⁸⁵ Bu bağlamda sarfın tanımının gelişimi araştırmaya değer bir konudur. Sarfın pratik uygulamaları esas alan bir tarifine de kaynaklarda yer verilse de burada bir disiplin olarak tanımına yer verilecektir.⁵⁸⁶

İbn Hacıb sarfı, (عِلْمُ بِأَصُولٍ يُعْرَفُ بِهَا عَنْ أَحْوَالِ أَبْنِيَةِ الْكَلِمِ الَّتِي لَيْسَتْ بِإِعْرَابٍ) *kelimelerin i'rabla ilgili olmayan yönlerini ortaya koyan kuralları inceleyen alan* olarak tanımlar.⁵⁸⁷ el-Cürcânî ise aynı tarifin yanı sıra (تَحْوِيلُ الْأَصْلِ الْوَاحِدِ إِلَى أَمْثَلَةٍ مُخْتَلَفَةٍ لِمَعَانٍ مَقْصُودَةٍ لَا تَحْصُلُ إِلَّا بِهَا) *Bir kökü, belirli anlamları ancak kendisi ile elde edilebilecek çeşitli kelime formlarına dönüştürmektir.* tanımını yapar.⁵⁸⁸ Bir tanımda sarf, (عِبَارَةٌ عَنْ عِلْمٍ يَبْحَثُ فِيهِ عَنْ أَحْكَامِ بُنْيَةِ الْكَلِمَةِ الْعَرَبِيَّةِ وَمَا لِحُرُوفِهَا مِنْ أَصَالَةٍ وَزِيَادَةٍ وَصِحَّةٍ وَإِعْلَالٍ وَشَبْهِ ذَلِكَ) *Arapçada kelimelerin yapılarıyla ilgili*

⁵⁸² Huber, *Dilbilime Giriş*, 154-156.

⁵⁸³ Abdulkadir Abdulcelil, *'İlmu's-sarfî's-savî*, 36.

⁵⁸⁴ Rıfat Akbaş, “Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine”, Van Yüzüncüyıl Üni. Sosyal Bilimler 45 (Sonbahar 2019), 253-275, 257-258.

⁵⁸⁵ Vildân Nâfi, “İlmu's-sarf: Neşetuhu ve tetavvuru”, 47.

⁵⁸⁶ Ramazân Abdullah, *es-Siyegu's-Sarfîyye fî'l-'Arabiyye fî davi' 'ilmi'l-lugati'l-muâsir*, 4; Vildân Nâfi, “İlmu's-sarf: Neş'etüh ve tatavvuru”, 47.

⁵⁸⁷ İbnu'l-Hâcib, *eş-Şâfiyye fî 'ilmi't-tasrîf* (Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1995), 1.

⁵⁸⁸ eş-Şerîf el-Cürcânî, Ali b. Muhammed, *Kitabu't-ta'rîfât* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1983), 59.

*kuralları ve kelimenin kök ve ek harflerini, harflerin sahih ve illetli oluşu gibi kelimeye ilişkin hususları inceleyen alandan ibarettir. biçiminde tanımlanmaktadır.*⁵⁸⁹ Bir başka tanımda sarf ise *إِنَّمَا هُوَ مَعْرِفَةُ أَنْفُسِ الْكَلِمَةِ الثَّابِتَةِ* *Durağan (sözdiziminden bağımsız) kelimelerin kendisini inceleyen alandır. biçiminde yapılmıştır.*⁵⁹⁰

Tanımlarda, alanın konusu genel biçimbilimin geleneksel dönemdeki yaklaşımına uygundur. Geleneksel biçimbilimin konusu kelimedir.⁵⁹¹ Bütün dillerin biçimbilimsel yapısının odak noktasını *biçimbilimsel birim* teşkil eder.⁵⁹² Buna göre sarf ilminin biçimbilimsel birimi ve konusu en genel anlamıyla kelimedir. Çağdaş dönemde ise farklı kavramlar ortaya atılacaktır.⁵⁹³

Sarfin sınırlarını belirleyen ve çeşitli tanımlarında da geçen anahtar kavramlardan biri değişimdir (تغيير-تحويل). Alanın adı da ilginç biçimde değişimdir. Tanımdaki değişim kavramı, hurûf-u meânîyi sarfin alanı dışında bırakır. Zira harflerde değişim olmaz. Bu bağlamda sarf kelimelerdeki iki tür değişimi konu edinir. Birincisi anlamsal değişimdir (التغيير المعنوي). Bu değişim, farklı anlamlarda sözcükler elde etmek için masdarın; mâzî, muzârî, emir, ism-i fâil ism-i mefûl, ism-i tasğîr ism-i mensûb, cem-i teksîr gibi farklı formlara dönüştürülmesidir.⁵⁹⁴ Bu bağlamda sarf, isimlerin müfret-tesniye-cemî yapılarını, müzekker-müennes biçimlerini, ma‘rife-nekre yapılarını, fiillerin zaman, cinsiyet, sayı ve kişi bakımından değişimlerini de konu edinir.⁵⁹⁵

İkincisi ise (التغيير اللغوي) lafzi değişimdir. Lafzi değişim, anlam değişimine neden olmayan, kelime içinde seslerin etkileşiminden kaynaklanan i‘lâl, ibdâl ve idğâm gibi ses

⁵⁸⁹ İbn Akîl, Abdullah b. Abdurrahmân, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Dâru’t-Tûras, 1980), IV, 191.

⁵⁹⁰ İbn Cinnî, Ebu’l-Feth Osmân el-Mevsîlî, *el-Munsif* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Kadîm, 1954), 4.

⁵⁹¹ Mehmet Solmaz, “Ortaöğretim Ders Kitaplarındaki Biçim Bilimi Alanıyla İlgili Konular Üzerine Bir Değerlendirme”, 1184; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyir*, 16.

⁵⁹² İsmâîl Ebu’l-‘Azm, “*el-Vahdetu’s-sarfîyye fi dav’i ‘ilmi lugati’l-hadîs*”, 2879.

⁵⁹³ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru’t-Te’lif fi’d-Dersi’s-Sarfî: el-Musdalahât ve’l-Mefâhîm ve’l-Me’âyir*, 16.

⁵⁹⁴ Suyûtî, *Hemu’l-hemâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi’*, I-X, thk. ‘Abdul‘al Sâlim Mukrim, (Kuveyt: Dâru’l-Buhûsi’l-İlmiyye, 1980), VI, 228, 155; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyir*, 11; Akbaş, “Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine”, 257-258; Vildân Nâfî, “İlmu’s-Sarf: Neşetuhu ve Tadavvuruh”, 47.

⁵⁹⁵ Râcî el-Esmer, *el-Mu‘cemu’l-mufasssal fi ‘ilmi’sarf* (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1997), 287; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyir*, 16; Akbaş, “Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine”, 259.

değişimleridir.⁵⁹⁶ Değişim bağlamında sarfin alanı dışında bırakılan diğer bir konu, nahivle ilgili olan ve tanımda kelimelerin “‘irâb ve binası” ile ifade edilen değişimdir. Bu anlamda tanımdaki ليست بإعراب ifadesi, sarfin nahivle olan sınırına ilişkin bir kayıttır. Sarfin sistematize edildiği ve tanımına kavuştuğu dönemde bu kayıt iki alanı birbirinden ayırmak için konulmuştur.⁵⁹⁷

Değişim, sarfin sınırlarını belirleyen önemli bir kavramdır. Tanımdaki diğer anahtar kavram ise أبنية – بناء kavramıdır. Bu kavram, sarfin bütün kelimeleri inceleme konusu yapmadığının kaydı olarak tanımlarda yer alır.⁵⁹⁸ Bu kavram vezin, siğa anlamında Arapçadaki kelimelerin formu demektir. Bu kaydın alt metninde mîzân-i sarfî sistemi vardır ve sarfin konusu mîzân-i sarfî ile sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda sarf ilmi, edatları başka bir ifade ile meânî harflerini belirli vezinleri/formları olmadığı için alanı içinde görmez.⁵⁹⁹ Ancak kelimelere eklenen zâid harfler, kelimelerin değişimine neden olduklarından sarfin konusu içinde yer alırlar.⁶⁰⁰ Harflerin yanı sıra zarfların, zamirlerin, ism-i işâretlerin, ism-i mevsûller ve diğer mebnî isimlerin de vezni yoktur.⁶⁰¹ Bu isimler, harfe benzeyen veya ona yakın türler olarak değerlendirilmiş ve sarfin alanı dışında görülmüştür.⁶⁰² Bütün bunların, sarfin alanı dışında görülmeleri, hem vezinlerinin olmaması hem de değişime konu olmamalarındandır.

Sarfin alanı dışında tutulan başka kelimeler de vardır. Vezinleri olmadığı için ليس، عسى، خلا، حاشا، عsmâu'l-ef'âl، قُب، ابراهيم، إسماعيل، جالينوس gibi a'cemî isimler,

⁵⁹⁶ Râcî el-Esmer, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fî 'ilmi's-sarf*, 287; Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 36; Akbaş, “Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine”, 259; Vildân Nâfî, “İlmu's-sarf: Neşetuhu ve tetavvuruh”, 47; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 11.

⁵⁹⁷ Vildân Nâfî, “İlmu's-sarf: Neşetuhu ve tetavvuruh”, 47.

⁵⁹⁸ Ramazân Abdullah, *es-Siyegu's-Sarfîyye fî'l-'Arabiyye fî dâvî' 'ilmi'l-lugati'l-muâsır*, 4.

⁵⁹⁹ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 12; İbrâhîm b. Süleymân b. İbrâhîm, “Zâhiratu'l-Cumûdî'n-Nahvî ve's-Sarfî fî'l-'Arabiyye”, *Mecelletu'l-'Ul'umi'l-'Arabiyye*, 26 (2012), 13-78, 49.

⁶⁰⁰ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 12.

⁶⁰¹ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 136.

⁶⁰² Nâfî, “İlmu's-Sarf: Neş'etühü ve Tatavvuru”, 36; Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 40; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 10-12.

حَبْذا gibi câmid fiiller sarfin alanı dışında görülmüştür.⁶⁰³ Ayrıca esmâu'l-esvât da onun alanı dışında bırakılmıştır.⁶⁰⁴

Geleneksel tanımda, bu disiplinin konusu olarak kelime yer alsa da geleneksel kaynaklardaki tanımla ilgili açıklamaların, *değişim ve vezin* kaydıyla birçok kelimeyi dışarda bırakacak biçimde sarfin alanını daralttığı görülür. Bu bağlamda indirgemeci bir yaklaşımla sarfin alanı belirli kelimelerle sınırlanır. Bu indirgemeci yaklaşımla ortaya çıkan sarfin dar tanımını Suyûtî'nin yaptığı görülür. O sarfı, “Sarf, mu‘reb isimler ve mutasarrıf fiillerle ilgilenir.” diye tanımlar.⁶⁰⁵ Başka bir ifade ile sarf mutasarrıf fiiller ve mütemekkin isimlerle sınırlandırılmıştır.⁶⁰⁶ Bu doğrultuda Arapçada sadece üç kelime gurubunun vezni/formu vardır ve değişime konu olurlar. Bunlar; mu‘reb-mütemekkin isimler, mutasarrıf fiiller ve müştak sıfatlardır.⁶⁰⁷ Sarfin ana konusu olan isim ve fiillerden sözü edilen niteliğe sahip olmayan mebni isimler ve mutasarrıf olmayan fiiller sarfin kapsamı dışında tutulmuştur.⁶⁰⁸

Mîzân-i sarfî kuramı, Arap sarfinin sınırlarını belirlemiştir. Ancak sarf, mîzân-i sarfî ile sınırlanınca başka bir ifade ile vezni, sığası, formu olan sözcüklerle sınırlanınca bu niteliğe sahip olmayan kelimeleri sınırlarının dışında tutmuş, dolayısıyla alanını olabildiğince daraltmıştır. Ancak geleneksel dönemdeki sarfin indirgemeci dar tanımının başka bir biçimde yapılması; dönemin dilbilimsel paradigması olan özel dilbilim yaklaşımı, Sâmi dillerden biri olarak Arapçada veznin kelimelerde genel ve özgül bir olgu olarak baskın bir biçimde bulunması ve dönemin konjonktürü göz önüne alındığında olanaksızdır.⁶⁰⁹

⁶⁰³ Abdulkadir Abdulcelil, *‘İlmu’s-sarfî’s-savtî*, 40; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyir*, 10-12.

⁶⁰⁴ Rukâb Cemîle, “et-Teysîru’s-sarfî leda’l-lugaviyyine’l-megârib”, 50.

⁶⁰⁵ Suyûtî, *Hemu’l-hemâmi’ fi şerhi cem’i’l-cevâmi’*, VI, 228.

⁶⁰⁶ Ramazân Abdullah, *es-Siyegu’s-sarfîyye fi’l-‘Arabiyye fi davi’ ‘ilmi’l-lugati’l-muâsir*, 4; İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, IV, 191; Nâfi‘, *‘İlmu’s-sarfî: Neş’etühü ve tatavvuru*, 46-47.

⁶⁰⁷ Temmâm Hassân, *el-Lugatu’l-‘Arabiyye ma’nâhâ ve mebnâhâ*, 136.

⁶⁰⁸ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfîyye fi dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 3.

⁶⁰⁹ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-Mefâhîm ve’l-Me’âyir*, 22.

2.3.2. Çağdaş Dönemde Tanımı, Konusu ve Sınırları

Geleneksel tanımda öne çıkan kavram değişimdir. Bu bakış açısından değişim, anlamı olan (التغير المعنوي) ve olmayan (التغير اللغوي) olmak üzere iki kısma ayrılmıştı.⁶¹⁰ Değişime ilişkin verilen örnekler değerlendirildiğinde bunların genel biçimbilim açısından hangi kavramlara karşılık geldiği saptanabilir. Anlamsal değişim bağlamında sözü edilen, mastarın; mâzî, ism-i fâil ism-i mef'ûl, ism-i tasğîr ism-i mensûb, cem-'i teksîr gibi farklı formlara dönüştürülmesi sırasındaki değişim, genel biçimbilim açısından *türetime* karşılık gelir. İsimlerin; müfret-tesniye-cemi, müzekker-müennes, marife-nekre biçimleri ile fiillerin zaman, cinsiyet, sayı ve kişi bakımından değişimleri ise genel biçimbilim açısından *çekim* kavramına karşılık gelir. Dolayısıyla *anlamsal değişim* genel biçimbilim açısından *çekim ve türetim* kavramlarının ifade ettiği işlem sırasında kelimede gerçekleşen değişimleri belirtir.⁶¹¹

Geleneksel tanımda çekim ve türetim kavramlarının kullanılmadığı ancak örnekler üzerinden olgulara gönderme yapıldığı görülür. Geleneksel dönemde üretilen iştikâk-ı sağîr kavramı, genel biçimbilimdeki türetim kavramına karşılık gelir.⁶¹² Ancak sarfın tanımında bu kavram da kullanılmamıştır. Bunun nedeni araştırılmaya değer bir konudur. Olası nedenleri arasında, özel biçimbilim bakış açısından çekim ve türetim olgularının sarf olgusu olarak tanımlanıp sınırlarının netleştirilmemesi, iki kavramın değişim kavramı içinde eritilmesi, ya da değişim (tahvîl-tağyîr) kavramının ikisini de içine alacak biçimde çatı kavram olarak kullanılması sayılabilir.

Lafzî değişim anlamıyla ilgili olmayan değişimdir.⁶¹³ Bu bağlamda genel biçimbilim açısından tanımda kullanılan i'lâl, ibdâl, idğâm, gibi kavramlar tanımda biçimbilim-sesbilim arakesitine yani biçimsel sesbilim olgularına, ilhâk ise sözcük yapım yollarına gönderme yapmaktadır.

Tanımdaki "i'râbla ilgili olmayan" kaydı sarf ile nahvin sınırlarını belirleyen bir kayıttır. Bu kayıt aslı i'râb alametlerinden olan hareketler için doğru bir kayıt ve ifadedir.

⁶¹⁰ Suyûtî, *Hemu'l-hemâmi' fî şerhi cem'i'l-cevâmi'*, VI, 228, 155. Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 11;

⁶¹¹ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lif fi'd-Dersi's-Sarfî: el-Musdalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyîr*, 16.

⁶¹² a.g.e., 33.

⁶¹³ Suyûtî, *Hemu'l-hemâmi' fî şerhi cem'i'l-cevâmi'*, VI, 155; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 11.

Ancak fer'î i'rab alâmetleri açısından durum farklıdır. Zira Arapçada bazı biçimbilimsel ögeler hem biçimbilimsel hem sözdizimsel işlev ve anlamları aynı anda taşırlar. Örneğin المؤمنون - المؤمنين gibi tesniye ve cemideki ekler, bir yandan ismin sayısını diğer yandan kelimenin sözdizimindeki görevini imler. Bu açıdan ekler, hem sözdizimsel (المستوي) hem biçimbilimsel (المستوي الصرفي) düzlemin sembolleridir.⁶¹⁴ Genel biçimbilim, Arapça gibi bükümlü dillerde bir ekin bir çok gramatik değeri ifade ettiğini ortaya koymuştur.⁶¹⁵ Ekler birden çok anlam ve dilbilgisel işlev görürler.⁶¹⁶ Bu nedenle sarf ile nahiv, bazı konularda ayrılamaz, yalıtılamaz biçimde girift ve iç içedir.⁶¹⁷

Tanımlarda yer alan değişim (تحويل، تغيير) veya kelimelere ilişkin durum (أحوال) gibi sözcüklerin, kavramsal içeriği belirlenmiş değildir. Bunlar oldukça mübhem ve muğlaktır. Bu muğlaklığı gidermek için “i'râbla ilgili olmayan” kaydı tanıma konulmuştur.⁶¹⁸ Ancak tanımda çekim ve türetim gibi kavramlar kullanılmayınca bu kayıt, sarftaki kelimelere ilişkin durumları veya değişimi, ne olduğu noktasından hareketle değil, ne olmadığı noktasından hareketle açıklama çabası olarak görünmektedir.

Geleneksel tanımın açıklamalarında indirgemeci bir yaklaşımın sergilenecek birçok kelime gurubunun sarfın alanı dışına itildiği belirtilmişti. Buna karşın genel biçimbilim açısından bakıldığında sarfın alanı dışına itilen bu kelime guruplarının onun alanı içinde tutulması gerektiği görülür. Câmîd fiillerin çekim özelliği oldukça sınırlı olmakla birlikte vardır. Örneğin, câmîd fiiller mâzî fiilin zamirlerini alarak ليسوا، ليست، لسن، لست gibi çekimlenir. Diğer bazı câmîd fiillerde daha sınırlı biçimde çekim özelliği sergiler. Örneğin نعم و بئس fiilleri sarf açısından, mutasarrıf fiiller gibi müennes eki alırlar.⁶¹⁹

Harfler, vezni olmadığı için ve çekim harflerde cari olmadığı için sarfın kapsamı dışında bırakılmıştır.⁶²⁰ Ancak bu kelime gurubunun çekim özelliği olmasa da kendileri türetime taban olurlar.⁶²¹ Bu bağlamda sınırlı da olsa سَوَّفَ - سَوَّفَ: سَوَّفَ أَفْعَلُ örneğindeki

⁶¹⁴ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 61.

⁶¹⁵ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 110.

⁶¹⁶ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 37; Başkan, *Lengüistik Metodu*, 57.

⁶¹⁷ İsmâîl Ebu'l-'Azm, “*el-Vahdetu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs*”, 2873.

⁶¹⁸ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 16.

⁶¹⁹ Mehdî el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmîyyi'l-hadîs*, 136-136.

⁶²⁰ İbrâhîm b. Süleymân b. İbrâhîm, “*Zâhiratu'l-Cumûdi'n-Nahvî ve's-Sarfi fi'l-'Arabiyye*”, 49.

⁶²¹ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 16.

gibi hurûfu'l-meânîden ve *فَأَفَّا: إِذَا تَرَدَّدَ فِي الْفَاءِ وَهُوَ يَتَكَلَّمُ* gibi hurûfu'l-mebânîden fiillerin türetildiği bilinir.⁶²² Dolayısıyla sarf, istikak bağlamında hem türetilen kelimeyi (المشتق) hem de türetme taban oluşturan kelimeleri (المشتق منه) konu edinir.⁶²³ Diğer taraftan mebni isimler vezni olmadığı için ve değişim bunlarda cari olmadığı için sarfın alanı dışında bırakılmıştır.⁶²⁴ Ancak إلى، على gibi harfi cerler zamirlere bitiştirğinde إليك، عليك biçimlerini alır, kelime ses değişimine uğrayarak yeniden biçimlenir. Bazı kullanımlarında kelimenin türü değişir *isim fiil* olur.⁶²⁵ إبراهيم، إسماعيل، جالينوس gibi a'cemi isimler olarak adlandırılan yabancı kökenli isimler de sarfın alanı dışında tutulan kelimelerdendir.⁶²⁶ Ancak bunların bir vezni olmasa da genel biçimbilim açısından bakıldığında bunlar tesniye ve cemi yapılarak çekime konu olurlar.

Bu verilerden hareketle genel biçimbilim ve onun etkisi altında gelişen çağdaş Arap biçimbilimi ile sarfın alanı ortak olmasına karşın çağdaş Arap biçimbiliminin incelediği alanın daha geniş olduğu söylenebilir. Zira sarf yalnızca belirli dil gurubuna tuttuğu perspektiften kavramlarını oluştururken genel biçimbilimin inceleme alanı bütün dillerin biçimbilimsel yapısıdır. Dolayısıyla daha geniş bir perspektiften kavramlarını oluşturur.⁶²⁷ Bu bakış açısıyla yeniden çalışılan Arap biçimbiliminde de doğal olarak alanın sınırları genişler. Çağdaş Arap dilbilimcileri, Arap biçimbiliminin sınırlarını oldukça genişletmişlerdir. Kelime ve daha alt unsurlarına ilişkin olan ve cümlelerin anlamına katkı sunan her unsur sarfın alanı içinde görülmüştür. Bu bağlamda onun konu ve alanı mutasarrıf fiiller ve mütemekkin isimlerle sınırlandırılmamıştır.⁶²⁸

Genel biçimbilimde morfem kavramı açısından biçimbilime yaklaşıldığında ise veznine ve çekim-türetme konu olmasına bakılmaksızın anlamlı her birim Arap biçimbiliminin konusunu oluşturur.⁶²⁹ Bu bağlamda çağdaş dönemde biçimbilim, sadece

⁶²² Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1. Basım., 2005) 234; Refâil Nahle el-Yesûî, *Garâibü'l-Lügati'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 4. Basım, 1986), 48-49.

⁶²³ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 16.

⁶²⁴ Rukâb Cemîle, "et-Teysîru's-sarfî leda'l-lugaviyyîne'l-megârib", 50.

⁶²⁵ Ramazân Abdullah, *es-Siyegu's-sarfîyye fi'l-'Arabiyye fî davi' 'ilmi'l-lugati'l-muâsır*, 5.

⁶²⁶ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 40; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 10-12.

⁶²⁷ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 19.

⁶²⁸ Ramazân Abdullah, *es-Siyegu's-Sarfîyye fi'l-'Arabiyye fî davi' 'ilmi'l-lugati'l-muâsır*, 5.

⁶²⁹ Nâfi', "İlmu's-sarf: Neş'etüh ve tetavvuruh", 46-47.

kelimeyi değil, kelimenin yapılarını en küçük morfolojik birimlerine kadar tahlil eden ve kavramalaştıran bir disiplindir.⁶³⁰

Dilbilimin alt dalları birbirinden bütünüyle bağımsız değildir. Dilbilimsel incelemeye konu yapmak için sarfın sınırları belirlenmeye çalışılsa da sarf diğer alt alanlarla sıkı ilişki içindedir. Bu ilişki, sesbilimden belâgata kadar uzanır. Her biriyle ilişkisi farklı düzlemde gerçekleşir.⁶³¹ Sarfın geleneksel tanımında bu alanlardan sözdizime ve sesbilime referans yapılır. Ancak çağdaş dönemde sesbilim kavramlarından makta, fonemlerin yeniden adlandırılması gibi hususlar, bürünbilim kavramlarından nebr, biçimbilim-anlambilim, biçimbilim-sözdizim, biçimbilim-sözcükbilim gibi arakesitler Arap biçimbilimiyle dolaylı biçimde ilişkili kavramlar ve konular olmuştur.⁶³² Dolayısıyla çağdaş dönemde genel biçimbilim bakış açısından sarfın bütün alanlarla kesişim noktaları üzerinden de alanı genişletilmiştir. Sarf ile çağdaş sarf olan Arap biçimbiliminin temel konuları aynı olsa da çağdaş Arap biçimbiliminin sınırlarının sarfa göre oldukça geniş tutulduğu anlaşılmaktadır.⁶³³ Bu bağlamda geleneksel dönemdeki indirgemeci yaklaşımın tam aksi yönde kapsayıcı ve bütüncül bir yaklaşımla biçimbilimin konu, alan ve sınırlarının çağdaş dönemde genişletildiği görülür. Bu yaklaşımla belki alanın genel biçimbilim perpektifinden yeni bir tanıma da ihtiyacı olabilir.

2.4. TEMEL OLGULARI: ÇEKİM-TÜRETİM

Genel biçimbilim, sözcüklerin hangi biçim değişiklikleriyle hangi anlamları dile getirdiklerini inceleyen dilbilim alanı olarak da tanımlanır. Biçimbilimde dilin birimlerinin biçim değiştirerek daha büyük birimleri oluşturma kuralları da incelenir.⁶³⁴ Geleneksel ifadeyle eklerin, çağdaş biçimbilim ifadesiyle biçimbirimlerin kelime kök ve gövdelerinin önüne, içine, sonuna, vb. çeşitli yerlerine eklenmeleri ile biçimbilimi olan dillerde türetim ve çekim gerçekleşir.⁶³⁵ Bu açıdan biçimbilimin türetimsel ve çekimsel

⁶³⁰ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lîf fi'd-Dersi's-Sarfî: el-Musdalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyîr*, 20.

⁶³¹ a.g.e., 16-15.

⁶³² Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lîf fi'd-Dersi's-Sarfî: el-Musdalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyîr*, 22.

⁶³³ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 108-109.

⁶³⁴ Emel, *Dilbilime Giriş*, 185.

⁶³⁵ Özay, "Dil ve Dilbilim", 98; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 35-36.

biçimbilim olmak üzere iki alanı vardır.⁶³⁶ Kelimelerdeki biçimbilimsel ilişkiler ise bu bilgiyle uyumlu olarak çekimsel ve türetimsel olmak üzere iki kategoride ele alınır.⁶³⁷

Çekim dilbilgisel süreçleri içerir.⁶³⁸ Başka bir ifade ile cümle düzleminde yerini alan sözcük, sözdizimsel nedenlerle çekim ekleri alarak biçimlenir ve cümleye entegre olur.⁶³⁹ Bu biçimlenmeler çeşitli dilbilgisel kategoriler doğrultusunda gerçekleşir.⁶⁴⁰ Ad kökenli sözcükler; sayı, durum, cinsiyet ve iyelik gibi kategoriler, eylem kökenli olanlarda ise zaman, görünüş, kip, uyum, sayı, çatı, gibi kategoriler görülür.⁶⁴¹ Bunlara çekimsel kategoriler de denir. Bu durumda sözcüğün, sözlüksel içeriği yani türü ve anlamı değişmez. Bu açıdan sözcüğe dilbilgisel sözcük veya biçim sözdizimsel sözcük denir.⁶⁴² Dünya dillerinin çoğu farklılıklarına karşın biçim sözdizimsel (morphosyntactic) özellik gösterir.⁶⁴³

Türetim, kelimelerin anlamlarını ve biçimini çeşitli açılardan değiştiren türetim ekleriyle yapılır. Türetim ekleri ilgili oldukları her sözcüğe eklenmez, dilde ihtiyaç duyulan kelimeler türetilirken kullanılır.⁶⁴⁴ Türetime giren sözcüklerde çoğunlukla ses biçim ve sözcük türü bakımından değişim gözlenir.⁶⁴⁵ Yapım yani türetim dilbilgisel alanı değil sözlüksel bir alanı işaret eder.⁶⁴⁶ Türetimsel biçimbilim süreçlerinde sözcükler yeni anlamlar kazanır ve sözcüklerin türü değişebilir. Bağlaç, adıl, ilgeç gibi sözcük türleri türetim yolu ile genellikle çoğaltılamazken ad, sıfat ve eylemler açık sınıf sözcükleridir ve türetilir. Adlar eylemlere göre eylemler sıfatlara göre daha çok türetilir.⁶⁴⁷ Çekim ve türetim olguları; isim, sıfat, fiil, zamir, zarf gibi kelime kategorilerini belirlerken de temel bir ölçüttür.⁶⁴⁸

⁶³⁶ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 160; Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 393-396; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 46-48.

⁶³⁷ Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 292-294.

⁶³⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 169.

⁶³⁹ Emel, *Dilbilime Giriş*, 185.

⁶⁴⁰ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 49-50.

⁶⁴¹ Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 292-294.

⁶⁴² Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 49-50.

⁶⁴³ Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 292-294.

⁶⁴⁴ Pilancı, *Türkçe Biçim Bilgisi*, 4-7.

⁶⁴⁵ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 46-48.

⁶⁴⁶ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 169.

⁶⁴⁷ Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 292-294.

⁶⁴⁸ Necip, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 116.

kullanıldığı da görülür.⁶⁵³ Bu bağlamda tasrîf ile iştikâk kavramlarının geleneksel dönemde, çekim ve türetim kavramlarının karşılıkları olarak, aynı kavramsal içeriğe sahip olacak biçimde *sınırlarının* iyice belirlendiğini söylemek zordur.⁶⁵⁴ Geleneksel dönemde sarfın tanımında da çekim ve türetim terimlerinin yer almadığı, bunların yerine çekim ve türetimin örnekler üzerinden açıklandığı görülür. Bir şeyi açıklamak başka, tanımlamak, ad koymak ve terimleştirmek ise daha başka bir süreçtir. Açıklama tanım sayılmaz. Tanım, tanımlanan şeyin ayırıcı özellikleri üzerinden yapılır. Bu bağlamda tanım ile tanımlanan şey, yani mefhûm arasında eşdeğerlilik olmalıdır. Geleneksel ifadeyle tanım, efradını cami ayyarını mani olmalıdır.⁶⁵⁵ Bu çerçevede iştikâkın tanımının tam olarak yapıldığı, ancak çekim anlamında *tasrîfin* tanımının yapılmadığı ve iki kavram arasındaki sınırların netleştirilmediği söylenebilir.

Geleneksel dönemde iki terim arasındaki sınıra ve onların ilişkisine dair yapılan açıklama şöyledir: Tasrîf, nahiv ile dil arasında bir köprüdür. İştikâk, dilde daha oturmuş, öncelikli ve köklü olmakla birlikte tasrîf, iştikâka göre nahive daha yakındır.⁶⁵⁶ Bu açıklamada tasrîfin yani çekimin sözdizimsel ve dilbilgisel yanına vurgu yapıldığı görülür. Bu bağlamda tasrîfin, iştikâka göre sözdizimsel düzeyde daha işler olduğu vurgulanmış olur.⁶⁵⁷

Özetle tasrîf ve iştikâk kavramları Arap dilbilim çalışmalarında eski dönemden beri kimi zaman birbirlerinin yerine kullanılarak kimi zaman müstakil başlıklar altında incelenmişlerdir. Bu iki kavramın sınırları uzun yıllar boyunca tam olarak ayrılamamıştır. Bunun sebeplerinden biri, Arap biçimbiliminin, onu genel biçimbilimden farklı ve özgül kılan birtakım özelliklere sahip olması olabilir.⁶⁵⁸

Geleneksel dönemde, kelimenin veznindeki ek artışı anlam artışını beraberinde getirir. Kelimenin yapısındaki ses ilavesi onun anlamını değiştirir (artırır) anlamındaki

⁶⁵³ el-halîl b. Ahmed, Kitâbu'l-'Ayn, thk. 'Abdulhamîd Hindâvî, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, I-IV, 2003; II, 391; İbn Cinnî, el-Munsîf, 4; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 32; Abdulhamid Abdolvâhid, *Bünyetü'l-Fi'l Kırâe fi't-tasrîfi'l-'Arabî* (Sefâks: Menşûrâtu Külliyyeti'l-'Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsaniyye, 1996), 4.

⁶⁵⁴ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyîr*, 31.

⁶⁵⁵ Huber, *Dilbilime Giriş*, 154-156.

⁶⁵⁶ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 13.

⁶⁵⁷ Nâfi', "'İlmü's-sarf: Neş'etühü ve tetavvuruhu", 38; et-Tayyib el-Bekûş. *et-Tasrîfu'l-'Arabî min hilâli esvâti'l-'Arabiyyi'l-hadîs*, 17.

⁶⁵⁸ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 13.

الرَّيَادَةُ فِي الْمُبْنَى تَذُلُّ عَلَى الرَّيَادَةِ فِي الْمَعْنَى klişesini genel biçimbilim açısından çekim ve türetim nedeniyle kelimeye katılan eklerin anlamsal bir işlevi de olur biçiminde anlayabiliriz. Ancak buradaki anlamın niteliğine ilişkin klişede bir belirleme yoktur.⁶⁵⁹

Geleneksel dönemde türetime (iştikâka) ilişkin bazı esasların belirlendiği görülür. Bu esaslardan birkaçı şunlardır: **a**-Mücerred bir fiilin hangi mezîd kalıplara dönüştürüleceği konusu genel olarak semâya tabidir. Az sayıda kıyâsî olanları da vardır. Örneğin; نَصَرَ kökünden نَصَرَ، أَنْصَرَ'nin kullanımı، دَخَلَ kökünden دَخَلَ'nin kullanımı yoktur. **b**-Harf eklenerek yeni bir baba dönüştürülen mücerred bir fiilin anlamı genellikle semâya tabidir. Örneğin; ذَهَبَ fiilinin if'âl kalıbından kullanımında anlam bu babın birçok anlamından biri olan müteaddiliktir. Bu fiil، إِزَالَ الذَّهَبَ veya عَرَضَ الذَّهَبَ anlamında kullanılamaz.⁶⁶⁰ **c**-Mezîd bir fiilin mücerredinin kullanılıyor olması şart değildir. Örneğin أَقْسَمَ، أَفْلَحَ fiillerinin sülâsîsi kullanılmazken if'âl babları kullanılır.⁶⁶¹ **d**-Mücerred bir fiilin mezîd kalıbının olması veya mücerred bir fiilin mezîd kalıpların tamamının olması şart değildir.⁶⁶² Geleneksel dönemde türetim için bu türden belirli esaslar belirlense de çekim ve türetim ilişkisine ve sınırlarına ilişkin esaslar çağdaş dönemde daha keskin biçimde belirlenmiştir.

2.4.2. Çağdaş Arap Biçimbiliminde Çekim-Türetim

Biçimbilgisinin iki kavramı ve alanı olarak türetim ve çekim arasındaki sınırların tüm dünya dilleri için kesin bir biçimde çizilmesi zor olsa da bazı genel geçer esaslar çağdaş dönemde oluşturulmuştur.⁶⁶³ Çekim ve türetime ve ikisinin arasındaki ilişkilere ve sınırlara ilişkin çağdaş dönemde genel biçimbilim açısından esaslar belirlenmiştir. Ayrıca çekim ve türetime ilişkin genel biçimbilim bakış açısından bazı kavramlaştırmaların da yapıldığı görülür. Bunlar Arapçaya taşınmış ve uyarlanmıştır.

⁶⁵⁹ Ebû Evs İbrâhîm Şemsân. *Ebniyetü 'l-fi'l delâlatühâ ve 'alâkâtühâ*. (Kahire: Dâru'l-Medenî, 1. Basım, 1987), 7; Necât Abdul'azîm el-Kûfî, *Ebniyetü 'l-ef'âl: Dirâse lügaviyye Kur'âniyye* (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1989), 24

⁶⁶⁰ el-Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed, *Şerhu şâfiyeti İbn Hâcib*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd ve dğr., (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1982), 83-84.

⁶⁶¹ Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Dürûs fi't-tasrîf* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1995), 38-39.

⁶⁶² el-Hemlâvî, *Şeza 'l-'Urf*, 75; Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Dürûs fi't-tasrîf*, 38-39.

⁶⁶³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 167.

2.4.2.1. Çağdaş Arap Biçimbiliminde Çekim-Türetim Kavramları ve Sınırları

Arapçada çekime ilişkin olguları ifade etmek üzere çekim kategorileri kavramı üretilmiştir. Bu bağlamda çekim kategorisi kavramı Arapçada مباني التصريف olarak kavramlaştırılmıştır.⁶⁶⁴ Cinsiyet, sayı gibi ulamları/kategorileri ifade etmek için ise فصيلة kavramının kullanıldığı görülür.⁶⁶⁵ Arapçada isimler çekim açısından cinsiyet (gender/جنس), sayı (numeral/عدد), durum (case/إعرابية) gibi çekimsel kategorilere sahiptir.⁶⁶⁶ Bu bağlamda Arapçada çekim kategorilerinden bir kısmı aşağıdaki gibidir.⁶⁶⁷

مباني التصريف	
فصيلة الشخص	التكلم والخطاب والغيبة
فصيلة العدد	المفرد والمثنى والجمع
فصيلة النوع	التذكير والتأنيث
فصيلة التعيين	التعريف والتكثير
فصيلة المضارعة	
فصيلة التوكيد	
فصيلة النسبة	
زمن (zaman / tense)	
هيئة (görünüş / tense)	
صيغة البناء (çatı / voice)	
جهة (kip / mood)	

Genel biçimbilim açısından yapım ve çekim eklerinin ilişkilerine ve sınırlarına ilişkin bazı esaslar belirlenmiştir. Bunlar Arapça için de geçerli esaslardır. Bu esaslar şunlardır: 1- Çekim dilde bir zorunluluktur, türetim isteğe bağlı gerçekleşir. 2- Çekim ekleri sözcüklerin türünü ve anlamını değiştirmez, yapım ekleri değiştirir. 3- Çekim sözdizimsel gereklilikle oluşur. Türetim sözdizimsel yanı vardır ancak sözdizimsel gereklilikten türetilmez. 4- Çekimde bir sözcük üzerinde birden fazla çekim kategorisi toplanabilir. Sayı, durum, zaman ve kip gibi. Bu yönüyle daha *işlektir*. 5- Çekim anlamsal olarak türetimden daha *düzenli* ve *sıktır*. Her sözcüğe *genelde uygulanır*. 7- Çekim

⁶⁶⁴ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 133.

⁶⁶⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 329-362..

⁶⁶⁶ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 149.

⁶⁶⁷ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 133; Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 40; Mehdî el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 28; Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, Fecr Yayınları, Ankara 2023, 150-151.

eklerinden sonra yapım ekleri getirilemez. Türetim ekinden sonra tekrar türetim eki getirilebilir. **8-** Kelimelerin çekimli biçimleri sözlüklerde yer almaz. Türetilmiş kelimeler yer alır. **9-** Çekim eklerinin kelime tabanlarıyla anlamsal ilgisi az, türetim eklerinin fazladır.⁶⁶⁸

2.4.2.2. Genel Biçimbilim Açısından Geleneksel Dönem Çekim-Türetim Kavramları

Arap dilinin biçimbilim alanına ilişkin kavramlar uzun bir tarihi süreç içerisinde kendine özgü dinamikleriyle ve bir serüvenle oluşmuş ve gelişmiştir. Bu gelişimin seyri araştırmaya değer ayrı bir konudur. Ancak çekim ve türetim ilişkin kavramların, semantik açıdan ve sözcük seçimi bakımından yeknesak olmadığı, çekim ve türetim için birden çok kavramın kullanıldığı görülür. Daha genel bağlamda Arapçanın biçimbilimsel kavramlaştırmalarının geleneksel dönemde semantik açıdan yeknesak olmadığını şu örnek açıklayıcı olabilir. Fiil kalıplarında geçmişle ilgili zamanın kalıbının kavramlaştırılması, zamansal bir isimlendirme ile *mazi* olarak yapılmışken şimdiki, geniş, gelecek zaman için kullanılan kalıbın isimlendirilmesi biçimbilimsel yaklaşımla *muzari* olarak yapılmıştır. Zira muzari adı, onun isme benzerliği itibara alınarak verilmiştir. Bu nedenle fiil kalıpları için yeni isimlendirme denemeleri yapılmış, maziye bitmiş zaman anlamında *elfi 'lu 't-tâm*, muzariye ise *elfi 'lu gayru 't-tâm* ismi verilmiştir.⁶⁶⁹

Mâzî ve muzâri fiillere dönük eleştiriler, çekim ve türetim kavramları bağlamında da yapılmıştır. Ancak kavramların yüzyıllardır oturmuş olması ve “terimleştirmede tartışma olmaz.” (لا مشاحة للتسمية) ilkesi gereği sistemli bir biçimde yeni kavramlaştırmalar yapılmamıştır.⁶⁷⁰ Geleneksel dönemde çekim ve türetim için kullanılan ve yeknesak olmayan kavramlar bu iki olgu açısından bir sonraki alt başlıkta sınıflandırılacaktır.

2.4.2.2.1. Genel Biçimbilim Açısından Arapça'nın Çekim Kavramları

Biçimbilimin temel iki olgusundan biri çekimdir. Çekim, sarfın da fiil ve isimlerin özelliği olarak gördüğü bir olgudur.⁶⁷¹ Geleneksel dönemde isim ve fiiller çekim açısından sınıflandırılmış ve bu çerçevede bazı kavramlar üretilmiştir. Bu bağlamda

⁶⁶⁸ Erdem, *Biçim Bilgisi*, 95-96; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 1121-123.

⁶⁶⁹ 'Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu 's-savtî li 'l-bünyeti 'l- 'Arabiyye*, 5.

⁶⁷⁰ İbrâhim Avd İbrâhim Hüseyin, “el- 'Î'lâl ve 'l-İbdâl min Manzûr Lugavî”, 5471.

⁶⁷¹ Temmâm Hassân, *el-Lugatu 'l- 'Arabiyye ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 136.

çekimin harflerde cari olmadığını belirtmek gerekir. Mebnî isimler, harflere benzetilmiştir. Bunun nedeni harflerde çekimin olmamasıdır.⁶⁷² Çekim açısından kavramlara isim ve fiil olmak üzere iki kategoride yer vermek gerekir.

1- Fiillerde: Fiiller çekim açısından câmid ve mutasarrıf olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Câmid fiiller kendi içinde iki guruba ayrılır. Birinci gruptakiler mazi anlamlıdır. Bunlara, ليس، كرب، عسى، حرى، اهلوق، أنشأ، طفق، أخذ، جعل، علق، نعم، حب، بئس، سوء، Bunlara, حاشا، عدا، خلا، fiilleri örnek olarak verilebilir. Bunların bir kısmı sayı, cinsiyet ve şahıs kategorisi açısından çekimlenmekte bir kısmının ise tek formu bulunmaktadır. Bu türden emir anlamında fiil ise iki tanedir. Bunlar; هب ve تكلم dir. Diğer grup ise mutasarrıf fiillerdir. Bunlar da iki guruba ayrılır. Birinci guruba ناقص التصرف denir. Bunlar; زال- يدع - دع، يذر - ذر. gibi fiillerdir. İkinci guruba ise تام التصرف adı verilir. Bu fiillerin mâzî, muzâri ve emir olmak üzere üç gurubu da çekimlenir.⁶⁷³

Yukarıdaki bilgi bağlamında mâzî, muzâri ve emrin bir türetim olgusuyla mı yoksa çekim olgusuyla mı açıklanacağı konusu önemlidir. Bu bağlamda türetim ile çekim arasındaki “Çekimde sözcüğün anlamı temelde değişmezken türetimde kelimenin türü ya da anlamı cümle yapısını değiştirecek şekilde değişir.” ölçütü bunların birer çekim olduğunu gösterir.⁶⁷⁴ Ancak bu fiillerde sığa farklılaştığı için geleneksel kaynaklarda türetim olarak da belirtilmektedir. Ancak genel biçimbilim açısından bakıldığında bunları çekim olarak değerlendirmek gerekir. Zira fiili muzarideki morfemler türetim morfemi (المرفيم التصريفي)⁶⁷⁵ değil, çekim morfemidir (المرفيم الإشتقائي).

Çekime ilişkin diğer bir kavram mecmûatu's-sarf koleksiyonundaki anonim bir eser olan Emsile kitabında yer alır. Bu kavram *emsile-i muttaridedir*. Bu kavramla ne kastedildiği, onun etimolojisinden ve semantik alanından çıkarılabilir. Bu bağlamda جدول akışı hızlı olan su، مطرد doğru işleyen iş anlamına gelir. “konuşma sürdü, devam etti.” demek iken، اطرد الماء suyun akışının devam etmesi anlamında

⁶⁷² Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 39.

⁶⁷³ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 32; Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 194-195.

⁶⁷⁴ Erdem, *Biçim Bilgisi*, 95-96; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 1121-123.

⁶⁷⁵ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 33, 120.

kullanılır.⁶⁷⁶ اُطْرَد الشيء birşeyin birbirini izlemesi demektir.⁶⁷⁷ Bu kullanımlardan kelimenin temel anlamında *süreklilik, düzenlilik, sıklık* gibi anlamların olduğu görülür. Bunu kavramlaştıran kişi, kavramın bu anlamıyla çekim olgusu arasında bağlantı kurmuş olmalıdır. Anlamla olgular arasındaki ilişki genel biçimbilimin çekimle ilgili esaslarında görülür. Zira, çekim türetime göre daha *düzenli, sık ve işlek* olur.⁶⁷⁸ Muttaride kavramı, Emsile risalesinde kullanılmış ancak yaygınlaşmamıştır. Bu sözcüğün semantik alanı, bize, bu ismi veren müellifin, çekim olgusuna ilişkin özellikleri algıladığını tespit ettiğini ve o olguya uygun semantik içeriğe sahip bir sözcük seçtiğini göstermektedir.

2- İsimlerde: Geleneksel dönemde isimler çekim açısından sınıflandırılıp kavramlaştırılmamıştır. Bunun nedeni yine özel dilbilim bakış açısında aranabilir. Ancak bu durum isimlerin çekim açısından sınıflandırılmayacağı anlamına gelmez. İsimlerdeki kavramlaştırma biçimbilimsel açıdan değil sözdizimsel açıdan yapılmıştır.

Arapçada isimler çekim açısından cinsiyet (gender/جنس), sayı (numeral/عدد), durum (case/حالة إعرابية) gibi çekimsel kategorilere sahiptir.⁶⁷⁹ Çekim kategorilerini kabul edip etmemeleri açısından Arapçada isimler çekimlenmeyen, sınırlı çekimlenen ve çekimlenen isimler olarak sınıflandırılabilir. Başka bir ifade ile Arapçadaki isimlerin çekim açısından yapıları bu türden bir sınıflamaya uygun biçimbilimsel olgusalılıkları barındırmaktadır.

Çekimlenmeyen isimlerin mebnî isimler olduğu söylenebilir. Mebnîlik kavramı sözdizimsel açıdan sonu değişmeyen isimler için oluşturulmuş bir kavramdır. Bir ismin sonunun değişmemesi gerçekte çekim ekleri olan sayı, cinsiyet eklerini almaması demektir. Nitekim mebnî isimlerin, harflere benzetilmesi harflerde değişimin/çekimin cari olmaması açısından dır. Bu nedenle mebnî kavramı sonu değişmeyen isimler için kullanılsa da sondaki değişim çekim nedeniyle olduğundan bu kavramı çekimlenemeyen isimler olarak da adlandırmak mümkündür. Mebnî kelimelerin biçimbilimsel özellikleri dikkate alındığında bunların, çekimlenemeyen isimler olduğu (اسماء لا تتصرف) anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile mebnî kavramının alt metninde *çekimlenemeyen*

⁶⁷⁶ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luga*. XIII, 309-312; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2652.

⁶⁷⁷ İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'Azam*, thk. Abdulhamîd Hindâvî. I-XI. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), IX, 140.

⁶⁷⁸ Erdem, *Biçim Bilgisi*, 95-96; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 1121-123.

⁶⁷⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 149.

anlamı vardır ya da mebnî kavramı bu anlamı mantıksal olarak içerir. Böyle bir kavramlaştırmanın sarfta olmaması bu olgunun olmadığı anlamını taşımaz.⁶⁸⁰

Mehdî el-Mahzûmî (جاءت ليلى الشاعرة، رأيت ليلى الشاعرة، مررت بليلى الشاعرة) örneklerini vererek, maksûr ismin sonu değişmediği için onu mebnî kabul eder. Ancak mebnî isimlerin çekimlenemeyen özellikleri dikkate alındığında yazarın bu tespitinin doğru olmadığı söylenebilir. Maksûr ismin müfredinin sonu değişmez. Ancak bu isimler sayı, cinsiyet, marife nekrelilik gibi çekimsel kategorilerin eklerini alırlar.⁶⁸¹ Çekim kavramı açısından çekimlenebilen bir isimdir. Bu nedenle mebnî denemez. Dolayısıyla mebnî ile maksûr kavramı arasındaki olgusal farklılık çekimle ilgilidir.

İsimlerin sınırlı çekimlenenleri de vardır. İsm-i işâretler ve ism-i mevsûllerin tesniyeleri mu'reb kabul edilir. Mu'reb olarak adlandırılmasının nedeni sayı kategorisinde tesniye eklerini almalarıdır. Bu ekler genel biçimbilim açısından çekim ekleridir. Bu bağlamda çekimlenen isimler Arapçada mu'reb isimlerdir. Mu'reb kavramı nahiv/sözdizimsel açıdan bir adlandırmadır. Bu kavramın ifade ettiği kelimelerin biçimbilimsel özellikleri dikkate alındığında bunların çekimlenen isimler olduğu görülür. Mu'reb kavramının alt metninde çekimlenen isim anlamı vardır. Başka bir ifade ile mu'reb kavramı çekimlenen kavramını mantıksal olarak içerir.

Kavramların semantik açıdan yeknesak olmadığını gösteren diğer bir kavram munsarif veya gayrı munsarif terimleridir.⁶⁸² Bunlar bütünüyle sözdizimsel bir olgunun adlandırmasıdır. Ancak semantik çağrışımı biçimbilimseldir. Bu kavramsal sınıflandırmalar, ismin üç harekeyi alıp almamasına göre yapılan bir taksimdir.

Çekim açısından isim ve fiillere ilişkin geleneksel dönemde üretilen ve kullanılan ya da çekimle ilgili üretilmese de kavramsal içeriği çekim kavramını da taşıyan terimler aşağıdaki biçimde tablolastırılabilir.

تصريف / اطراد				
الفعل		الاسم		
متصرف	جامد	مبني	ناقص التصرف	معرب
ناقص التصرف	تام التصرف			

⁶⁸⁰ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 39, 127.

⁶⁸¹ Mehdi el-Mahzûmî, *fi 'n-Nahvi 'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala 'l-menheci 'l-'İlmiyyi 'l-hadîs*, 28-29.

⁶⁸² Abdulkâdir Şâkir, “İlmu's-Sarfi'l-'Arabî ve Medârisu'l-Kadîme ve'l-Hadîse”, 63-64; Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 36.

				(الأسماء الموصولة، أسماء الإشارات)	
--	--	--	--	--	--

2.4.2.2.2. Genel Biçimbilim Açısından Türetim Kavramları

İştikâk kelimesi, oldukça çeşitli kavramsal içeriklere sahiptir. Ancak, iştikâk-ı sağîr terkihi, genel biçimbilim açısından türetime karşılık gelir. Nitekim, iştikâk-ı sağîr şöyle tanımlanır. Kök harfleri ve sırası aynı, harekeleri ve ek harfleri farklı, temel anlamının yakın olması şartıyla bir kelimedenden vezni/sîğası farklı olan başka bir kelime elde etmektir. *مكتب، كاتب، مكتوب* gibi.⁶⁸³ İştikâk-ı sağîr bu kavramsal içeriğiyle sarfin temel olgusu ve konusu olan türetime karşılık gelir.

Türetim açısından Arapçada isim ve fillere ilişkin geleneksel dönemde kavramlaştırmalar yapılmıştır. Bu çerçevede basit veya türetilmemiş filler için mücerred, türetilen fiiller için ise mezîd kavramı kullanılır. Basit isimlere câmid türemiş isimlere ise müştak denmiştir. Bu bilgi bir tabloyla gösterilebilir:

اشتقاق			
الفعل		الاسم	
مزید	مجرد	مشتق	جامد

Tabloda görüldüğü üzere kavramlarda lafız ve semantik açıdan bir yeknesaklık yoktur. Türetimin karşılığı Arapçada iştikâk ise türetim kavramlarının iştikâk kelimesi temel alınarak yapılması iyi olabilirdi. Böylece türetime ilişkin kavramlaştırmalarda sözcük ve semantik bakımından bir bütünlük sağlanabilirdi.

Yeknesaklığın ötesinde bazı kavramlar, kavram kargaşasına da neden olmaktadır. Bu bağlamda *câmid* kavramının, türeme bağlamında *basit isimler* için kullanılırken, *çekim* bağlamında *çekimlenemeyen fiiller* için kullanıldığı görülmektedir. Aynı sözcüğün farklı iki olgu için kavram olarak kullanılması karışıklığa neden olabilir.

⁶⁸³ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 33.

Kavramların tarihsel olarak gelişimi ve bunun arkasındaki dinamikler, semantik açıdan bu sözcüklerin seçilmesi ile kavram olarak delalet ettikleri olgular arasındaki ilişkinin neye dayalı olarak kurulduğu araştırılmaya değer bir konudur. Ancak bunun temel bir nedeni sarf çalışmalarının ve kavramlaştırmalarının özel dilbilim çerçevesinde yapılmış olması olabilir. Dillerin biçimbilimsel yapısı ve olguları birbirinden farklılık göstermektedir. Dönemin dilbilimsel bakış açısı, kavramlaştırmaların genel biçimbilimdeki kavramlar çerçevesinde gelişmesine imkan vermemiş olmalıdır. Ya da Arapçanın kendine özgü biçimbilimsel yapısı buna imkan vermemiş olabilir. Ancak günümüzde bu bakış açılarının geliştirilmesi biçimbilimsel çalışmalar için bir gerekliliktir. Zira kavramların bu kadar çeşitli olması öğretimde zorluk oluşturabilmekte ve kavram karışıklığına neden olabilmektedir.

Geleneksel dönemde biçimsel sesilim açısından da kelimeler sınıflandırılmıştır. Bu bağlamda genellikle ses olguları çekim ve türetim işlemleri sırasında gerçekleşir. Bu açıdan Arapçadaki fiiller ikiye ayrılmıştır. Bu bağlamda sahih fiil, kök harflerinin tamamı sahih olan fiil olarak, illetli fiil ise kök harflerinden biri illetli olan fiil olarak tanımlanmıştır.⁶⁸⁴

2.5. BİÇİMBİLİMİN TEMEL BİRİMİ

Biçimbilim dillerin biçimbilimsel yapısını inceler. Bu bağlamda dillerin; sesbilim, sözdizim, anlambilim gibi temel düzlemlerinden biri biçimbilimsel düzlemdir.⁶⁸⁵ Tabloda bu dört düzlemin Arapça karşılıkları yer alır.

مستوى الدلالة	مستوى النحو	مستوى الصرف	مستوى الأصوات
Anlambilim düzlemi	Söz dizim düzlemi	Biçimbilim düzlemi	Sesbilim düzlemi

⁶⁸⁴ Ramazan Abdullâh, es-Siyagu's-sarfıyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs, el-Baydâ:Mektebetu Bustânu'l-Ma'rife, 2006, 41.

⁶⁸⁵ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 22.

Geleneğe dayalı dil incelemelerinde biçimbilim düzleminin ana birimi kelimedir.⁶⁸⁶ Özel dilbilim bakış açısıyla diller biçimbirim düzleminde analizlerini, kelimeyi esas alarak yapmışlardır.

Çağdaş dilbilim döneminde kelime kavramı etrafında bazı tartışmalar yapılmıştır. Bunun temel nedeni; bütün diller için geçerli efradını câmi ağyarını mâni bir kelime tanımı yapmanın, dillerin sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel, anlambilimsel bakımdan çeşitlilik göstermesi nedeniyle olanaklı olmayışıdır.⁶⁸⁷ Bu nedenle yapılması gereken her dil için ayrı ayrı, dilin tipolojisine uygun kelime tanımları yapmaktır.⁶⁸⁸ Diğer taraftan sözcüğün o kadar çok tanımı vardır ki ortak bir tanımı yok gibidir. Bütün dilleri kapsayacak bir tanımın zorluğunun yanı sıra bir dil için yapılan tanımlar için de sorgulamalar görülür. Zira bir dil için yapılan tanımlar dildeki bütün sözcükleri tam olarak kapsamaktan uzaktır.⁶⁸⁹

Çağdaş dilbilim döneminde morfem kavramı, dilbilimsel incelemelerde karşılaşılan kavramsal zorluğa çözüm arayışının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Kelimenin, her bir dil veya bütün diller için kapsamlı ve kesin bir şekilde tanımlanmasındaki güçlük, araştırmacıları, dili oluşturan en küçük anlam birimini belirlemeye yöneltmiş; bu birimin, bütün dillerin yapısal çözümlemesinde etkili ve hassas bir araç olarak kullanılabileceği düşünülmüştür. Bu çerçevede المقطع ve الفونيم kavramları daha çok fonolojik çalışmaların konusu olurken مرفيم ise daha çok sarf ve nahiv analizlerinde kullanılan kavram olmuştur.⁶⁹⁰ Dolayısıyla morfem genel biçimbilim yaklaşımıyla bütün dillerin biçimbilimsel yapısını çözümlemeye uygun bir kavramlaştırma çabasıdır.

Çağdaş dönemde Arap biçimbilim çalışmalarındaki temel değişimlerden biri de biçimbilimin çözümlenmesinde esas alınacak kavram noktasında olmuştur. Geleneksel dönem biçimbilim çalışmaları, kelimeyi esas alır ve kelimenin formunu esas alan mîzân-i sarfiye dayanır. Çağdaş Arap biçimbilim çalışmalarında ise biçimbilimsel düzlemdeki

⁶⁸⁶ Mehmet Solmaz, “Ortaöğretim Ders Kitaplarındaki Biçim Bilimi Alanıyla İlgili Konular Üzerine Bir Değerlendirme”, 1184; Emel, *Dilbilime Giriş*, 146.

⁶⁸⁷ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lîf fi'd-Dersi's-Sarfî: el-Musdalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyîr*, 63; Murteâ, Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî”, *Mecelletu'l-funûn ve'l-edeb ve ulûmu'l-lisaniyyât ve'l-ictima'*, 28.

⁶⁸⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 225.

⁶⁸⁹ Emel, *Dilbilime Giriş*, 146.

⁶⁹⁰ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 63, 91.

çözümlemelerde morfem kavramı kullanılır.⁶⁹¹ Bu başlıkta, bu kavram özelinde geleneksel ve çağdaş dönem Arap biçimbilimine yer verilecektir.

2.5.1. Geleneksel Dönemde Arap Biçimbiliminin Temel Birimi: Kelime

Geleneksel biçimbilimde temel birim kelime kabul edilmiştir.⁶⁹² Bu yaklaşıma uygun olarak geleneksel Arap biçimbilimi olan sarf disiplininde de temel birim kelimedir. Geleneksel dönemde kelimenin tanımı, Arap dilinin kendine özgü biçimbilimsel, anlambilimsel vb. yapıları dikkate alınarak tanımlanmıştır.

Zemahşerî kelimeyi, اللفظة الدالة على معنى مفرد بالوضع *vaz edilişi itibariyle bir anlamı olan sözcük* olarak tanımlar.⁶⁹³ İbn Hişâm ise kelimeyi الكلمة قول مفرد *tek bir sözcük* olarak tanımlar. O, tanımındaki kavrl kelimesini bir kavram olarak kullanır. Onu ise اللفظ الدال على معنى *anlamı olan sözcük* olarak tanımlar. Bu açıklamaya göre o, *kelimeyi bir anlamı olan sözcük olarak tanımlamış* olur.⁶⁹⁴ İbn Akîl ise اللفظة الموضوع لمعنى مفرد *bir anlam için vazedilmiş lafız olarak tanımlamıştır*.⁶⁹⁵

Tanımlardaki mana kaydı, henüz kullanımda olmayan ve bir anlama sahip olmayan, Zeydin tersten okunuşu olan ديز gibi mühmel kelimeleri dışarıda bırakır. Müfret kaydı, hem cümleleri hem de غلام زيد gibi terkipleri dışarıda bırakır. Vaz‘ kaydı, sözcük karşılığı olmayan, yalnızca zihinle anlamlandırılan şeyleri dışarıda bırakır.⁶⁹⁶ Lafız kaydı ise çizgi ve şekil gibi anlamlı figürleri tanım dışına atan bir kayıt olarak yer alır.⁶⁹⁷ Bu arada كلمة sözcüğü, dilbilgisel anlamının dışında cümle veya konuşma anlamında da kullanılmaktadır.⁶⁹⁸

Geleneksel dönemdeki bu tanımların bir birine yakın olduğu görülür. Tanımlardaki kelimeye ilişkin açıklamalar, onun kavramsal içeriğinin genel dilbilimdeki gösterge

⁶⁹¹ a.g.e., 3-4.

⁶⁹² Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 16-17; Kıran, *Dilbilim Akımları*, 264; Emel, *Dilbilime Giriş*, 146; Mehmet Solmaz, “Ortaöğretim Ders Kitaplarındaki Biçim Bilimi Alanıyla İlgili Konular Üzerine Bir Değerlendirme”, 1184;

⁶⁹³ ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ömer, *el-Mufasssal fî ‘ilmi’l-Luga*, thk. Fahr Sâlih Kadâre, (Ammân: Daru ‘Amr, I. Basım 2004), 32.

⁶⁹⁴ İbn Hişâm, Abdullâh b. Yûsuf, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, thk. Muhammed Ebû Fasl Âşûr. Beyrût: Dâru Hayâti’t-Turâsi’l-‘Arabî, 2001), 10.

⁶⁹⁵ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 16.

⁶⁹⁶ ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ömer, *el-Mufasssal fî ‘ilmi’l-Luga*, thk. Fahr Sâlih Kadâre, (Ammân: Daru ‘Amr, I. Basım 2004), 32.

⁶⁹⁷ İbn Hişâm, Abdullâh b. Yûsuf, *Şerhu Şuzûri’z-zeheb*, 10.

⁶⁹⁸ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl*, 16.

kavramının kavramsal çerçevesine oldukça yakın olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda tanımlarda ve açıklamalarda; anlamlı görsel formları, salt sözcük karşılığı olmayan zihinsel anlamlandırmaları tanımın dışına atan kayıtlar konulmuştur. Bunlar, göstergenin bir türü olan kelimeyi diğer göserge türlerinden ayırıcı unsurlar olarak tanımda yer almıştır. Bu kayıtlar, geleneksel kelime tanımının çağdaş dil göstergesi tanımıyla uyumlu taraflarıdır. Diğer taraftan tanımdaki lafız ve anlam unsuru, çağdaş dil göstergesinin olmazsa olmaz unsurları olarak görülen, gösteren ve gösterilene karşılık gelir. Dolayısıyla bunlar iki tanımın ortak noktalarını oluşturur.

Geleneksel sözcük tanımının iki parametre üzerinden yapıldığı görülür. Bunlar, biçimbilimsel ve anlambilimsel parametredir. Sözcüğün mürekkep olmaması kaydı, biçimbilimsel bir kayıt olarak bulunur. Anlamlı olması kaydı ise anlambilimsel parametre olarak yer alır.

Çağdaş dönemde geleneksel sözcük tanımına ilişkin birçok eleştiri yer alır. Eleştirilerden bir kısmı sonraki başlıklarda açıklanacağı üzere biçimbilimsel ve anlambilimsel parametrelerle ilgilidir. Ayrıca bu iki parametrenin sözcük tanımı için yeterli olmadığına dönük eleştiriler de yapılmıştır.

2.5.2. Çağdaş Dönemde Arap Biçimbiliminin Temel Birimi

Çağdaş dönemde genel biçimbilim alanında dillerin biçimbilimsel analizlerinde kullanılacak temel birim noktasında ortaya atılan görüşler Arap biçimbilim çalışmalarını bu konuda etkilemiştir. Bu bağlamda kelime kavramı konusunda, kavramın yetersizliğine dönük eleştiriler, geleneksel dönem kelime tanımına dönük eleştirel yaklaşımlara neden olmuştur. Diğer taraftan üretilen morphem kavramı Arapçaya taşınmış ve uyarlanmaya başlanmıştır. Bu başlık altında geleneksel dönem kelime tanımına ilişkin eleştirilere ve morphem kavramının Arapçadaki kavramlaştırmalarına yer verilecektir.

2.5.2.1. Çağdaş Dönemde Geleneksel Kelime Tanımına Dönük Eleştiriler

Anadili konuşucularının sözcüğü ve sözcük birimini tanıdıkları bir gerçektir. Ancak dilbilim açısından sözcüğün genel olarak tanımlanması kolay değildir.⁶⁹⁹ Bu bağlamda

⁶⁹⁹ Özey, “Dil ve Dilbilim”, 62-63.

geleneksel dönemdeki kelime tanımları çağdaş dönemde eksik ve kusurlu bulunmuştur.⁷⁰⁰ Bu bağlamda kelime tanımına dönük birçok eleştiri yapılmıştır. Eleştirilerden biri kelime tanımında oldukça sınırlı parametrenin kullanıldığıdır. Bu bağlamda sesbilimsel parametre kullanılmamıştır. Kelimenin tanımına, onun sözlü dildeki vurgu ve tonlama gibi özelliklerini yansıtan kayıtların girmesi gerektiği belirtilir. Ancak sadece sesbilimsel parametrenin esas alındığı tanım da yetersiz görülür. Bu bağlamda sadece sesin esas alınması karışıklıklara neden olabilmektedir. Örneğin;

إِذَا مَلِكٌ لَمْ يَكُنْ ذَا هِبَةٍ فَدَعُهُ فَذَوَّلَتْهُ ذَاهِبَةٌ
Bir hükümdarda cömertlik yoksa eğer, Bırak onu saltanatı da çoktan gider.

şiiirindeki iki ذاهبة kelimesinden biri ism-i fâil iken diğeri iki kelimedden mürekkep durmaktadır.⁷⁰¹ Beytin okunuşunda birinci kelime ذَا ve هِبَةٍ biçiminde vurgularla ayrılmadığında iki kelime ikinci beyitteki ذاهبة biçiminde duyulur ve anlaşılır. Kelimenin konuşma dilindeki ayırıcı unsurları kelime tanımına girmediğinde ya da tanım sadece kelimenin sesbilimsel niteliği üzerinden yapıldığında kelime tanımı eksik kalır değerlendirmesi yapılmıştır. Kaldı ki geleneksel dönem tanımlamasında sesbilimsel bir kayıt tanımlamada yer almaz.

Diğer bir eleştiri ise şudur: Anlambilim açısından konulan “bir anlam kaydı” bazı sözcükler için geçerli olmayan bir kayıt olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda خباز – حبال – حكيم العين، جراح – طبيب بشري örneklerinde olduğu gibi bazı sözcüklerde anlamın bir değil iki sözcükle karşılanabildiği gerekçe olarak gösterilmiştir.⁷⁰² Bu durum kelime tanımındaki bir anlam kaydı ile çelişir. Başka bir ifade ile bir anlam kaydının olduğu tanım bu sözcükleri kapsamaz.

Sözcük tanımlanmasını zorlaştıran unsurlardan biri de birleşik kelimelerdir. Örneğin hanımeli tek bir sözcük gibi bitişik yazılmıştır. Ancak tek sözcük müdür? İki ayrı sözcük müdür? İki sözcükten oluşmasına rağmen gösterileni veya anlamı tektir. Bu durumda bunu kaç sözcük kabul etmek gerekir. Anlam mı esastır yoksa yapımı?⁷⁰³ Bu

⁷⁰⁰ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu ‘s-sarfi ‘s-savî*, 124.

⁷⁰¹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ ‘ilmi ‘l-luga*, 225.

⁷⁰² Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu ‘s-sarfi ‘s-savî*, 124.

⁷⁰³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

bağlamda Arapçada geleneksel sözcük tanımında tek sözcük=tek anlam eşitliği önemli bir kayıt olarak durur. Bu eşitlik her sözcükte yakalanamaz. Örneğin تَابَطْ شَرَا gibi terkîb-i isnâdî olan isimler, عبد الرحمن gibi terkîb-i izâfî olan isimler iki lafızdan oluşsalar da anlamları tektir. Bunlar parçalanmazlar. Parçalandıklarında ise parçalanmadan önceki anlamlarını ifade etmezler. Ayrıca الحارث، العباس gibi isimlerin, bir anlamı ifade etmesine karşın iki sözcükten oluştuğu görülür. Bu tür iki sözcükten oluşan mürekkep yapılar biçimbilimsel açıdan iki parça görünse de anlambilimsel açıdan tektir.⁷⁰⁴ Ayrıca tarihsel süreçte birleşik hale gelmiş kelimeler de Arapçada bulunmaktadır. Bu bağlamda ليس fiili لا ve eski olmak anlamındaki أَيْسَ fiilinin mürekkebidir. Lafız çift, anlam tektir.⁷⁰⁵ Bu yanıyla geleneksel sözcükte bir lafız bir anlam eşitliği kaydı bu sözcükleri kapsam dışı bırakmaktadır eleştirisi yapılır.

Bütün diller için efradını cami ağıyarını mani bir tarif yapmaya çalışmanın gereksiz olduğu fikri Arap dilbilimciler tarafından da paylaşılır. Ayrıca Arapça özelinde geleneksel tanımın yetersizliği eleştirisi diğer taraftan yapılır. Bu noktada diğer bir eleştiri, kelime tanımındaki parametrelerin sınırlı tutulmasıdır. Bu bağlamda geleneksel tanımda temelde biçimbilimsel ve anlambilimsel olmak üzere iki parametrenin kullanıldığı belirtilir.⁷⁰⁶

Kelime tanımında kullanılması gereken parametrelere de yer verilir. Bunlar; sesbilimsel, biçimbilimsel, sözlükbilimsel, anlambilimsel, sözdizimsel parametreler ve yazı düzlemidir.⁷⁰⁷ Geleneksel kelime tanımına dönük daha birçok eleştiri vardır. Bu kadarla yetinilecektir.

Çağdaş dönemde gösterge kavramı kelimenin bir üst kavramı olarak üretilmiştir. Göstergeye ilişkin kavramlaştırmaların da Arapçada yapıldığı görülür. Göstergeye ilişkin kavramların çeşitli biçimlerde Arapça karşılıklarının üretildiği görülür. Bu bağlamda kelime genel dilbilimde göstergenin bir alt kavramı olarak durur. Dolayısıyla kelime gösterge kavramları üzerinden kendine yer bulur. Buna göre gösterge üç unsurdan oluşur. الصيغة - form, الصورة الذهنية concept ve المشار إليه - referent. Sîga kelimenin lafzı, sure-i

⁷⁰⁴ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu ‘s-sarfi ‘s-savî*, 126.

⁷⁰⁵ Mehdî el-Mahzûmî, *fi ‘n-Nahvi ‘l-‘Arabî: Kavâ‘id ve tatbîk ala ‘l-menheci ‘l-‘İlmiyyi ‘l-hadîs*, 138.

⁷⁰⁶ Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi ‘l-Manzûri ‘l-Lisânî”, 27.

⁷⁰⁷ Emel, *Dilbilime Giriş*, 205.

zihniyye zihindeki imgesi ve muşârun ileyh ise onun reel karşılığıdır.⁷⁰⁸ Aşağıdaki tabloda bu kavramlar yer alır.

المشار إليه	الصورة الذهنية (gösterilen)
(gönderge)	الصيغة (gösteren)

2.5.2.2. Çağdaş Arap Biçimbiliminde Temel Birim: Morfem

Morfem genel biçimbilimin bir kavramı olarak bütün dilleri, biçimbilimsel düzeyde analiz etmek için üretilmiş bir kavramdır.⁷⁰⁹ Çağdaş liguistik çalışmalarda kelime yerine morfemden söz edilmesinin nedeni, kelimenin kesin bir şekilde tanımlanamayışıdır.⁷¹⁰

Morfem çağdaş dönemde kelimenin yerini alması için üretilmiş bir kavramdır.⁷¹¹ Dili en küçük birimlere kadar çözümleme çabası ve en küçük anlamlı yapısını aramaya dair bakış açısı morfem kavramını doğurmuştur. Bir yap bozun parçaları gibi dilin, anlamlarını koruyarak tekrarlanabilir olan en küçük sözcük parçalarına biçimbirim denir. Bunlar dilin atomları, anlam bakımından parçalanamayan çekirdekleridir. Ayrıca bunlar anlamlı olmalarına ilave olarak dilbilgisel işlev de üstlenirler.⁷¹²

Morfem kavramı, kelimenin alternatifi olarak dillerin biçimbilimsel yapısı ve birimlerinin analizinde kullanılır. Biçimbilimsel yapının analizinde morfem kavramı kullanılırken sözlük birimleri belirtmek üzere ise kelime kavramı kullanılmaya devam eder.⁷¹³ Morfem kavramını üreten yapısalcı Amerikan ve Fransız ekolleridir. Bu çalışmalardan etkilenecek aynı paradigma üzerinden Arap ekolü de oluşmuştur.⁷¹⁴ Bu bağlamda konuya ilişkin kavramlar Arapçaya taşınmıştır.

Morfem kavramı, çeşitli sözcüklerle Arapçalaştırılmıştır. Bazıları onu, tercüme yoluyla الوحدة الصرفية olarak kavramlaştırırken bazıları kısmî tercüme ve ta'rib yoluyla صرفيم olarak, bazıları ise ta'rib yoluyla مورفيم olarak kavramlaştırmıştır. Bunlardan ta'rib

⁷⁰⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 141.

⁷⁰⁹ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 90.

⁷¹⁰ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 99.

⁷¹¹ Abdulkadîr Abdulcelil, *'İlmu's-sarfi's-savî*, 106.

⁷¹² Özey, "Dil ve Dilbilim", 95-96.

⁷¹³ Murteâ Cabbâr Kâzım, "el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî", 29; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 19.

⁷¹⁴ İsmâîl Ebu'l-'Azm, *"el-Vahdetu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs"*, 2875.

yoluyla kavramlaştırılan مورفيم kavramı, daha fazla kabul görerek kullanılmaktadır.⁷¹⁵ Bu kavramlar morfemin karşılığı olarak aynı işleve sahip lafızların farklı biçimlerinin ortak soyut bir biçimini (وجود غير مباشر) ifade etmek üzere kullanılır. Örneğin iftial babındaki ت sesi, kalıbın o konumda yer alacak bütün seslerinin sembolü olarak bir morfem (الوحد الصرفية) kabul edilir. Ancak ت sesinin yanı sıra aynı konumda bu morfemin ط ve د biçimleri de vardır. Bu örnekte olduğu gibi bir morfemin farklı biçimlerine Türkçede biçimbirimcik adı verilirken Arapçada bunlara الصور الصرفية denir. Morfem soyut bir olgu iken biçimbirimciklerin varlığı somut (وجود مباشر), sesletilen (منطوق) ve işitilen (مسموع) bir yapıdadır. Dolayısıyla iftiâl babındaki bir morfemin (الوحد الصرفية) üç farklı biçimciği (الصور الصرفية) vardır.⁷¹⁶

Morfem en küçük anlamlı birim (أقل وحدة صرفية ذات معنى) olarak tanımlanmıştır. En temel özelliği daha küçük anlamlı birimlere bölünememesidir.⁷¹⁷ Bu tanım en yaygın tanımdır. Bununla birlikte farklı tanımlamalar da yapılmıştır. Alanlarla ilişkisi gözetilerek morfem, biçimbilimsel veya sözdizimsel fonksiyona veya anlama sahip en küçük birim olarak da tanımlanabilir. Bu bağlamda çağdaş biçimbilim, “En küçük biçimbilimsel unsurlarına (أصغر عناصرها الصرفية) ayıracak biçimde kelimeyi inceleyen alandır.” diye tanımlanmaktadır. Örneğin çağdaş biçimbilim fiili muzariyi konu edinir. Ancak kavramlaştırmasını, kelimeyi değil fiili muzarinin başına gelen muzaraat harflerini merkeze alarak bunu yapar.⁷¹⁸

Morfem olarak adlandırılan olguyu, geleneksel dönemde Arap biçimbilimi olan sarf çalışmaları da incelemiştir.⁷¹⁹ Örneğin ilk sözlük olan Kitâbu'l-'Ayn'ın, kelimenin eklerinden soyutlanmış biçimi olan kök harflerini esas alması, kelimeleri oluşturan alt

⁷¹⁵ Muğlî, “Dirâsetu's-Sarfi'l-'Arabî fî dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs”, 3; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 91;

⁷¹⁶ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 90-92. Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 22; Hamîdî İbn Yûsuf. “Ta'lîmu'l-vahadâtî's-sarfiyye fi'l-lugati'l-'Arabîyye: Dirâse nakdiyye 'alâ dav'i mefâhîmi'l-medreseti'l-haliliyyeti'l-hadîse”. *Mecelletu'l-Mecme'i'l-Cezâiri li'l-Lugati'l-'Arabîyye* 8/15 (2012). 185-201, 189-190.

⁷¹⁷ Muğlî, “Dirâsetu's-Sarfi'l-'Arabî fî dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs”, 6; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 89;

⁷¹⁸ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, Mektebetu Sûru'l-Azbakya, Kahire ts, 21.

⁷¹⁹ İsmâîl Ebu'l-'Azm, “*el-Vahdetu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs*”, 2875.

unsurlarını dikkate aldığını, bir anlamda bugün morfem olarak ifade edilen olguyu gördüğünü gösterir.⁷²⁰

Geleneksel dönemde, morfem olgusu, kelimenin binası konusu içerisinde ele alınmıştır. Kelimenin çekim ve türetimlerine, bu esnadaki ek ve eklemelere genişçe yer verilmiştir. Bu bağlamda i'lâl, ibdâl, idgâm gibi kavramlar da bir yönüyle morfem olgusuyla ilgili bazı kavramlaştırmalardır. Zira dilin biçimbilimsel yapısı bütün câmid ve müştak kelimeleri, en küçük anlamlı birimlerine (anlamsal açıdan tekrar bölünemeyen birimlere) ayrılmıştır. Ayrıca sarf ilmi başlığı altında kelimelerin vezinlerinin anlamlarını “me‘ânî’s-sarfiyye” başlığı altında incelerler. Me‘ânî’s-sarfiyye’den maksat lafızların binasından çıkarsanan anlamlardır.⁷²¹ Ancak geleneksel dönem, kavramlaştırmalarında en küçük birim olarak kelimeyi esas alır. Kelime; isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrılır. Ne var ki morfem kavramı, geleneksel kabulde anlamlı en küçük birim olarak görülen isim ve fiillerin daha anlamlı küçük birimlerden oluştuğunu kabul eder ve çözümleye devam eder.⁷²² Dolayısıyla geleneksel dönem yapıya çağdaş dönemdekiler yapının parçalarına odaklanırlar.⁷²³ Kavramlaştırmalarda ise çağdaş dönemde en küçük birim esas alınır.

Çağdaş dönemde morfem kavramına dönük iki farklı tutumun geliştiği görülür. Morfem kavramına ilişkin olumlu tutum takınanlara göre bu kavram Arap biçimbilimi için uygun bir terimdir. Bu kavrama karşı olanlar ise kelimeyi en küçük biçimbilimsel birim kabul etmeye devam ederler. İkinci gurup ayrıca morfemin eklemeli dillere uygun bir kavram olduğunu, Arapçanın eklemeli bir dil olmaması nedeniyle morfemin Arapçanın biçimbilimsel analizi için uygun olmadığını savunurlar. Sonuç olarak çağdaş dil çalışmalarında en küçük biçimbilimsel birim olan morfem çalışmalarda kullanılır olmuştur. Sözlüklerde en küçük birim olarak kelime esas alınırken biçimbilimsel analizlerde morfem kavramı esas alınmaktadır.⁷²⁴ Kelime kavramı, özel dilbilim yaklaşımıyla Arapçanın biçimbilimsel yapısını açıklamaya uygun iken morfem kavramı

⁷²⁰ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyir*, 23.

⁷²¹ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 17, 33.

⁷²² Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî”, 23.

⁷²³ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lif fi'd-Dersi's-Sarfi: el-Musdalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyir*, 19.

⁷²⁴ Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî”, 25, 28.

Arapçanın genel biçimbilim bakış açısından görünümünü izah etmeye daha uygundur denilebilir.

2.5.2.2.1. Morfem - Kelime İlişkisi

Kelime geleneksel dönemde biçimbilimsel birim olarak kullanılmıştır. Çağdaş dilbilim döneminde ise biçimbilimsel analizlerde morfem kavramı üretilmiştir. Bunlar farklı iki kavram olmakla birlikte temelde ikisi de biçimbilimsel analizlerde kullanılır. Bu bağlamda morfem ile kelimenin ilişkisi nedir? sorusu cevaplandırılmalıdır.

Morfemin kelime dışında ses (fonem) ve hece ile de ilişkisi bulunmaktadır.⁷²⁵ Morfem hece ilişkisine biçimbilim-sesbilim kesitinde yer alan hece kavramı konusunda yer verilecektir. Bu nedenle burada yalnızca morfem kelime ilişkisine yer verilecektir. Bu bağlamda geleneksel dönemin biçimbilimsel birimi olan kelime ile çağdaş biçimbilim kavramı olan morfem arasındaki ilişkiyi aşağıdaki esaslar açıklar:⁷²⁶

- 1- Morfem ve kelime kavramlarının ikisi de anlamlı birimlerdir. Ancak morfem daha küçük anlamlı birimlere bölünemezken kelime bölünebilir. Örneğin ولد morfem ve kelimedir. Ancak المدرسون, kelime olmakla birlikte birden çok morfemden oluşur. Marifelik anlamı taşıyan eliflam, cemi anlamı taşıyan vav, tesniye ve cemilerden izafetin sembolü olarak düşen nun gibi dilsel unsurlar morfem olmakla birlikte kelime değildir.
- 2- Her morfem kelime değildir. Ancak bazı morfemler kelimedir. باب، بنات، زيت، ماء gibi.
- 3- Kelime bazen bir morfemden (أحادية المورفيم) oluşur. ولد، رجل باب gibi. Bazı kelimeler iki morfemden (ثنائية المورفيم) oluşur. الولد gibi. Bazı kelimeler ise üç ve daha fazla morfemden (متعددة المرفيم) oluşur. Kelime birden çok morfemden oluştuğunda bu morfemler سمعتهم örneğinde olduğu gibi ya çizgisel olarak art arda (متتالية بطريقة خطية) bulunur ve parçalanabilir niteliktedir. Ya da cemi teksir olan أحصنة رجال, örneklerinde olduğu gibi iç içe geçmiş, kompleks biçimdedir, çözümlenebilir ve parçalanabilir (متداخلة) değildir.

⁷²⁵ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam* 12, Muhammed ‘Abdulvehhâb Şehhâta, “Envâ‘u’l-morfem fi’l- ‘Arabiyye”, *‘Ulûmu’l-Luğa* 1/2 (1998), 189-190.

⁷²⁶ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-Mefâhîm ve’l-Me’âyîr*, 118.

Yukarıda yer verilen iki kavram arasındaki ilişkiler de dikkate alınarak kelime tanımı morfem üzerinden de yapılmıştır. Böylece biçimbilimsel çözümlemelerde kullanılan kavramlardan birinin diğeri üzerinden tanımlandığı görülür. Buna göre morfem kavramı açısından bakıldığında kelime, en az bir morfemi bağımsız olmak üzere bir veya daha fazla morfemden kurulu ve her zaman için aynı anlama sahip bir birlik olarak tanımlanmıştır. Birleşik kelime ise “İki morfeme sahip olup, her iki morfemi de bağımsız olanlar.” diye tanımlanır.⁷²⁷

2.5.2.2.2. Morfemin Yapı Bakımından Çeşitleri

Arapçada morfem kavramı ve bunun yanı sıra morfemin çeşitlerine ilişkin kavramlaştırmalar yapılmıştır. Bu çerçevede morfemler söz konusu olduğunda çeşitli sınıflandırmalar yapmak mümkündür. Dilbilim kitaplarında; anlamsal, biçimbilimsel ve sözdizimsel açılardan yapılmış pek çok farklı sınıflandırma mevcuttur.⁷²⁸ Morfemin biçimbilimsel ve sözdizimsel işlevleri noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁷²⁹ Burada bazı çeşitlerine ilişkin kavramlardan söz edilecektir.

Arapçada morfemler, Bloomfield’den ilham alınarak iki kısma ayrılır.⁷³⁰ Tek başına bulunabilen morfemlere bağımsız morfem (free morphem) anlamında *المورفيم المستقر*, وحدة صرفية حرة، *denir.*⁷³¹ Munfasıl zamirler, harfî cerler ve *كتاب، هو* gibi kelimeler buna örnek olarak verilebilir.⁷³² Hür morfemler görüldüğü üzere daha küçük anlamlı birimlere bölünemeyen en küçük anlama sahip bağımsız dil birimleridir.⁷³³ Kendi başına bulunamayan, hür morfemlere bitişerek dildeki varlığını sürdüren morfemlere ise bağımlı morfem anlamında *المورفيم المقيد، التابع، الملحق، المضاف،* *مورفيم مقيدة* gibi kavramlar kullanılır.⁷³⁴ Mukayyet morfemler tek başlarına dilde var

⁷²⁷ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 99.

⁷²⁸ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 20.

⁷²⁹ Abdulkadir Abdulcelil, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 106.

⁷³⁰ Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, 25; Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ ‘ilmi’l-luga*, 92.

⁷³¹ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 90; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 89; Hassân, Menahicu’l-Bahs fi’l-Luga, 111; Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, 25.

⁷³² Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, 25.

⁷³³ Abdulkadir Abdulcelil, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 107.

⁷³⁴ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 90; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 89; Hassân, Menahicu’l-Bahs fi’l-Luga, 111; Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, 25.

olamayan hür morfemlere bitişerek varlığını gösterebilen bağımlı anlamlı birimlerdir. Lâm-ı tarîf, elifu'l-isneyn vâvu'l-cemâ'a hurûfu'l-mudâra'a gibi unsurlar bunlara örnek olarak verilebilir.⁷³⁵ Bağımsız morfemlerin baş orta veya sonuna bitişmelerine göre bağımlı morfemler, متكى سابق، متكى لاحق، متكى داخل biçiminde adlandırılmıştır.⁷³⁶

Yukarıdaki taksimatta bulunan hür ve mukayyet morfemlerin konuşma dilinde bir karşılığı vardır.⁷³⁷ Ancak bazı morfemlerin ses karşılığı yoktur. Bu tür morfemler sesbilimsel olarak gerçekleşmeyen, sözcüğün yüzey yapısında görünmeyen morfemlerdir.⁷³⁸ Bunlara sıfır (zero) morfeim denir. Bu kavram, مورفيم صفري، وحدة صرفية olarak kavramlaştırılmıştır. Müstetir zamirler, isimlerin sîğaları ve cümlelerin isnâdı gibi yazıda ve sözde varlığı bulunmayan unsurlar buna örnek olarak verilebilir.⁷³⁹

Bunların dışında başkaca bağımlı morfeimler de vardır. Morfeim bazen kelimelerin cümle içindeki konumu (موضعيًا) olabilir. Örneğin ضرب موسى عسى gibi bir cümlede özne ve nesneyi belirleyen sözcüklerin cümle içindeki konumudur.⁷⁴⁰

Morfeimlerden bir kısmında eş seslilik söz konusu olabilir. Örneğin İngilizcedeki -s takısı hem çoğul hem present ekidir. Arapçada ise موظفوا الجامعات örneğinde olduğu gibi damme-i tavîle müzekker ismin çoğulu، جاء أبو محمد örneğinde ise ref morfeimidir.⁷⁴¹ Ancak bükümlü dillerin bir özelliği olarak bazı morfeimler hem biçimbilimsel hem sözdizimsel anlam içeriğine sahip olabilir. Örneğin isimlerdeki ferî 'irab işaretleri bu türden mukayyet morfeimler sayılabilir.⁷⁴²

Morfeim kavramı genel bir kavram olup sarf nahiv ayrımını kavramsal içeriğinde birleştirir. Bu bağlamda mutlak olarak morfeim kavramı, sarf-nahiv sınırını belirsizleştirir.⁷⁴³ Zira morfeim kavramı; biçimbilimsel, sözdizimsel ve semantik açıdan

⁷³⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 107; Murtedâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, 21-30, 25

⁷³⁶ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 89; Hassân, *Menahicu’l-Bahs fi’l-Luga*, 114.

⁷³⁷ Murtedâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, , 25

⁷³⁸ Murtedâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, 25; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 89; Hassân, *Menahicu’l-Bahs fi’l-Luga*, 110; Özey, “Dil ve Dilbilim”, 109.

⁷³⁹ Murtedâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi’l-Manzûri’l-Lisânî”, “Mecelletu’l-Funûn ve’l-Edeb ve ‘Ulûmu’l-Lisâniyyâtı ve’l-İctima’”, 31 (Ekim 2018), 21-30, 25

⁷⁴⁰ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 110.

⁷⁴¹ Muğlî, “*Dirâsetu’s-Sarfi’l-‘Arabî fi’l-dav’i ‘ilmi lugati’l-hadîs*”, 13-14.

⁷⁴² Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 107.

⁷⁴³ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyir*, 97-107.

dilin en küçük birimidir.⁷⁴⁴ Bunu تجلس المهندس في القاعة cümlesindeki morphemlerin yer aldığı aşağıdaki tablo somutlaştırabilir.⁷⁴⁵

ت	مرفوم مقيد، مفرد، مؤنث، يدل على الفاعلية
جلس	مرفيم حريتمثل في الأصل
هي	مرفيم صفري يتمثل في الضمير مستتر هي، الدال على الفاعلية و الإسناد التأنيثي
ـُـ	الصائت القصير مرفيم مقيد يؤشر الإعراب بالرفع
ال	مرفوم مقيد
مهندسة	مرفوم حر (امس مجرد علم) دال على العدد، والجنس
ـُـ	الصائت القصير مرفيم مقيد يدل على الفاعلية
في	مرفيم حر يدل على الظرفية
ال	مرفيم مقيد للدلالة على التعريف
قاعة	مرفيم حر
ـِـ	صائت الكسر مرفوم مقيد يؤشر الإعراب بالجر

Bu belirsizlik sözdizimsel ve biçimbilimsel açıdan sorun oluşturur. Zira anlamlı birimlerin biçimbilimsel, sözdizimsel, hem biçimbilimsel hem sözdizimsel olanları vardır. Bu nedenle morphem kavramı, sözdizimsel ve biçimbilimsel nitelikteki anlamlı birimleri kendi kavramsal çerçevesi içinde yeniden var eder ve sınıflar. Bu bağlamda mukayyet morphemler *iştikâki* (biçimbilimsel) ve nahvî (sözdizimsel) olmak üzere iki kısma ayrılır.⁷⁴⁶ Çalışmanın konusu gereği bunlardan biçimbilimsel nitelikte olan kavramlara yer verilecektir.

2.5.2.2.3. Morphem Biçimbilimsel Çeşitleri

Türetim ve çekim kavramları üzerinde daha önce duruldu. Bu bağlamda bağımlı morphemlerin (mukayyet) bir kısmı çekim morphemleridir. Bunlar dilde yeni kelime üretmek için değil, kelimenin gramatik işlevini bildirmek için kullanılır. Zamana, şahsa, adede delalet eden, fiilin öznesini veya zamanını gösteren morphemlerdir. Bu nedenle çekim morphemleri Türkçedeki çekim eklerine benzetilebilir.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî”, 23.

⁷⁴⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 109.

⁷⁴⁶ Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî”, 25

⁷⁴⁷ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 25.

Diğer bir türü türetim morfeimleridir. Eklendikleri kelimenin anlamında değişiklik yapar veya yeni kelime oluşturmak ya da bir kökten farklı gramer kategorisinde bir kelime üretmek için kullanılır. Arap dilbilimcileri bu olguyu iştikâk olarak adlandırmışlardır. Bu anlamda türetim morfeimleri Türkçedeki yapım eklerine benzetilebilir. Arapçada türetim morfeimleri yalnızca eklerle değil eklerin de biçimlenmesine katkı sunduğu vezinlerle yapılır.⁷⁴⁸ Türetim/yapım ekleri, farklı anlamlı veya farklı türde sözcük türetir. Bu yolla dilin sözlüğüne yeni öge katılır. Bu nedenle türetim ekleri dilin sözlük alanıyla da ilgilidir. Ancak diğer yandan sözdizimsel değişiklikleri de beraberinde getirir. Çünkü türetilen sözcüğün sözdiziminde üstlendiği rol değişebilir.⁷⁴⁹

Çekim ve türetim morfeimlerinin anlamlı birimler içerisindeki yerini göstermek açısından řu bilgiye yer vermek gerekir. Morfeimler/ biçimbirimler, *sözlükbirimler* ve *dilbilgisel* birimler olmak üzere iki kısma ayrılır. Sözlükbirim, anlambirimin sözlük kesimine bağlanan ve dilbilgisel nitelik taşımayan türüdür.⁷⁵⁰ *Sözlükbirimler* doğrudan bir kavrama göndermede bulunurlar.⁷⁵¹ Her dilde sözlükbirimler büyük sayılara ulaşır ve bu sayılar yeni ögelerin katılımıyla artabilir. Dilbilgisel birimler ise sınırlı olup kapalı bir düzen oluştururlar.⁷⁵² Bu açıdan morfeimler, sözlüksel (lexical) veya gramatikal anlamı en küçük ve bölünemeyen dilbilimsel ünitelerdir.⁷⁵³ Ancak çekim ve türetim morfeimleri dilbilgisel morfeimlerin daha çok biçimbilgisel olanlarıdır.

Morfemin de Arapçada çekim ve türetim özelinde çeşitleri belirlenmiş ve bu çeşitlere ilişkin kavramlaştırmaları yapılmıştır. Bu bağlamda morfeimlerin çekimsel olanlarına *المورفيم التصريفي* ve türetimsel olanlarına ise *المورفيم الإشتقائي* denmiştir. Bunlar bağımlı morfeimlerdir ve ek görünümündedirler. Bu türden eklerin kavramlaştırmalarına ve eklenme ilkelerine bir sonraki başlıkta yer verilecektir. Ancak türetim ve çekime birer örnek verilebilir. Türetim morfeimleri *مكتب، مكتوب، كاتب، كتب* örneklerinde olduğu gibi bir kelimedenden farklı bir kelime oluşturur. Çekim morfeimleri ise kelimenin anlam ve türünü değiştirmeden cümlelerin gerektirdiği sözdizimsel ekleri almalarını sağlar. Örneğin *كتب، يكتب* kelimelerinde kelimenin türü ve anlamı değişmeden eklerle

⁷⁴⁸ a.g.e. 21, 24.

⁷⁴⁹ Emel, *Dilbilime Giriş*, 191.

⁷⁵⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 45; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

⁷⁵¹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 72-77.

⁷⁵² Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

⁷⁵³ Erdem, *Biçim Bilgisi*, 93.

fiillerin şahıs ve zaman değişimi gerçekleşir. معلمات، معلمة، معلمون، معلم، örneklerinde ise kelime anlam ve yapıca aynıdır ancak şahıs, cinsiyet ve sayı kategorisinde değişim gösterir.⁷⁵⁴

Çekim ve türetim eklerle yapılır. Bu bağlamda bu ekleri bir bütün olarak ifade eden şapka bir kavram da üretilmiştir. Bu kavram المورفيم الزائدات'dır. Çekim veya türetim esnasında aynı anlama sahip bazı eklerin farklı biçimleri görülür. Bir ekin farklı biçimi Türkçe ifadesiyle biçimlik veya değişkendir. Bu kavram الصور الصرفية olarak kavramlaştırılmıştır. Ancak yabancı kökenli kavramdan doğrudan alınarak، المورف (allomorf) olarak da kavramlaştırılmıştır. Arapçada cem-i müzekker morfeminin iki allomorfu بن و،ن buna örnek olarak verilebilir.⁷⁵⁵

Biçimbilimsel morfemler bağlamında değinilmesi gereken diğer bir kavram vezin morfemidir. Arapçada kelimelerin vezni, onların formu ve biçimidir. Vezin morfemi bağımlı morfemdir. Bu noktada kelimelerin iki tür anlamı vardır. Birinci anlamı sözlüksel ikinci anlamı ise biçimbilimseldir. Kelimenin sözlüksel anlamına المعنى المعجمي denir. Örneğin، "قاتل" kelimesinin sözlük anlamı "kâtil"dir. Bu kelimenin، ünsüzlerinden bağımsız formu olan فاعل vezninin işlevsel/biçimbilimsel anlamı ise المعنى الوظيفي olarak kavramlaştırılmıştır. Arapçada kelimelerin formlarının ifade ettiği anlam daha genel olarak الدلالة الصرفية kavramıyla ifade edilir.⁷⁵⁶ Bu bağlamda vezinlere vezin morfemi adı verilmiştir. Vezin morfemi kelimedenden bağımsız var olamadığından bağımlı bir morfem kabul edilir.⁷⁵⁷

"Vezin morfemi" Sâmi dillere özgü bir morfemdir. Geleneksel dönemde detaylı incelenmiştir.⁷⁵⁸ Arapçada vezin morfemleri asırlardır belirli ve sınırlıdır. Yeni vezin morfemleri uzun tarihi süreç içinde görülmemiştir. Ancak bu sınırlılıklarına karşın oldukça esnek kavramlaştıma işlevleri bulunmaktadır.⁷⁵⁹ Vezin morfemleri Arapçanın biçimbilimsel yapısının genomu gibidir. Değişime karşı en dirençli yanlarından birini oluşturur.

⁷⁵⁴ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 120.

⁷⁵⁵ a.g.e., 22, 93, 118-119.

⁷⁵⁶ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu's-sarfi's-savtî*, 150; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 69, 92-93.

⁷⁵⁷ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 25.

⁷⁵⁸ a.g.e., 16.

⁷⁵⁹ Kemal Ahmed Ğanîm, *Âliyyetu't-ta'rîb ve sinâatu'l-mustalahâtî'l-cedîde*, 6-7.

Bağımlı çekim ve türetim morfepleri, kelimenin anlamını bilmeden onun hangi söz bölümüne ait olduğunu bilmeyi sağlar. Kelime türlerinin, biçimbilimsel özellikleriyle seçilmesini kolaylaştırır. “*Çumkalar böjileyin kezopta fijöstiler.*” cümlesindeki kelimeler anlamsız olsalar da sonlarındaki ekler kelimelerin türüne ilişkin fikir verir. Bu biçimde kelimelerin sözlük anlamları bilinmediğinde bile cümlenin kendi yapısından çıkan anlama *yapısal anlam* denir. Buna karşılık kelimelerin anlamı bilinse de ekler bağlı oldukları kelimelerden farklı yerlere dağıtıldığında kelimelerin biçimbilimsel ipuçları kaybolacağından yapısal anlam ortadan kalkar. “*Dı okul leyin oyna çocuk da lar sabah.*” gibi.⁷⁶⁰

Arapça özelinde örnek vermek gerekirse, ذهبت إلى مدرستك و أردت أن أزور معلمك فيها cümlesi bağımlı biçimbirimler olmadığına ya da cümlede bulunmaları gereken yerde olmadıklarında cümlenin yapısal anlamı oluşmaz. Örneğin ك و أردت أن ت إلى مدرسة ذهب cümlesinde morfepler biçimbilimsel ve sözdizimsel gerekliliklerine göre bulunmadığı için bu cümlenin yapısal anlamı bulunmaz.⁷⁶¹ Bu bağlamda geleneksel ve modern anlamda sarf öğretimi ve kitapları, türetim ve çekim morfeplerini öğretmekte, biçimbilimsel (morfolojik) farkındalığı artırmakta, öğrencilerin cümleleri biçimbilimsel açıdan çözümleyebilecekleri donanımı sağlamaktadır.⁷⁶²

2.6. SÖZCÜKLERİN UNSURLARI

Geleneksel dilbilgisinde biçimbilgisi ayrı bir alan olarak görülür.⁷⁶³ Alanla ilgili dil incelemelerinde biçimbiliminin ana birimi kelimedir.⁷⁶⁴ Kelime; geleneksel dönemde, kök ve ekler ile bunların bağlanış biçimleri, sözcüklerin türetilişindeki incelikler ve köken bilgisi bağlamında incelemeye konu olur. Bu bağlamda sözcük, alt unsurları olan kök ve eklerin birleşimiyle biçimlenir.⁷⁶⁵

⁷⁶⁰ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 102-103..

⁷⁶¹ Muğli, “*Dirâsetu’s-Sarfi’l-‘Arabî fi dav’i ‘ilmi lugati’l-hadîs*”, 8.

⁷⁶² Morfolojik farkındalık kavramı için bkz. Memiş, Muhammet Raşit. “Morfolojik Farkındalık ve Morfolojik Farkındalık Eğitimi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8/3 (2019). 1355-1368.

⁷⁶³ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 264.

⁷⁶⁴ Mehmet Solmaz, “Ortaöğretim Ders Kitaplarındaki Biçim Bilimi Alanıyla İlgili Konular Üzerine Bir Değerlendirme”, 1184; Emel, *Dilbilime Giriş*, 146.

⁷⁶⁵ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 16-17.

Kök ve ekler, eklerin köklere eklenmeleri ve eklenme biçimleri genel biçimbilim açısından dil tipolojileri belirlenirken de kullanılır. Dil tipolojileri, dilin ek bulundurması, bulunduruyorsa eklenme biçimleri açısından belirlenmiştir.⁷⁶⁶ Bu bağlamda Arapçanın çok baskın biçimde bükümlü dil olduğu aynı zamanda baskın biçimde eklemeli dil olduğu belirtilmişti. Bu başlıkta geleneksel ve çağdaş dönemde Arap biçimbilim çalışmalarının eklerle yaklaşımı ve kavramlaştırmaları karşılaştırılacaktır. Bu başlıktaki eklerle ilgili bilgiler Arapça'nın eklemeli yapısının karakteristik görünümünü de verecektir.

2.6.1. Geleneksel Dönemde Kelimenin Unsurları: Kök ve Zâid Harfler

Geleneksel dönemde Arapçanın biçimbilimsel birimi, geleneksel biçimbilim çalışmalarıyla uyumlu biçimde kelimedir. Sarf ilminde kelime, kök ve ekler biçiminde alt unsurlarına ayrılır. Bu bağlamda kök kavramının Arapçadaki karşılığı جذر kavramıdır.⁷⁶⁷

Dilbilimciler kelimelerin kökünün üç harf olduğunu (ثلاثية الأصول) belirtmişlerdir. Arapçada kelimenin kökünü oluşturan sesler kelimenin ünsüzleridir. Mîzân-i sarfî de ünsüzler ل, ع, ف sesleriyle sembolize edilmiştir. Bunların, veznin oluşumuna katkısı yoktur.⁷⁶⁸ Zira vezinleri kısa ünlüler, uzun ünlüler ve diğer ek harfler biçimlendirir. Bu bağlamda vezinlerdeki kök ünsüzler olan ل, ع, ف seslerinin dışındaki bütün sesler ek olarak kabul edilir. Bu noktada mîzân-i sarfînin bir yararı kelimenin yapısındaki kök ve ek harfleri seçmek olarak ifade edilmiştir.⁷⁶⁹

Geleneksel dönemde kelime köklerine eklenen sesler tespit edilip bazı cümlelerle formüle edilmiştir. Bunlar; هاء و تسهيل، أمان و تسهيل، سألتمونيها، gibi cümleleridir.⁷⁷⁰ Arapçada kelimelerdeki çekim ve türetim eklerinin bütünü bu harflerden oluşur.

Geleneksel dönemde ek harfler saptansa da bu harflerden oluşan ekler, çekim veya türetim işlevleri açısından sınıflandırılıp kavramlaştırılmamıştır. Ayrıca eklerin, eklendikleri yerlere göre de sınıflandırılması ve kavramlaştırılması yapılmamıştır. Bunun olası nedeni, Arapçada eklerin ve eklendikleri yerlerin bir sınıflandırmaya imkan verecek biçimde tipolojik bir nitelik göstermemesi olabilir. Zira Arapçada ekler, oldukça zengin

⁷⁶⁶ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 109.

⁷⁶⁷ Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 1121-1123.

⁷⁶⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 96-97.

⁷⁶⁹ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 87, 26-28.

⁷⁷⁰ a.g.e., 26.

bir o kadar çeşitli ve karmaşık bir görünüm sergiler. Bir diğer olası neden ise vezin kavramının, ekleri doğal olarak içeren bir kavram olması olabilir. Zira vezin bilindiğinde ek de bilinmektedir. Arapçanın özel dilbilim bakış açısından geliştirdiği mîzân-ı sarfî, eklerin tipolojik olarak sınıflandırılıp kavramlaştırılmalarına duyulan gereksinimi ortadan kaldırmıştır denilebilir. Bu bağlamda geleneksel kaynaklarda eklere, kavramsal düzeyde değil, vezinlerin yapısı izah edilirken açıklama biçiminde yer verilmiştir.

Zâid harflerin aslı, anası med ve lîn harfleri olarak görülmüştür. Bunlar, harflerin en hafifidir. Elif harfi, vav ve ya harfine göre daha hafif, vav ve ya harfleri ise diğer harflere göre daha hafif kabul edilmiştir. Bunlar, çoğu kelimedede çekim veya türetim eklerinin sesleri olarak bulunurlar. Bunların kolay sesletilmeleri, ana ekler olmalarının sesbilimsel dinamiğini açıklayan bir gerekçedir. Bunların bulunmadığı kelimelerde ise harekeler bulunur ki harekeler bunların yarısıdır. (الحركات أبعاض الحروف). Diğer ek harfler ise sesletimdeki kolaylıkları bakımından bunlara benzetilmiştir.⁷⁷¹

Çağdaş dönemde zâid harfler bağlamında yeni fikirler görülür. Bu çerçevede Temmâm Hasân'ın bir öneri getirdiği görülür: O, اقعنسس kalıbına احنجم gibi fiillerin ilhâk yoluyla üretilip katılması gibi bir yol izlenmesini, bu bağlamda kullanılacak harflerin zâid harfler olan سألتمونيها cümlesindeki harflerle sınırlandırılmamasını önerir. Ona göre, عس - عسيس / رق - رقيق / زل - زلزل / فق - فرفع / عرد - عريد gibi sülâsî fiillerin rubâîye dönüşürken onlara eklenen harflerin zâid harflerle sınırlı olmaması, bütün harflerin ek harf olarak kullanılabileceğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla o, bütün harflerin zâid harf olarak kullanılmasını önermektedir.⁷⁷²

2.6.2. Çağdaş Dönemde Kelimenin Unsurları: Kök, Ek ve Gövde

Bağlantılı dillerle bükümlü diller arasında çok keskin sınırlar çizmenin olanaklı olmadığı, bükümlü dillerin bağlantılı dillere has bazı durumlar ve şekiller gösterebildiği daha önce belirtilmişti.⁷⁷³ Bu bağlamda çok baskın biçimde bükümlü bir dil olan Arapça,

⁷⁷¹ İbn Yaîş, *Şerhu mulûki't-tasrîf*, thk. Fahrüddîn Kabâve (Halep: Mektebetü Bâbu'n-Nasr, 1973), 101.

⁷⁷² Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 154, 162.

⁷⁷³ Comrie, *Dil evrenselliği ve Dilbilim Tipolojisi*, 73; Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 140; Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 37; Başkan, *Lenguistik Metodu*, 57.

aynı zamanda baskın biçimde bağlantılı dil görünümü verir.⁷⁷⁴ Başka bir ifade ile ek açısından oldukça zengindir.

Türetimsel ve çekimsel biçimbirimlerin bağımsız biçimbirimlere birleşmesine ekleme denir. Bu bağlamda ekler ön, iç ve son ek olarak sözcüklerin başına ortasına veya sonuna getirilir.⁷⁷⁵ Bu açıdan 969 dil üzerinde yürütülen bir araştırmada 406 dilin baskın olarak son eklemeye başvurduğu, 123 tanesinin son eklemeye daha eğilimli olduğu, 147 tanesinin eşit derecede ön ve son eklemeye başvurduğu, 94'ünün ön eklemeye daha yatkın olduğu, 58'inin ön eklemeyi baskın biçimde kullandığı görülür. Bu çalışmada dillerin büyük çoğunluğunun son eklemeye başvurduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, son eklemeli örüntülerin daha kolay işlendiği biçiminde ruhbilimsel bir gerekçeyle açıklanmaya çalışılmıştır.⁷⁷⁶

Dil genelcelerine göre, bir dilde çekim ekleri varsa, o dilin türetimi de eklerle yapılır. Dilde çekim ve türetim eklerinin her ikisi de varsa, türetim ekleri çekim eklerinden daha öndedir.⁷⁷⁷ Diğer bir genelceye göre, hemen bütün dillerde önek ve içeklerden çok sonekler bulunur.⁷⁷⁸

Ekleme kökün neresine eklemelendiğine göre çeşitlere ayrılır. Tabanların sonuna olan eke sonek (suffixation), önüne yapılane önek (prefixation), taban içine yapılane içek (infixation), tabanın birden çok yerine olana ise serpişik ek (circumfix) denir.⁷⁷⁹

Arap dili eklemeli dillerde olduğu gibi düzenli bir ekleme sistemine sahip değildir. Arap dilindeki eklerin mîzân-i sarfiden bağımsız olarak tek başına değeri de yoktur.⁷⁸⁰ Ancak Arapça bükümlü dil olması nedeniyle onda ekler çoktur ve eklerin oldukça karmaşık yapısı vardır.

Zâid harflerin çağdaş dönemde kullanımı devam etse de yeni bazı kavramların kullanıma girdiği görülür. Bunlar için genel olarak ekler anlamında ملحقات الصرف kavramı kullanılır. Bu kavram kelime köklerine veya gövdelerine eklenen bütün ekleri ifade eder.

⁷⁷⁴ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 48.

⁷⁷⁵ Özay, "Dil ve Dilbilim", 98.

⁷⁷⁶ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, Ankara 2022, 124; Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 112.

⁷⁷⁷ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 112.

⁷⁷⁸ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 196.

⁷⁷⁹ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 35-36; Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, II, 82-83; Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 290.

⁷⁸⁰ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 152.

Bu kavram, zâid harflerin yanı sıra bazı edatlar, muttasıl zamirler, tesniye ve cemi ekleri gibi unsurların tamamı için kullanılır.⁷⁸¹ Eklerin bütünü için morfem kavramı çerçevesinden المورفيم الزائدات terkihi de kullanılır.⁷⁸²

Eklerle ilgili kavramların Arapçadaki karşılıklarının yeknesak olduğu söylenemez. Bu bağlamda öneklere سوابق, orta eklere دواخل, son eklere ise لواحق isimleri verilmiştir.⁷⁸³ Diğer taraftan ön ekler için صدور, orta ekler için أحشاء, son ekler için أعجاز kavramlarının kullanıldığı da görülür.⁷⁸⁴ Ayrıca kelimenin başına getirilen eke زائدة سابقة, sona getirilene زائدة لاحقة, ortaya getirilene زائدة داخلية da denir. Kelimenin farklı yerlerine getirilen eklere ise girişik ek anlamında زائدة متقلة denir.⁷⁸⁵ Sadece başına ve sonuna getirilene ise المحيطة denir.⁷⁸⁶ Bu ekler çekim ve türetim açısından da sınıflandırılarak kavramlaştırılmıştır. Türetim eklerine زائدة اشتقاقية denir. Çekim eklerine ise زائدة تصريفية denir. Bu açıdan bakıldığında Arapça zengin olduğu kadar karmaşık bir ek çeşitliliğine sahiptir.⁷⁸⁷

Arapçanın ses düzeyinde seslerin, morfem düzeyinde morfemlerin, cümle düzeyinde kelimelerin bir araya gelme, sıralanma ve dizilim konusunda kuralları vardır. Ses düzeyindeki kurallar morfemleri, morfem düzeyindeki kurallar kelimeleri, morfem ve kelime düzeyindeki kurallar ise cümlelerin dizimini belirleyen bir öneme sahiptir. Bu bağlamda çağdaş dönemde eklere ilişkin bazı dizilim ve işlev kuralları belirlenmiştir.⁷⁸⁸

1- Zâid morfemlerin her biri belirli bir kelime grubuna özgüdür. Örneğin eliflâm takısı, özel isimlerin dışındaki cins isim ve sıfatların başına gelir. Sakin müenneslik tesî fiillere gelir. 2- Bazı önekler (سوابق) kendilerinden önce ek kabul etmezler. Eliflâm ve muzâraat harfleri gibi. 3- Her ekin belirli bir yeri vardır. Bazıları bunların önek (سوابق), bazıları içek (دواخل), bazıları sonek (لواحق), bazıları ise serpişik ektir (عوائل). 4- Türetim ekleri çekim eklerinden öndedir. Örneğin ism-i fâil ekleri tesniye ve cemi eklerinden öndedir. 5- Eklerden bazılarının anlamları bazılarının ise işlevleri vardır. Örneğin تكتبين

⁷⁸¹ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 187.

⁷⁸² Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 119.

⁷⁸³ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 89; Nâfi', *İlmu's-Sarfî: Neş'etühü ve Tatavvuruhu*, 46-47.

⁷⁸⁴ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 170, 187.

⁷⁸⁵ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 120-121.

⁷⁸⁶ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 119.

⁷⁸⁷ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 120-121.

⁷⁸⁸ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 72-73; Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 125.

deki ي harfi zamir iken aynı kelimedeki nunun anlamı yoktur. Nunun ref alameti olarak işlevi vardır. 6- İçek (دواخل) türündeki eklerin çoğu türetim morfemleridir, çekim morfemleri değildir. İsm-i fâil, ism-i mefûl, ism-i mekân, ism-i aletteki içekler gibi. 7- Sonek (لواحق) türündeki eklerin çoğu çekim morfemleridir. Tesniye, cemi ve müenneslik ekleri gibi. 8- Bazı levahıklar kendisinden sonra ekleme kabule etmezler. Tenvin ve cem-i müzekker nunu gibi.

Çağdaş dönemde, geleneksel dönemdeki kök kavramına ek olarak gövde kavramının da üretildiği görülür. Gövde kavramı Arapça'da جزع kelimesi ile karşılanır.⁷⁸⁹

Arapça biçimbilimsel olarak birleşimsel bükümlü bir dildir (synthetic-fusional) (لغة تأليفية صاهرة). Çünkü çekim ve türetim gibi biçimbilimsel süreçlerde bağımlı ve bağımsız morfemler veya ekler birbirinden kolaylıkla ayrılmayacak biçimde birbirine eklenirler. Genel olarak semitik diller farklı tipte ayrık bağımlı morfemlerin/eklerin örneğini sunar.⁷⁹⁰

2.7. SÖZCÜKLERİN KÖKÜ VE KÖKENİ

Türetim, dillerin sözcük ihtiyacını karşılayan ve sözcük yapım yolları içerisindeki en önemli yöntemlerden biridir.⁷⁹¹ Sözcük yapımı iç kaynaklı ve dış kaynaklı olabilir. Türetim, iç kaynaklı olup dilde var olan sözcüklerden sözcük yapım yoludur.⁷⁹² Bu bağlamda türetime kaynaklık eden tabanın veya sözcük türünün ne olduğu konusunda Arap dil geleneğinde, dil ekolleri arasında kadim bir tartışma bulunur.⁷⁹³

Sözcüklerin kökü konusunda geleneksel dönem ile çağdaş dönem arasında teorik düzlemde görülen diğer bir farklılık köklerin asgari ses sayısıdır. Bu bağlamda geleneksel dönemde şekillenen bir görüş, *sülâsiyye* kelimesi ile kavramlaştırılmıştır. Çağdaş dönemde ise bu konuda geleneksel dönemde yüzeysel biçimde parmak basılan bir kavram çağdaş dönemde daha teknik çalışmalarla sistemleştirilmiştir. Bu alt başlıkta kök ve köken bağlamında çağdaş dönemdeki yeni görüşlerden bir kısmına sözünü ettiğimiz çerçevede yer verilecektir. Bu başlıkta amaç, konuyu derinliğine incelemek değildir.

⁷⁸⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 121-123.

⁷⁹⁰ a.g.e, 123, 132.

⁷⁹¹ Huber, *Dilbilime Giriş*, 211-212.

⁷⁹² Özay, “Dil ve Dilbilim”, 160.

⁷⁹³ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lif fi'd-Dersi's-Sarfî: el-Musdalâhât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyir*, 31.

Amaç çalışmanın hipoteziyle uyumlu ve sınırlı olarak konunun çağdaş dönemdeki yeni yüzüne bir ışık tutmak ve genel dilbilim ve biçimbilim kavramları açısından teorik çerçevesini ortaya koymaktır.

2.7.1. Geleneksel Dönemde Kelimenin Kökü ve Kökeni

Arapçada sözcük yapım türlerinden en yaygın olanı ve pratikte sözcük yapımında en sık kullanılanı iştikâk-ı sağîrdir.⁷⁹⁴ Bu bağlamda kelimelerin türediği aslın ne olduğu konusunda tarihsel bir ihtilaf söz konusudur. Bu tartışma, kelime türlerinden masdar ve mâzî fiil bağlamında yapılır. Zira diğer kelimelere ilişkin türeme konusunda tartışma yoktur. Basra ekolü masdarı, Kûfe ekolü ise mâzî fiili asıl (kaynak) olarak kabul etmiştir. Bu konu, ekolleri ayırıştıran temel ve sembolik konulardan biri olmuştur.⁷⁹⁵ Dolayısıyla dönemin dilbilimsel vasatında, ekoller arasındaki çetin rekabetin getirdiği motivasyonla, bu kadim tartışmaya oldukça fazla mesâî harcanmış, çok çeşitli argüman ve bu argümanları geçersiz kılmaya dönük karşı argüman geliştirilmiştir.⁷⁹⁶

Kufe ekolünün, türetime kaynaklık eden kelimenin fiil olduğuna ilişkin geliştirdikleri argümanlardan bir kısmı şunlardır: İletlilik açısından masdarın fiile tabi olması, fiilin masdarda amel etmesi, masdarın fiili tekit etmesi ve masdarın anlamının tam olarak fiildeki fâille ortaya çıkması gibi hususlar onlar açısından fiilin asıl olduğunun delilleridir.⁷⁹⁷ Bu argümanların sözdizimle ilgili olduğu görülür. Ne var ki türetimin kaynağına ilişkin tartışma özü itibarıyla biçimbilimseldir.

Diğer taraftan Kûfeliler biçimbilimsel açıdan kök ve eklerin masdarda ve fiildeki varlığı açısından da argüman geliştirmişlerdir. Onlara göre kökün en sade eksiz biçimi mâzî olduğundan türetimin kaynağı mâzîdir. Masdarlarda ise ek harfler bulunur. Bu ekler, masdarın türetildiğinin sembolleri olarak görülmüştür. Türetim bilindiği üzere ekle yapılır.⁷⁹⁸

⁷⁹⁴ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 27.

⁷⁹⁵ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru't-te'lîfi'd-dersi's-sarfî: el-Musdalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 31.

⁷⁹⁶ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

⁷⁹⁷ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 28.

⁷⁹⁸ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

Kûfe ekolünün argümanları eleştirilmiştir. Bu ekolün, delillerini üretirken, tartışmayı türetim olgusunun zemini olan biçimbilimsel alandan çıkararak, İbn Madâ'nın da eleştirdiği i'râbtan yararlanacak biçimde sözdizime taşıdıkları görülür.⁷⁹⁹

Basralıların görüşlerini destekleme eğilimi gösteren İbnu'l-Enbârî, Kufelilerin görüşlerini tenkit bağlamında şöyle der: Fiilin, masdarın âmili olması bir delil olamaz. Çünkü harfler ve fiiller isimlerin de âmilidir. Ayrıca masdarın fiili tekit etmesi de delil olamaz. Zira tekit müekketten türemiş değildir. قام زيد زيد cümlesinde yer alan tekitte bir türeme olmamıştır ve tekitte türeme şart değildir. Fiil ve fâili olmaksızın masdarın anlamının tasavvur edilmeyişi de delil olamaz. Çünkü fiil, bir eylemi belirli bir zamanda haber vermektedir. Ne var ki bir eylemin adı konmadan ve adlandırılmadan onunla ilgili haber vermek olanaksızdır. Bu bakımdan eylemin adı öncelikli olarak bulunmalıdır.⁸⁰⁰

Üretilen argümanlar karşı argümanla bir taraftan geçersiz kılınırken, diğer yandan bu argümanın herhangi bir konudaki dilbilimsel olguyla çeliştiği de görülür. Örneğin Kufeliler mâzîyi kaynak kabul ederler. Ancak يذرع، يذر fiillerinin mazilerinin olmadığı görülür. Dolayısıyla üretilen argüman bu konu özelinde dildeki diğer bir gerçeklikle çelişir.⁸⁰¹

Basralılar ise masdarın türetime taban oluşturduğu görüşünü savunurlar. Bu konuda onların da geliştirdiği birçok argüman vardır. Bu argümanların bir kısmı *asıl* (kaynak) kavramı üzerine geliştirilir. Masdarın asıl (kaynak) olma gerekçeleri Basralılar açısından şunlardır: Masdarda zaman mutlak, fiil zamanla mukayyettir. Mutlak olan masdar asıldır. Masdar isimdir. İsim bağımsız olarak vardır. Fiil bu nitelikte değildir. Bağımsız olan bağımlıya tabidir. Masdar eylem belirtir. Fiil ise hem eylem hem zaman belirtir. Masdarın bir formu vardır. Eylem çekimlenir birçok formu vardır. Bir formu olan asıldır. Müstak isimler gibi türer ve çekimlenir. Türemiş ism-i fâil ve mefullerde (أكرم – إكرام – مكرم) hemze düşerken masdar da düşmez. Harf düşmeyen asıldır.⁸⁰² Diğer taraftan masdar

⁷⁹⁹ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 181-183.

⁸⁰⁰ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 32; el-Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* 193-195.

⁸⁰¹ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

⁸⁰² Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

kelimesi kavramsal içerik olarak *kaynak* anlamını içerir. Bu nedenle semantik çerçevesi de asıl olmaya uygundur.⁸⁰³

Basra ekolünün görüşleri de eleştirilmiştir. Örneğin masdarda zamanın mutlak olduğu argümanı yanlış bulunmuştur. Zira dilde zamanın fiilde olabileceği, mutlak zaman kavramının felsefenin konusu olduğu belirtilmiştir. Bu konuda Basra ekolü mensuplarının, argüman üretme ve ürettikleri argümanların çelişmesi ve geçersiz kılınması konusunda Kufe ekolünün gerisinde kalmadığı belirtilmiştir.⁸⁰⁴ Ancak Basra ekolünde argümanların içeriği dikkate alındığında tartışmanın daha çok olması gereken alan olan biçimbilimsel zeminde tutulduğu görülür.⁸⁰⁵ İki ekol arasındaki bu tartışmalar, hakikatin ortaya çıkışını da aşarak ekollerin üstünlüğünü hedefleyen bir boyuta taşınmış gibidir.⁸⁰⁶

Diğer taraftan geleneksel dönemde türetim olgusu ve kelimelerin kökü tartışmasında sarf bilginleri ve sözlükbilimciler arasında yaklaşım ve kavramlaştırma farklılığı görülür. Kökü aynı olan farklı kelimeler için sarf bilginleri *iştikâk* terimini kullanırken sözlükçüler ise *el-iştirâk fi'l-madde* terimini kullanır. Bu bağlamda farklılık yalnızca kavramlaştırmada değil aynı zamanda yaklaşımdadır. Sarf bilginleri bu kavramlaştırma ile kelimelere kök arama çabası gösterir. Sözlükbilimciler ise bu tartışmaya girmeden, kullandıkları kavram doğrultusunda, kökü aynı olan bütün kelimeleri bir madde altında toplar ve sistemlerini kurarlar.⁸⁰⁷ Dolayısıyla sözlükbilimciler, bu tartışmanın dışında kalmış, tartışmayı sözlüklere taşımamış, kendilerini kısır bir tartışmaya dönuşen bu fikri çatışmanın dışında tutmuşlardır. Bu bağlamda gerek sarf bilginleri gerekse sözlük bilginleri Arapçadaki kelimelerin kökünün üç ünsüz sestem (ثلاثية الأصول) oluştuğunu genel olarak kabul etmişlerdir.⁸⁰⁸

⁸⁰³ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 28-29; Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

⁸⁰⁴ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 181.

⁸⁰⁵ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 181-183.

⁸⁰⁶ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 30.

⁸⁰⁷ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

⁸⁰⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 97.

2.7.2. Çağdaş Dönemde Kelimenin Kökü ve Kökeni

Modern dönemde konuya yaklaşım biçimi değişmiştir. Masdar veya fiilin hangisinin türetime kaynaklık ettiğine ilişkin tartışma gereksiz görülmüş, her ikisinin de aynı kökten türemiş olduğu fikri ileri sürülmüştür.⁸⁰⁹ Bu bağlamda mâzî fiil ve masdar da dahil olmak üzere kelimelerin kökü, kökün ünsüzleri olarak görülür.⁸¹⁰ Bu görüş doğrultusunda Mısır Dil Kurumu ekoller arasındaki tartışmaya son verecek biçimde kelimenin kökünün, harekelerinden soyutlanmış biçimiyle onun maddesi olduğu yönünde bir içtihatla bulunmuştur.⁸¹¹

Çağdaş dönemde bu görüşle uyumlu kuramsal ve kavramsal başka bir gelişme ise kelimeleri daha küçük anlamlı birimlerine kadar çözümlemeyi esas alan yapısalci dilbilimin morphem kavramıdır. Bu kavram açısından konuya ilişkin çözümleme şöyledir: Kelimenin anlamlı üç unsuru vardır. Birincisi kelimenin kökü, ikincisi kelimenin seslileriyle kazandığı form, üçüncüsü ise bu ikisinin delalet ettiği anlamdır. Kelimenin anlamı, kök anlamıyla sîğa anlamının toplamı olmaktadır.⁸¹² Bu bakış açısı geleneksel dönemdeki ekoller arasındaki tartışmalı konuya kuramsal ve kavramsal düzlemde farklı bir bakış açısı ve aynı zamanda bir çözüm getirmiş olmaktadır.⁸¹³ Buna göre kelimenin kökü ayrı bir morphem vezni ise ayrı bir morfemdir. Dolayısıyla kelimenin kök ünsüzleri, ünlülerden bağımsız olarak morphem kabul edilirse masdarlar ve fiillerin kök morfemden türediği kabul edilebilir. Buna göre zamirler, edatlar, zarflar ve camid isimlerin dışında kökü aynı olan bütün kelimelerin tabanları veya asılları ünsüz harflerdir.⁸¹⁴

Temmâm Hassân, bu tartışma çerçevesinde استرلاب gibi türemeye konu olmayan ve ta‘rîb yoluyla Arapça’ya kazandırılmış kelimelerin varlığından da söz eder. Bu bağlamda zamirler, zarflar, edatlar, havâlif gibi kelimeler de türememiş kelimelerdir. Dolayısıyla o, kaynak kelimeyi ya da türetimi masdar-fiil ikilemine sıkıştırmayı yanlış bulur. Bu bakış açısından aşağıdaki sınıflandırmayı yapar.⁸¹⁵

⁸⁰⁹ el-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 30.

⁸¹⁰ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadis*, 30.

⁸¹¹ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Musdalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 31.

⁸¹² Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî”, 27.

⁸¹³ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 25.

⁸¹⁴ Murteâ Cabbâr Kâzım, “el-Kelime fi'l-Manzûri'l-Lisânî”, 27.

⁸¹⁵ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

الكلمة		
صلبة	مشتقة	
الضمائر والضروف والأدوات	متصرفة	جامدة
	الماضي والمضارع، والأمر، واسم الفاعل والمفعول والمبالغة والتفضيل، والمشبه	رجل، كتاب، فرس

Düşüncelerin ve bilimsel tartışmalarda argüman üretmenin sınırı yoktur. Bu bağlamda türetimin kaynağı konusunda geliştirilen morfem merkezli yaklaşıma da itiraz edilmiştir. Harekelerinden soyutlanmış, dilde kullanılmayan bir unsur olan kelime ünsüzlerinin kelimenin kökü olamayacağı yönünde bir itiraz dile getirilmiştir.⁸¹⁶

Arapça özelinde bu tartışma fiil-i mâzî ve masdar arasına sıkıştırılmıştır.⁸¹⁷ Ancak çağdaş dönemde konu, Arapça özelinde değil, genel dilbilim bakış açısıyla bütün dillerde evrimsel bakış açısıyla kendine yer bulur. Bu yaklaşıma göre insanoğlu önce doğadaki sesleri ve çevresindeki hayvanların seslerini taklit etti. Sonraki süreçte bu seslerden oluşan hecelere ve hece guruplarına anlamlar yükledi. İnsan dilinin gelişiminin ilk aşamasını temsil eden bu evrimsel sürecin sonraki adımı, ilk kelime-cümle yapısı olan ve ikinci tekil şahsa karşılık gelen emrin müfret müzekkeri oldu. Sonra bu fiil, sayı ve cinsiyet bakımından sonuna getirilen muhtelif uzun ünlülerle tamamlandı. Daha sonra bu emre cevap oluşturacak muzâri kalıbı ve sonrasında mâzî kalıbı teşekkül etti. Bu görüşe göre türemenin kaynağı fiil olmaktadır. Ancak geleneksel açıklamaya göre mâzîden, muzâri ve muzâriden emrin türetimi, dilin burada açıklanan tarihsel evrim sürecine aykırı düşmektedir.⁸¹⁸

Geleneksel dönemde kelimelerin kökünün üç harf olduğu (ثلاثية الأصول) kabul edilir.⁸¹⁹ Nitekim Arapçanın geleneksel dönemdeki biçimbilimsel kuramı olan mîzân-i

⁸¹⁶ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lîf fi'd-Dersi's-Sarfî: el-Musdalâhât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyîr*, 31.

⁸¹⁷ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 179.

⁸¹⁸ Ca'fer Dek el-Bâb, "Nazariyye cedîde fî dirâseti'l-bünyeti'l-'Arabiyye el-kısmu'l-evvel: Tasrîfu'l-ef'âl", *el-Munazzamatu'l-'Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekafe ve'l-'Ulûm* 32 (Şubat 1989), 9-27, 24-27.

⁸¹⁹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 97.

sarfî de sülâsiyye görüşü temel alınarak geliştirilmiştir. Bilindiği üzere mîzân-i sarfî'de kelime kökleri, üç ünsüze karışık gelen ل, ع, ف, sesleri ile sembolize edilir.⁸²⁰

Bunun, kelimelerin biçimbilimsel yapısıyla ilgili açıklamalara yansımaları olmuştur. Bir genelleme yapılarak Arapçada iki harf olarak kullanılan az sayıdaki ismin kökü de üç harf olarak varsayılmıştır. Bu bağlamda bu isimlerin kök üçüncü harfinin, onların cemilerinde ve ismi tasğîrlerinde ortaya çıktığı belirtilmiştir. Örneğin يد kelimesinin cemisi 'أيدي' ve ismi tasğîri ise 'يدية' dir. Bunlara dayalı olarak bu ismin üçüncü harfinin ي harfi olduğu belirtilmiştir. فم kelimesinin tesniyesinin فموان ve cemisinin أفواه olmasından hareketle kök üçüncü harfinin vav harfi olduğu ileri sürülmüştür.⁸²¹

19. yüzyıldaki karşılaştırmalı tarihsel dilbilim çalışmaları (البحث اللغوي المقارن) sülâsiyye teorisinin aksine bazı sonuçlara ulaşmıştır. Bazı dilbilimciler Sâmî dilleri ve yanı sıra çeşitli bazı dilleri; Arapça, Güney Arapça, Habeşçe, İbranice, Akadca Fenikece'yi incelemişlerdir. Bu dillerin ortak kökenine ilişkin çalışmalar yapmışlardır. Çalışmalar, Sâmî dillerde kelimelerin büyük çoğunluğunun köklerinin üç ünsüzden oluştuğunu ancak bir kısım kelimelerin kökünün ise iki ünsüzden oluştuğunu ortaya koymuştur. يد ve دم gibi kelimelerin köklerinin iki ünsüzden oluştuğu ortaya çıkmıştır. Dahası bazı araştırmacılar فم kelimesinin tek ünsüzden oluştuğunu belirtir. Nitekim fasih Arapçada bu kelime irap alametleri çıkarıldığında ف, ف, ف biçimiyle tek ünsüz ve ünlü olmak üzere bir hece olarak söylenir.⁸²² Dolayısıyla kelimelerin köküne ilişkin diğer görüş sünâiyye teorisidir. Bu görüşe göre kelime kökleri iki ünsüzden oluşmaktaydı. Bu bakış açısından Arapçada olduğu gibi diğer Sâmî dillerde de bugünkü kelimelerin kökünün iki harf olduğu, tarihi süreç içerisinde üç harfli köklere dönüştüğü savunulmaktadır. Geleneksel dönemde de bu görüşü dillendirenler olmuştur. Ancak çağdaş dönemde sünâiyye teorisinin etimolojik açıdan detayları, gerek Arap gerekse müsteşrikler tarafından karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarıyla sistemli bir biçimde çalışılmıştır.⁸²³

⁸²⁰ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 25.

⁸²¹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 98.

⁸²² a.g.e., *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 98.

⁸²³ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 25.

Sünâiyye teorisini ortaya koymak için kullanılan örnekler yukarıdakilerle sınırlı değildir. Yapılan çalışmalarda bazı üç harfli fiillerin kökeninin iki harf olduğu ortaya konmuştur. Örneğin سَخَفٌ، خَفَّ fiillerinin anlamları arasında bir yakınlık veya ortaklık görülür. Ayrıca كَبَّ، سَكَبَ fiilleri arasında da anlam ortaklığı vardır. Bunların aslında köken itibarıyla iki harf olduğu, Sâmi dillerin gelişim sürecinin üç harfli biçimlenmeye doğru eğilimli olması nedeniyle fiillerin başına س harfinin eklendiği veya ikinci harflerinin şeddelenerek üç harfe dönüştüğü ortaya konmuştur.⁸²⁴ Ayrıca نَبَأٌ، نَبَجٌ، نَبَذٌ، نَبْرٌ، نَبْ gibi kelimelerin kökünün de نَب olduğu iddia edilmektedir.⁸²⁵

Sünâiyye teorisini kelimelerin kökü olarak değil kökeni kabul etmek daha doğru bir yaklaşım olabilir. Zira kök daha çok eş zamanlı yapılan çalışmalarda kelimelerin türediği taban için kullanılan bir kavramdır. Köken ise art zamanlı çalışma yöntemi ile kelimelerin tarihsel olarak daha arkaik biçimlerini veya etimolojik bakımdan ait oldukları dilleri ortaya koyarken kullanılan bir kavramdır. Bu açıdan sünâiyye ve sülâsiyyeyi karşıtsal iki kavram gibi görmek doğru olmayabilir. Birini kök, diğerini kökenle ilgili teori olarak görmek daha uygun olabilir.

2.8. KELİMENİN TASNİFİ

Dillerde sözcük türlerinin belirlenmesi konusu oldukça kadim bir geçmişe sahiptir.⁸²⁶ Bu sınıflamalara birinci bölümde yer verilmişti.⁸²⁷ Kadim bir konu oluşu yalnızca onun dilbilimsel bir konu olmasıyla ilgili değildir. Üst dil bilgisi olmayan konuşurların kendi dilinin sözcüklerini türlerine göre sınıflayabildikleri ve türlerini ayırabildikleri görülür. Bu durum beyinde sözcüklerin farklı kategorilerde depolandığını gösterir.⁸²⁸ İnsan zihnindeki bu kelime kütüğü sayesinde dil kullanıcısı, bu sözcükleri, türünün gerektirdiği sözdizimsel işleve ve role göre kullanır. Çünkü sözcüklerin kullanımında türünden kaynaklı kısıtlılıklar bulunur.⁸²⁹ Bu açıdan sözcük türleri konusu yalnızca soyut bir tartışma değil, aynı zamanda biyolojik temelleri olan bir olgudur.⁸³⁰

⁸²⁴ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 99.

⁸²⁵ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, Mektebetu Sûru'l-Azbakya, Kahire ts, 25.

⁸²⁶ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

⁸²⁷ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 55; Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 8.

⁸²⁸ Emel, *Dilbilime Giriş*, 219.

⁸²⁹ Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 314-315.

⁸³⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

Uzun tarihi dilimde dilin en küçük yapısı kabul edilen kelimelerin kavramsal içerikleri, dış şekilleri ve biçimbilimsel yapıları milletlerde ayrı ayrı gelişir. Çünkü dil, milletlerin dünyayı görüş tarzlarının aynasıdır. Kelimeler, o dünya içinde kendine özgü biçimde anlamsal yanıyla birlikte kabuk ve öz beraber gelişir.⁸³¹ Dillerin bu farklı yanı nedeni ile her sözcük türü her dilde bulunmaz.⁸³²

Tüm dillerde görülen ve ortak olarak gözlemlenen olgulara kesin evrenceler denir. Bu bağlamda biçimbilimsel (morfolojik) genellere biri şudur:⁸³³ Her dilde bulunan iki sözcük türü ad ve eylemdir.⁸³⁴ Ayrıca her dilde *ve*, *fakat* gibi doğrudan belli anlamları olmayan fakat başka kelimelerin anlamlarını değiştiren bağlayıcı kelimeler bulunur. Bunların dışındaki sözcük türleri dilden dile değişiklik gösterir. Dolayısıyla her dilde her sözcük türünün bulunmadığı dilbilimciler tarafından ortaya konulmuştur. Örneğin Almanca da sayı sözcükleri ayrı bir sözcük türü olarak sınıflandırılır.⁸³⁵ Tanımlık (belirlilik takısı) İngilizce ve Arapça’da varken Türkçe’de yoktur.⁸³⁶ Diğer taraftan her dilde sözcük türleri aynı özelliklerle ortaya çıkmaz.⁸³⁷ Bazı dillerde sıfatlar kendisine bağlı oldukları adın cinsiyet, sayı ve ad durumu bilgisine uygun çekim ekleri alır.⁸³⁸ Çağdaş dönemde kelimenin sınıflandırılması bağlamında bu başlık altında geleneksel dönemde Arapçanın kelime sınıflaması nasıldır? Buna dönük çağdaş dönem eleştirileri nelerdir? Çağdaş dönem bakışından geleneksel dönem sınıflandırmasında hangi parametreler esas alınmıştır? gibi sorulara cevap aranacaktır.

2.8.1. Geleneksel Dönemde Kelimenin Tasnifi

Geleneksel dönemde Arap dilinde üçlü sınıflandırma kullanılır. Bu sınıflandırmanın daha çok nahiv kitaplarında yer aldığı görülür. Sınıflandırma sarf eserlerinde yer alsa da harflere yer verilmez.⁸³⁹ Sîbeveyhi’den itibaren kelime; isim, fiil

⁸³¹ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 32.

⁸³² Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

⁸³³ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 196.

⁸³⁴ Emel, *Dilbilime Giriş*, 222.

⁸³⁵ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 56.

⁸³⁶ Emel, *Dilbilime Giriş*, 222.

⁸³⁷ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

⁸³⁸ Emel, *Dilbilime Giriş*, 192.

⁸³⁹ Hey’etu’t-Tahrîr, “İktirâhâtü’l-Lecnetu’l-Mısıryye li Teysîri’n-Nahv ve’s-Sarf”, *Mecelletu’l-Mecma’i’l-Mısıryyi’l-Arabî*, 32/1 (1957), 219.

ve harf olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.⁸⁴⁰ Arap dil çalışmalarında kelimenin isim, fiil ve edat olmak üzere üç sınıfa ayrılması geleneksel olarak çağdaş döneme kadar sürmüştür.⁸⁴¹

Kelime türlerinin her birinin tanımlandığı görülür. İsim zamanla bağlantılı olmaksızın kendi başına bir anlam ifade eden sözcük olarak tanımlanırken fiil, kendi başına bir anlam ifade eden ve bu anlamı zamanlardan biriyle irtibatlı olan sözcük biçiminde tanımlanmıştır. Harf ise tek başına kullanıldığında anlam ifade etmeyen, ancak bir cümle içerisinde yer aldığı anda anlam kazanan sözcük olarak tanımlanmıştır.⁸⁴²

Harfler, isim ve fiillerin ifade ettikleri gibi bir anlam ifade etmezler. Çünkü cümleden bağımsız tek başlarına anlamdan yoksundurlar. İsim ve fiiller dış dünyada veya zihin dünyasında birşeye karşılık gelirken edatların anlamsal açıdan böyle bir niteliği yoktur.⁸⁴³ Bu bağlamda harfler vezinlerinin olmaması nedeniyle gerek sözcük yapısı gerekse sözdizimdeki işlevleri itibarıyla değişiklik gösterir. Sözdizimdeki işlevleri yönüyle harfler, isim veya fiilleri cümleye bağlayan cümledeki isim-fiil guruplarını sözdizimsel ve anlambilimsel açıdan cümleye katan sözcüklerdir.⁸⁴⁴

Geleneksel dönemde bazı kelimelerin sınıfı konusunda görüş ayrılığı yaşanmıştır. Örneğin isim fiilleri; fiilin alametlerini almadıkları ve tenvin aldıkları için isim olarak, fiil anlamı taşıdıkları, fâil ve mefûl aldıkları için fiil olarak, isim fiilin bazı özelliklerini aynı anda taşıdıkları için isim-fiil olarak görenler olmuştur. Bazıları ise dördüncü bir tür olarak görmüşlerdir. Esmâ-i esvâta ilişkin de çeşitli yaklaşımlar görülür.⁸⁴⁵

Kelimenin türleri olan isim, fiil ve harfleri; diğer kelimelerden ayıran belirli özellikler saptanmıştır. Her bir türün ayırıcı vasfı olarak görülen bu özelliklere alamet denir.⁸⁴⁶ Fiilin alameti olarak başına sîn, sevf, kad edatlarını alması, sonuna tâ-i te'nîsi sâkine, tâu'l-fâil, yâu'l-muhâtaba, nun'n-nisve ve tekîl nûnlarının eklenebilmesi, başında

⁸⁴⁰ Sîbevehyî, Ebû Bişr Amr b. Osmân, *el-Kitab*, I-IV Kahire: Mektebetu'l-Hânci, 1988, I, 12.

⁸⁴¹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 11.

⁸⁴² Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 19-20; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 59; Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfîyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 9.

⁸⁴³ Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 38.

⁸⁴⁴ Abdulkadir Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 132.

⁸⁴⁵ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfîyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 10.

⁸⁴⁶ a.g.e., 6

nasb ve cezmeden edatların bulunması vb. alametler sıralanmıştır.⁸⁴⁷ İsmiñ alametleri olarak birçok unsura yer verilir. Bunlar; cer, tenvîn, lâ-m-ı ta’rif, nidâ, nisbet eki, tesniye ve cemi ekleri, tâ-i merbûte, elif-i maksûre, elif-i memdûdeyi alması ve izâfet, bedel ve isnâda konu olması vb. niteliklerdir.⁸⁴⁸ Harfle ilgili olarak bir alamet zikredilmemiştir. Ancak nahiv açısından ihbâra ve isnâda konu olmaması onların bir alameti olarak belirtilmiştir.⁸⁴⁹

2.8.2. Çağdaş Dönem Kelime Tasnifine İlişkin Yaklaşımlar

Çağdaş dönemde Arapçada geleneksel kelime sınıflamasına ilişkin eleştiriler yapıldığı görülür. Bu eleştirilerin, kelimenin türlerinin yanı sıra tanımlarına dönük olanları da vardır. Bu bağlamda geleneksel kelime tasnifinde esas alınan parametreler nelerdir? Hangi ölçütler sınıflamaları belirlemede belirleyici olmuştur? İsim, fiil ve harf biçimindeki özlü tasnifin dışında başka sınıflama imkanları var mıdır? Neden genel sınıflandırmada oldukça sınırlı bir yaklaşım gösterilmiştir? soruları cevaplanacaktır. Konuyla ilgili çağdaş dönemdeki bakış ve yaklaşım bu çerçevede incelenecektir.

2.8.2.1. Çağdaş Dönemde Geleneksel Kelime Tasnifine Dönük Eleştiriler

Arap dilbilim ve biçimbiliminin, Batı’da çağdaş dönemde yapılan dilbilim çalışmalarıyla yüzleşmesiyle birlikte başlayan eleştirel yaklaşımlardan biri de geleneksel dönem kelime sınıflandırmasına ilişkindir. Bu eleştirel yaklaşım, özü itibariyle, üçlü geleneksel kelime sınıflandırmasının dilbilimsel açıdan yeterli olmadığını ve sorunlu olduğunu dillendirir.⁸⁵⁰

Sorun olarak görülen şeylerden biri geleneksel dönemde kelimenin taksiminde temel alınan parametrelerden söz edilmemesidir. Ya da bu parametrelerden söz etmeden kelime taksiminin yapılmasıdır.⁸⁵¹ Sorun olarak görülen konulardan diğeri, sözdizimsel ve biçimbilimsel açıdan oldukça farklı çeşitleri ve hususiyetleri bulunan isimlerin

⁸⁴⁷ Mehdî el-Mahzûmî, *fî’n-Nahvi’l-‘Arabî: Kavâ’id ve tatbîk ala’l-menheci’l-‘İlmiyyi’l-hadîs*, 20; Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfîyye fî dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 8.

⁸⁴⁸ Abdulkadir Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfî’s-savîfî*, 131-132; Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfîyye fî dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 2006, 8; Mehdî el-Mahzûmî, *fî’n-Nahvi’l-‘Arabî: Kavâ’id ve tatbîk ala’l-menheci’l-‘İlmiyyi’l-hadîs*, 20.

⁸⁴⁹ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfîyye fî dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 9.

⁸⁵⁰ Vildân Nâfî, “İlmu’s-Sarf: Neşetuhu ve Tadavvuruh”, 50.

⁸⁵¹ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfîyye fî dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 13.

bütününe bir tür olarak kelime sınıflamasında yer verilmesidir. Ne var ki isimler, belirlenen alâmetleri taşıma konusunda farklılık gösterir. Bu bağlamda ismin alameti olarak belirlenen cer, tenvîn, lâ-mı ta'rîf, nidâ, nisbet eki, tesniye ve cemi ekleri, tâ-i merbûte, elif-i maksûre, elif-i memdûde, izâfet, bedel olması vb. unsurları her isim taşımaz.⁸⁵² Örneğin ism-i işâretler ve ism-i mevsûller bunların önemli bir kısmını kabul etmezler. İsmi mevsûllerin ve işâretlerin tesniye çekimleri varken cemileri için özel sözcükler bulunur. Diğer taraftan من، ما، متى، أين، إذا، إذ، منذ، قط gibi şart ve soru isimleri ve bazı zarflar, anlambilimsel açıdan isim gurubunda olmakla birlikte biçimbilimsel açıdan ismin özelliklerini taşımazlar. Eliflam almaz, isimler gibi çekimlenmez ve müennes eklerini almazlar. Ancak bunlar, sözdizimsel açıdan ismin cümlede üstlendiği görevleri üstlenirler. Mübteda, haber, mefûlün bih, zarf, mefûlun mutlak gibi öge olurlar.⁸⁵³

Alâmetler bağlamında yer verilecek diğer bir kelime gurubu zamirlerdir. Arapçada zamirler isim grubundan sayılmıştır. Genel dilbilimde de zamirler isim soylu sözcüklerdir. Zamirler, tekrarı önlemek için bir adın veya ad öbeğinin yerini tutan sözcüklerdir. Zamirler kapalı sınıf kelimelerdir. Arapça da birçok zamir türü vardır. Bu zamirler adların ve ad öbeklerinin yerini tutan kelimelerdir. Arapçada zamirler şahıs (personal pronouns/الضمائر الشخصية), iyelik (possessive pronouns/الضمائر الملكية), işaret (demonstrative pronouns/الضمائر الإشارية), soru zamirleri (interrogative pronouns/الضمائر الإستفهامية), dönüşlü (reflexive/الضمائر الإنعكاسية), belgisiz (indefinite pronouns/الضمائر التكريرية), işteşlik zamirleri (reciprocal pronouns/الاسماء التبادلية), ilgi zamirleri (relative pronouns/الاسماء الموصولة، الضمائر الموصولة) gibi kısımlara ayrılır.⁸⁵⁴ Zamirlere, geleneksel sınıflamada isim gurubu içinde yer verilir. Ancak birçok isim türünden biçimbilimsel ve sözdizimsel açıdan oldukça farklılık gösterir. Dahası kendi içinde de farklılık gösterirler. Bu bağlamda ismin alametlerinden çoğunu taşımazlar.

İsmi tanımında öne çıkan parametre anlambilimsel parametredir. Zira isim zamanla bağlantılı olmaksızın kendi başına bir anlam ifade eden sözcük olarak tanımlanmıştır.⁸⁵⁵ Başka bir açıdan isimler varlıkları ve kavramları karşılayan isimler

⁸⁵² Abdulkadir Abdulcelil, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 131-132; Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfiyye fi dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 10.

⁸⁵³ Abdulkadir Abdulcelil, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 127, 131-132.

⁸⁵⁴ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, Fecr Yayınları, Ankara 2023, 158-159.

⁸⁵⁵ Mehdi el-Mahzûmî, *fi’n-Nahvi’l-‘Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-‘İlmiyyi’l-hadîs*, 19-20; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyir*, 59; Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfiyye fi dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 9.

olarak tanımlanmıştır. Ancak sözcüklerin biçimbilimsel özellikleri de vardır. Bu bağlamda isimle ilgili bazı tanımlamaların sözcüğün her yanını kapsamadığı değerlendirilmiştir. Kimi tanım anlambilim, kimi biçimbilim kimi ise sözdizimi açısından yapılmıştır. el-muhdes anı, yani kendisinden söz edilen tanımının keyfe gibi isimleri dışarıda bıraktığı belirtilir.⁸⁵⁶ Anlambilimin bu derece öne çıkarılması bağlamında temel eleştirilerinden biri de, bu taksimatın ve tanımların yapılışında felsefecilerin ve mantıkçıların etkisi altında kalındığı yönündedir.⁸⁵⁷

Geleneksel dönemdeki sınıflama esmâu'l-ef'âl gurubundaki kelimeleri kapsamaktan uzaktır.⁸⁵⁸ Bu kelimelerin türü üzerindeki tartışmalar, üçlü sınıflamanın yetersizliğine dönük eleştirilere neden olmuştur.

Bağlaçlar bağlamında yer verilecek eleştiri ise onların içeriğine ve kapsamına dönüktür. Arapçada bağlaçlar olması gerekenden daha dar bir çerçevede ele alınmış, i'râb kavramı temel belirleyicilerden biri olmuştur. Ne var ki bağlaçların daha geniş bir çerçevesi bulunmaktadır. Bu bağlamda birden çok kelimedenden oluşan، بالإضافة إلى ذلك، كذلك، bağlaçlara harfler kapsamında yer verilmemiştir.⁸⁵⁹

Arapçadaki geleneksel kelime sınıflamasına dönük eleştirel yaklaşıma neden olan etkenlerden biri de çağdaş dönemde Batı'da, batı dilleri esas alınarak geliştirilen sınıflamadır. Çağdaş dönemde kelime tasnifi; ad, eylem, adıl, sıfat, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem olarak sınıflandırılmıştır.⁸⁶⁰ İngilizcede bazı kaynaklarda kelime; noun, pronoun, adjective, verb, adverb, preposition, determiner, conjunction, interjection olmak üzere dokuz çeşit olarak sınıflandırılır. Gerçekte Arapça'da da bu türler vardır. Zira isim kavramı içerisinde noun, pronoun, adjective, adverb, determiner girerken harf kavramı içerisine ise preposition interjection türleri girer.⁸⁶¹

Kelime sınıflamasına ilişkin yapılan eleştirilere cevapların verildiği de görülür. Geleneksel dönemde alâmetler bağlamında belirlenen unsurları sınıftaki her üye

⁸⁵⁶ Farklı tanımlar için bkz. Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 9; Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 10.

⁸⁵⁷ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 10.

⁸⁵⁸ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 9; Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 10.

⁸⁵⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 167-168.

⁸⁶⁰ Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 314-315.

⁸⁶¹ Muhammed Ramazân Mahmûd el-Bâ', "Ebniyetu'z-zemen ve delâlâtuhu fî'l-Lugateyni'l-'Arabiyye ve'l-İncilîziyye: Dirâse tekâbuliyye", *Mecelletu Câmiati'l-Aksâ Silsiletu'l-Ulûmi'l-Lisâniyye*, 15/1 (2011), 174-210, 176.

sözcüğün taşıdığı söylenmemiştir. Alâmetlerin, türün her üyesinde değil, bir türün farklı üyelerinde görülen özelliklerin bütünü olduğu belirtilir.⁸⁶² Bu çerçevede sözcükler sınıflanırken aynı sınıfta olduğu düşünülen sözcüklerin ortak özellikleri çıkarılır ve özelliklere göre sözcükler bölümlere ayrılır. Ancak bu ölçütün her zaman işe yaradığı söylenemez. Aynı türde olan sözcüklerden bazıları türe uygun olmayan biçimbilimsel, anlambilimsel, sözdizimsel özellikler taşıyabilir. Zira sözcüklerin birden çok yanı bulunur. Anlambilimsel olarak bir sınıfa giren bir sözcük biçimbilimsel olarak farklılaşabilir.⁸⁶³

2.8.2.2. Çağdaş Dönem Sınıflandırmaları ve Parametreleri

Geleneksel dönemde kelime sınıflamasının parametreleri açıklanmadan sınıflama yapılmıştır.⁸⁶⁴ Çağdaş dönemde ise kelime sınıflamasına ilişkin parametreler belirlenmiştir. Geleneksel dönem sınıflamasına bu parametrelerden bakıldığında dönemin sınıflamasında hangi parametrelerin yapıldığına dönük çıkarımlar yapılabilir. Bu bağlamda çağdaş dönemde kelime sınıflamalarında esas alınan ölçütlerden söz etmek gerekir.

Gramercilerin sınıfladıkları; isim, sıfat, fiil, zamir, zarf, edat, nidâ gibi kelime türlerine kelime kategorileri denir.⁸⁶⁵ Kategorik ayırım dünya dillerinin karşılaştırılması, tipoloji ve evrenselliklerin incelemesi gibi çalışmalar için kolaylaştırıcı bir unsurdur.⁸⁶⁶ Kelime kategorilerini belirlerken çekim ve türetim olguları temel bir biçimbilimsel ölçüttür.⁸⁶⁷ Bu bağlamda yapım sözlüksel bir alanı işaret ederken çekim dilbilgisel süreçleri içerir. Dilbilgisel süreçler genellikle kategorik bir ayrımı ele alır. Böylece isim kategorisi ve fiil kategorisi ayrımı oluşur. Ancak isim ve fiil kategorileri yalnızca biçimbilgisini ilgilendirmez. Biçimsel sözdizimin kategorileri olarak da ele alınır. Bu kategoriler sayı, cinsiyet, iyelik, durum, belirlilik olarak sıralanabilir.⁸⁶⁸ Bunlara çekim ve türetim başlığında yer verilmişti. Sözcüklerin biçimbilimsel nitelikleri farklı türde sözcüklerin ek almasını kısıtlar. Örneğin *çocuk şimdi uyuyor* cümlesindeki *şimdi* sözcüğü

⁸⁶² Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 8.

⁸⁶³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 162.

⁸⁶⁴ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfiyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 13.

⁸⁶⁵ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 116.

⁸⁶⁶ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 169.

⁸⁶⁷ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 116.

⁸⁶⁸ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 169.

şimdiyor biçiminde söylenmez. Çünkü şimdi sözcüğü eylem eklerini almaz.⁸⁶⁹ Biçimbilimsel parametrenin yanı sıra sözcüklerin sınıflandırılmasında anlambilimsel, sözdizimsel parametreler de kullanılır.⁸⁷⁰

Kelime sınıflamasında sözü edilen parametrelerin kullanıldığı belirtilse de bir dilde kelime türleri belirlenirken hangi ölçütlerin ne şekilde kullanılacağı konusunda bazı belirsizlikler ve zorluklar vardır. Bütün diller için geçerli olabilecek bir sınıflama için ölçüt belirlemek daha da zordur.⁸⁷¹ Bu durum, dilcileri, her dilin kendi içinde, özgün yapısı çerçevesinde ele alınması gerektiği sonucuna götürmüştür. Bu nedenle bu konuda evrensel ölçüler belirlendiğini söylemek güçtür.⁸⁷² Diller yapısal olarak birbirine benzemediğinden sözcüğe ilişkin sınıflamalar her dil için farklılık gösterir. Ayrıca bir dil için farklı parametreler esas alındığında farklı sınıflamalar yapılabilir.⁸⁷³

Dillerde kelimeler sözelimi sözdizim gibi tek bir parametre esas alınarak sınıflandırılabilir. Ancak bu sınıflandırma ölçüt alınan disiplin açısından kelimelerin kategorik görünümünü verir. Bütüncül bir sınıflama olmaz. Bütün kelimeleri kapsayan bir sınıflama için anlamsal, sözdizimsel, biçimbilimsel, sözlükbilimsel ölçütler sınıflandırmada karışık biçimde ölçüt olarak alınmalıdır. Bu durum dilbilimciler tarafından çok doğru bulunursa da dilin ve beynin karmaşık yapısı gereği kaçınılmaz olarak uygulanmaktadır.⁸⁷⁴

Yukarıdaki parametrelerin yanı sıra bazı sınıflamalar da Arapçanın geleneksel sınıflamasını analiz etmekte katkı sunar. Bunlardan biri *açık* ve *kapalı* sınıflamasıdır. Bu sınıflamada türeme esas alınmıştır. Buna göre türetmeyle çoğalan isimler, sıfatlar, fiiller gibi kelimeler *açık kelime* türleri olarak adlandırılmıştır. Bunlar hem sayıca fazladır hem de yapım ekleri veya birlesiklerle yeni kelimelerin türetilmesinde kullanılabilir. Buna karşılık sayılar, zamirler, ünlemler, bağlaçlar ve edatlar *kapalı gurup* adını alır. Bu kelimeler, hem sayıca az, hem yeni kelime türetmeye elverişli değil, hem de bunlardaki değişim, açık guruptakilere göre daha sınırlı ve yavaştır.⁸⁷⁵

⁸⁶⁹ Emel, *Dilbilime Giriş*, 219.

⁸⁷⁰ Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 314-315; Erdem, *Biçim Bilgisi*, 101-102; Emel, *Dilbilime Giriş*, 224

⁸⁷¹ a.g.e., 222.

⁸⁷² Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

⁸⁷³ Abdulkadir Abdulcelil, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 129.

⁸⁷⁴ Emel, *Dilbilime Giriş*, 220.

⁸⁷⁵ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 29-31.

biçimbilimsel açıdan bakıldığında ismin özelliklerini gösterirler. Bu çerçevede, tenvîn, tasğîr eki, lâm-ı tarîf gibi isme ait biçimbilimsel unsurlar bunlara eklenebilir. Örneğin، أفّ، أَيْه، رُودِك، النجائِك gibi örneklerde bunlar görülmektedir.⁸⁸⁰

Sıfat önad (adjective) Arapçada biçim açısından câmid ve müştak olarak ayrılabilir. Sıfatların çoğunluğu müştak olsa da câmid sıfatlar da bulunur. Bu bağlamda Arapçada, müştak sıfat isimler, câmid isimler, câmid isim gurubundan ism-i işâretler, müşterek ism-i mevsûller hariç has ism-i mevsûller sıfat olurlar. Bu bağlamda alemler, zamirler, müşterek ism-i mevsûller, şart isimleri ve soru edatları sıfat olmazlar.⁸⁸¹ Arapçada sıfat kategorisi oluşturulsa sözdizimsel açıdan bir sözcük kategorisi oluşur. Ancak bu kategorideki sıfatlar biçimbilimsel açıdan birbirinden oldukça farklılık gösterirler. Başka bir ifade ile biçimbilimsel açıdan bir kategori olmazlar. Diğer taraftan sıfatın isim olarak da kullanılması nedeniyle bir kelimenin sıfat ya da isim oluşu ancak sözdizimdeki rolü ile belirlenebilir.⁸⁸²

Bütün bu zorluklarla birlikte ve bunlara karşın geleneksel dönemde kelime taksimi yapılmıştır. Sınıflamada belirli kriterlerin örtük biçimde dikkate alındığı görülür.⁸⁸³ Bu bağlamda yukarıda sözü edilen bütün bu ve başka zorluklar, geleneksel dönemde dilbilginlerini özlü bir tasnife yöneltmiş ve zorlamış olmalıdır. Bu özlü tasnif çağdaş dönemden bakıldığında dil evrencelerinden kabul edilen ve her dilde görülen isim, fiil ve edat tasnifidir. Bu tasnifte biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel gibi birçok parametre karma bir biçimde kullanılmıştır.⁸⁸⁴ Başka bir ifade ile sınıflandırmada biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel kriterlerin adeta bir kombinasyonu uygulanmıştır.⁸⁸⁵ Parametreler karışık, aynı anda ve birlikte kullanılmıştır.⁸⁸⁶ Örneğin

⁸⁸⁰ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 127.

⁸⁸¹ Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 154-155.

⁸⁸² Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu 's-sarfiyye fî dav'i 'ilmi 'l-lugati 'l-hadîs*, 11; Mevlüt Erdem ve dğr, *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, ed. Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, I. Basım, 2009) 102.

⁸⁸³ Hayrûş Hadîce ve 'Utuv Hadîce, *Aksâmu 'l-Kelime 'inde 'l-Kudâmâ ve 'l-Muhdasîn Temmâm Hassân Nemûzecen*, (Risâle Mu'idde li Neyli's-Şehâde Câmiatu't-Doktôr Mevlây Tâhir Külliyyatu'l-Âdâb ve 'l-Lugât vel-Funûn 2017-2018), 18-19.

⁸⁸⁴ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 123, 133.

⁸⁸⁵ Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 146; Boz, *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 314-315.

⁸⁸⁶ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lif fî 'd-Dersi's-Sarfi: el-Musdalahât ve 'l-Mefâhîm ve 'l-Me'âyir*, 59.

harfler anlambilimsel açıdan anlamlı değil işlevli kelimelerdir. Biçimbilimsel açıdan çekimlenmezler. Sözdizimsel açıdan öge olmaz ögeleri bağlarlar.

Arapçada kelime sınıflaması bu üçlü tasnifle kalmaz.⁸⁸⁷ Bu üçlü tasnif karma parametrenin uygulandığı en dar tasniftir. Arapçada kelime sınıflamasının zorluğu nedeniyle karma parametrelili tasnif dar çerçevede tutulmuş, diğer alt sınıflamalar her bir disiplin özelinde çoğunlukla bir parametre kullanılarak yapılmıştır. Örneğin sarf eserlerinde kelime sınıflamasındaki parametre daha çok biçimbilimseldir. Bu açıdan yapılan sınıflamalara çekim-türetim başlığında yer verilmişti. Nahiv eserlerinde ise kelime sınıflaması sözdizimsel parametre esas alınarak sınıflandırılır. Fiiller; tam, nakıs, mukârebe-recâ-şurû fiilleri, efâl-i kulüb, esmâ-i ef'âl, şibih fiiller gibi cümle diziminde sözdizimsel açıdan özelliği olan türler olarak sınıflanır. İsimler ise mu'reb-mebnî biçiminde tasnif edilir. Mebnîler ise kendi aralarında sözdizimsel farklılıkları nedeniyle zamirler, ismi işâretler, ism-i mevsûller, soru ve şart isimleri gibi sıralanır. Dahası zamirler de yine sözdizimsel farklılıklarından dolayı muttasıl merfû-mansûb-mecrûr, munfasıl merfû-mansûb gibi sınıflanır.

Kelimelerin türlerine ait alâmetler belirlenirken de belirli parametrelerin uygulandığı görülür. İsmi münâdâ, müsnedün ileyh ve mecrûr olması sözdizimsel alametlerdir. İsmi tenvîn alması ve lâm-ı tarîfin bitişmesi biçimbilimsel alametlerdir. İsmi musağğar ve mensûb olması hem biçimbilimsel hem sözlükbilimsel alametlerdir.⁸⁸⁸

Geleneksel dönemdeki sınıflamaya, anlamlı - görevli ve açık-kapalı yaklaşımı da açıklık getirir.⁸⁸⁹ Aşağıdaki tabloda bu açıdan bir sınıflama yapılmıştır.

KELİME				
Anlamlı				Görevli
Fiil		İsim		Harf
Açık	Kapalı	Açık	Kapalı	kapalı
Mutasarrıf fiiller	Câmid Fiil Esmâ-i ef'âl	Câmid ve Müştak isimler	Zamirler İsm-i işâretler	

⁸⁸⁷ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 86-87.

⁸⁸⁸ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tedavvuru't-Te'lîf fi'd-Dersi's-Sarfî: el-Musdalahât ve'l-Mefâhîm ve'l-Me'âyîr*, 59.

⁸⁸⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 136.

	Fiili ta‘accubler Mukârebe recâ Şuru’ fiilleri Nâkıs fiiller Efâli kulüb		İsm-i mevsûller Soru ve şart isimleri	
--	--	--	--	--

Üçlü ve özlü sınıflamanın özel dilbilim açısından bakıldığında ve Arapça’nın özgün sözdizimsel, biçimbilimsel ve anlambilimsel yanları dikkate alındığında en sorunsuz sınıflama olduğu anlaşılmaktadır. Daha geniş bir sınıflamada farklı sorunların çıkacağı düşünülmüş olmalıdır. Ancak çağdaş dönemde bu üçlü tasnifin üyelerinin sayıca artırıldığı görülür. Bu konuya üçüncü bölümde yer verilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP BİÇİMBİLİMİNİN ARA KESİTLERİNE'NE İLİŞKİN YENİ YAKLAŞIM VE KAVRAMLAR

Geleneksel Arap dilbilim çalışmaları; Arap dilini, ses, biçim, cümle ve cümle üstü birimlere kadar her katmanda ve her düzlemde incelemiştir. Ancak bütün alt dalları ve alt alanlarının sınıflandırılması ve sınırları günümüzdeki dilbilimin alt dalları ile tam örtüşmemekte, konuları itibariyle farklılık göstermektedir. Bu durum, özellikle belâgat alanında açıkça görülür. Bu bağlamda klasik belâgatın, çağdaş dilbilimin birçok alt alanını ve konularını ele aldığı görülür. Bu açıdan bakıldığında edimbilime, kelime ve cümle anlambilimine, metin dilbilime ait konuların geleneksel dönemde klasik belâgatın konuları içerisinde incelendiği anlaşılmaktadır.⁸⁹⁰

Geleneksel dönemdeki diğer bir farklılık, dilin ve dilbilimin alt alanlarının çağdaş döneme göre daha fazla birbirinden bağımsız incelenmesidir. Başka bir ifadeyle alt alanların birbiriyle ilişkisi çağdaş dönemde daha çok üzerinde durulan bir husus olmuştur. Geleneksel dönemde dilbilimcilerin, sarfı nahvin içinde ele almaları bir yönüyle aralarındaki bağı çok güçlü görmelerinin bir göstergesi sayılabilir. Bu durum bir anlamda örtülü bir biçimbilim - sözdizim (morfosentaktik) bakış açısının yansıması olarak görülebilir. Ne var ki bu yaklaşım, o dönemde henüz sistemli olarak ve ilgili bütün alanları içermekten görece uzaktır. Diğer taraftan geleneksel dönemde eserlerin tasnifinde dilin; sesbilim, kelime bilgisi ve cümle bilgisi sıralamasının da gözetilmediği görülür. Örneğin birçok gramer kitabında olduğu gibi el-Kitâb'da da bu sıralama önce nahiv sonra sarf sonra ise sesbilgisi olarak yer almıştır. Ancak İbn Cinnî'nin de ifade ettiğine göre kelime bilgisinin öncelenmesi gerekir. İbn Cinnî'ye göre dilbilim çalışmaları ve dil öğretim stratejisi bir anlamda dilin doğasına uygun olarak *ses, kelime cümle ve üslup* biçiminde yapılandırılmalıdır.⁸⁹¹

Önemli bir dilbilimci olan Kemâl Beşîr, geleneksel dönemde dilbilimlerinde önemli mesafe alındığını belirtir. Ancak nahivde bir kısım meselelerin yeniden ele alınması

⁸⁹⁰ Badis Lehvîmel, "Arap Belâgatı ve Edimbilim", çev. Ahmet Kaplan, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2013), 229-254, 4.

⁸⁹¹ 'Âdil 'Abdulcebbâr, "et-Telâzumu'l-Ma'rifi beyne'd-Dersi's-Savtî ve'd-Dersi'n-sarfî", *Mecelletu'l-Lugati'l-'Arabiyye ve Âdabihâ* 6 (2008), 185-191, 186.

gerektiğini, sarfın ise dilbilimleri içinde diğerlerine nispetle daha az geliştiğini söyler. Ona göre sarfta ele alınan meselelerin bir kısmı kabul edilebilir nitelikte iken bir kısmının yeniden ele alınması gerekir. Ona göre sarf; sesbilim, sözdizim, anlambilim ve sözlükbilim gibi dilbilimin önemli bir alanı olup bu ilimlerle ilişkili olarak ele alınmalıdır.⁸⁹² Biçimbilim; sözcükbilimden, sözdizimden, sesbilimden, anlambilimden, bürünbilimden ayrı bir bileşen olmakla beraber bunlarla etkileşimli işler.⁸⁹³ Bu nedenle dilbilimin diğer alanlarıyla güçlü bağı olan biçimbilim, çağdaş dönem çalışmalarında, diğer alanlarla ilişkili biçimde incelenir. Alanların etkileşim içinde olduğu konular başka bir ifade ile alanların ortak kümesi görülen olgular üzerindeki çalışmalar ara kesit kavramıyla ifade edilir. Bu bağlamda Arap biçimbiliminin, dilbilimin diğer alt alanlarıyla ilişkisi farklı çalışmalara konu olabilir. Bu ilişkiler farklı açılardan çalışılabilir. Çalışmanın bu bölümünde, biçimbilimin diğer alanlarla arakesitlerinde çağdaş dilbilim döneminde daha çok teorik düzlemde ortaya konan yeni görüşler, kavramlar ve olgular konu edinilecektir. Bu açıdan, üçüncü bölümün temel alt başlıkları, dört ara kesit olarak kurgulanmıştır. Bu bölüme, dil piramidinin küçükten büyüğe doğru eklemli yapısına uygun olarak biçimbilim-sesbilim ilişkisi ve arakesitiyle başlanacaktır.

3.1. BİÇİMBİLİM- SESBİLİM ARA KESİTİ

Çalışmanın bu alt başlığında biçimbilim sesbilim ilişkisine, Arapçanın biçimsel sesbilim olgularına ilişkin geleneksel kavramlara, bunlara dönük çağdaş dönemdeki eleştirilere ve çağdaş dönemde biçimsel sesbilim alanıyla doğrudan veya dolaylı biçimde ilişkili olarak geliştirilen kavramlar ile bu kavramların, olguların izahında kullanılışına yer verilecektir. Ancak bu kesite ilişkin günümüzde yapılan çalışmalara ve açıklamalara derinliğine girilmeyecektir. Zira bu kesitle ilgili çalışmalar oldukça detaylıdır ve çalışmanın hacmini aşacak ölçüde geniştir. Bu kesitte görülen yeni yaklaşım ve değişimi gösterecek ölçüde konuyla ilgili açıklamalara yer verilecektir. Bir bütün olarak bakıldığında bu kesitteki verilerin, bir kavramsal ve metodolojik dönüşüme işaret ettiğini göstermek hedeflenmektedir.

⁸⁹² Zekerıyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 564.

⁸⁹³ Aysun Kunduracı, “Sesbilim Biçimbilim Arakesiti”, *Kuramsal ve Uygulamalı Sesbilim*, (Ankara: Seçkin Yay. 2020), 103.

Dil, özü bakımından sesli ögeler bütünüdür.⁸⁹⁴ Ses, insanın bilgi kaynakları olan tat, koku, dokunma, duyma ve koklama duyuları içerisinde iletişim için en işlevsel olan ve duymaya kaynaklık eden kanaldır. Zira ses; karanlıkta, aydınlıkta, uzak ve yakınen, engel arkasından kullanılabilir. Ayrıca tekrarı durumunda bir karışıklığa neden olmaz. İnsan iletişiminin sese dayalı olmasının hikmeti bu işlevselliğinde yatar.⁸⁹⁵

Fonetik bakımdan başka bir ifadeyle sesbirimleri ve sesbirimlerin sayısı bakımından dünya dilleri büyük farklılık gösterir.⁸⁹⁶ Buna karşın bütün dillerin fonetik ve fonolojik olgularına ilişkin dilbilimsel açıklamalar; bir dilde bulunan sesleri, ses düzenini, seslerin dizilişini ve değişimlerini, biçimbirimlerin söylenişini ve bunların kurallarını içerir.⁸⁹⁷

Sesbilimin temel konusu olan ses ile dilin diğer birimleri olan hece, kelime, cümle ve bunların anlamları gibi unsurlar dil piramidinin kat ve katmanlarını oluşturur. Dolayısıyla dil; ses, hece, biçimbirim, sözcük, cümle ve anlam düzeyinde etkileşim halindedir.⁸⁹⁸ En küçük birimi ses olan dilin bir üst birimi ise hece ve biçimbirimdir (morfemdir). Dolayısıyla biçimbilim ile sesbilim arasında güçlü bir ilişki vardır. Biçimbilim, kimi konularda sesbilime ilişkin kurallara dayanır ve onun sesbilimden bağımsız ele alınması olanaksızdır.⁸⁹⁹ Özellikle bağımlı biçimbirimlerin bağımsız biçimbirimlere eklenmeleri esnasında başka bir ifade ile çekim ve türetim işlemlerinde bu ilişki ve etkileşim oldukça belirgin görülür.⁹⁰⁰ Türkçeden örnek vermek gerekirse çoğul eki (bağımlı morfemi) olan *-lar*, kelimelere bitişirken ses uyumuna göre *-ler*, *-lar* ses değişimiyle oluşan biçimcikleriyle (biçimbirimcikler/ *allomorph*) kendini gösterir.⁹⁰¹ Bu ses değişimi veya biçimlenme, sesbilimin ve biçimbilimin kesiştiği ve ses kurallarının, eklerdeki veya kelimelerdeki ses değişimlerini yönetmesi ile beliren bir

⁸⁹⁴ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 14.

⁸⁹⁵ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 151.

⁸⁹⁶ Özey, “Dil ve Dilbilim”, 3,6.

⁸⁹⁷ a.g.e., 47.

⁸⁹⁸ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- İ'lâl ve'l-İbdâl min Manzur Lugavî”, 5473.

⁸⁹⁹ Abdulkâdir Şâkir, “‘İlmu’s-sarfî’l-‘Arabî ve medârisu’l-kadîme ve’l-hadîse”, 58-80,55; Rukâb Cemîle, “et-Teysîru’s-sarfî leda’l-lugaviyyîne’l-megârib”, 51.

⁹⁰⁰ Özey, “Dil ve Dilbilim”, 107-108.

⁹⁰¹ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 98; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lîfî d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 22.

sonuç doğurur. İki alanın etkileşimi ile oluşan bu ara kesit biçimsel sesbilim (morfofonoloji) arakesitidir.⁹⁰²

Bu ara kesitte kelimelerdeki ses değişimleri görülür. Bu değişimleri yöneten kurallar sesbilimsel kurallardır.⁹⁰³ Ses değişimlerine neden olan şey, temelde, seslerin yanyana (مجاورة) bulunmalarıdır.⁹⁰⁴ Bu sesbilimsel süreçlerde ses düşmesi, ses eklenmesi, ses benzeşmesi, sesin özellik değiştirilmesi, seslerin sözcük yapısı içinde yer değiştirmeleri gibi olgular belirir.⁹⁰⁵ Bu olguların bütün dillerde ortak yanlarını genel dilbilimin alt alanı olan sesbilim içerisinde belirlenir. Zira genel dilbilimin ve alt alanlarının amacı, dillere dönük genel bakış açıları geliştirmek, dillerin bütününe ses, sözcük, cümle ve anlam düzeyinde incelemek, bu konuda ortak yöntemler ve yaklaşımlar sunmaktır.⁹⁰⁶

Sesbilim açısından Arap dili hicri birinci asırda Kur'ân merkezli başlayan dil çalışmalarında betimlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Arap sesbilim çalışmaları tecvid ve kıraat alimleri tarafından yapılmıştır. Bunun yanı sıra bu alandaki ilk çalışmalar Arap dilbilimcileri tarafından da yapılmıştır. Dolayısıyla sesbilime ilişkin konular klasik sarf eserlerinin yanı sıra kıraat ve tecvid eserlerinde de yer alır.⁹⁰⁷ Zira tecvid, Kur'ân'a özgü bazı sesletim özelliklerini içerse de salt bir Kur'an okuma meselesi olmaktan çok, onun dili olan klasik Arapça'nın artikülasyon mekaniğiyle ilgilenir. Bu bağlamda yapılan çalışmaların genel dilbilimin fonetik alanından farkı, Arap dilinin fonetik yapısına özgü çalışmalar olmasıdır.⁹⁰⁸

Arapça'nın biçimsel sesbilim olgularına ilişkin ilk bilgiler, henüz sarfın Arap nahvi içinde derlendiği dönem eserlerinde görülür. Örneğin Arap dilinin ilk ve büyük eseri olan Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ının son kısmında bu alanla ilgili olgulara yer verilir.⁹⁰⁹ Sonraki dönemde bu konulara bütünüyle sarfa ayrılmış eserlerde de yer verilmiştir. Sarf eserlerinde çekim ve türetim esnasında kelimelerde ortaya çıkan değişimler ve bu esnada

⁹⁰² Özay, "Dil ve Dilbilim", 107-108.

⁹⁰³ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- İ'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5536.

⁹⁰⁴ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâi ve'l-muhdesîn-1", 158.

⁹⁰⁵ Özay, "Dil ve Dilbilim", 60-70.

⁹⁰⁶ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 26.

⁹⁰⁷ Âdil 'Abdulcebbâr, "et-Telâzumu'l-ma'rifi beyne'd-dersi's-savti ve'd-dersi'n-sarfi", 185-186.

⁹⁰⁸ Akdağ, *Kur'ân dilinin Fonetik Yapısı*, 44,57.

⁹⁰⁹ Âdil 'Abdulcebbâr, "et-Telâzumu'l-ma'rifi beyne'd-dersi's-savti ve'd-dersi'n-sarfi", 185.

kelimelerde görülen ses değişimleri incelenir. Zira Arapça’da bu işlemler esnasında kelimelerin hece ve ses boyutunda değişimler görülür.⁹¹⁰

Bu değişimlerin temelde iki biçimi vardır: *1-Biçimbilimsel ses olguları*: Fiillerin veya isimlerin türetilmesi esnasında gerçekleşen sadece biçimbilimsel nedenle gerçekleşen ses olgularıdır. Bu ses olguları *anlamla* ilgilidir. *2-Biçimselsesbilim (morfofonolojik) olguları*: Kelimenin yapısında çekim ve türetim esnasında gerçekleşen herhangi bir anlamsal sonucu olmayan ses olgularıdır. ازدهر – ازتهر gibi.⁹¹¹ Biçimsel sesbilim değişimleri anlamla ilişkili olmayan ikinci türden değişimlerdir.

Çağdaş dönemde Arap biçimbilim çalışmalarının biçimsel sesbilim alanında, olguların incelenme biçiminde ve kavramlaştırmalarında değişim görülür.⁹¹² Bu eğilim doğrultusunda çağdaş dönemde genel dilbilimin kavramlarına uygun olarak Arap sesbiliminin alanları علم الأصوات النطقي (fonetik) ve علم الأصوات الوظيفي (fonoloji) kavramlarıyla karşılanmıştır. Bunlardan ikincisi biçimbilimle ilgili açıklamalarda daha çok kullanılır. Bu bağlamda ifade edilen biçimbilim sesbilim (morphophonology) kesiti Arapça’da, الصرفية الصرف ve الفونولوجيا الصرفية gibi kavramlarla karşılanır.⁹¹³ Biçimsel sesbilim değişimleri (morphophonemic changes) için ise التغيرات الصوتية الصرفية kavramı kullanılır.⁹¹⁴ Bu çerçevede biçimselsesbilim olgularının analizinde kullanılan sesbirimlere ise المورفونيم veya الفونوم الصرفي denir.⁹¹⁵ Arap dili genel biçimbilim açısından bükümlü dillerdendir. Bu dillerde ses ikizleşmesi ve ses uzaması görülür.⁹¹⁶ Türetim ve çekim esnasında sözcüğün ses yapısında değişiklikler olur.⁹¹⁷ Bu nedenle bu tür dillerde ve Arapça’da sesbilimsel olgular baskındır.⁹¹⁸

Çağdaş dönemde biçimsel sesbilim olguları üç farklı alanın; sesbilim biçimbilim ve sözdizimin etkileşimi bağlamında incelenir. Başka bir ifade ile ses olguları dilin katmanlarının etkileşim sürecinde şekillenir.⁹¹⁹ Bu nedenle Arapça’da biçimsel sesbilim

⁹¹⁰ Vehdân ‘Amr Hâtır, “Min mezâhiri iâdeti teşkili bünyeti’l-kelime bi’-hemze ev harfi’l-‘ille: Dirâse savtiyye sarfiyye”, *Mecelletu’d-Dirâsâti’l-Lugaviyye* 19/4 (2017) 143-237, 146.

⁹¹¹ et-Tayyib el-Bekûş, *et-Tasrifu’l-Arabî min hilâli esvâti’l-Arabiyyi’l-hadis*, 20-21; Vehdân ‘Amr Hâtır, “Min mezâhiri iâdeti teşkili bünyeti’l-kelime bi’-hemze ev harfi’l-‘ille: Dirâse savtiyye sarfiyye”, 146.

⁹¹² Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 5.

⁹¹³ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 27-30.

⁹¹⁴ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ ‘ilmi’l-luga*, 82.

⁹¹⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 27-29.

⁹¹⁶ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 113.

⁹¹⁷ Huber, *Dilbilime Giriş*, 214-215.

⁹¹⁸ Uzun, *Biçimbilim: Temel Kavramlar*, 112.

⁹¹⁹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 27-29.

olguları; onun ses yapısına, ünlü-ünsüzlerine ve hece yapısına dayanılarak açıklanır.⁹²⁰ Aşağıdaki tabloda dilin biçimsel sesbilim olgularının şekillenmesinde ve onların açıklanmasında kullanılan katmanlı yapısına ilişkin kavramlar yer almaktadır.

Sesbilim علم الاصوات	الأصوات	
	الصائتة	الصامتة
	الفونيمات	
	المقاطع	
Biçimbilim علم الصرف، علم المرفولوجيا	المورفيمات	
Sözdizim علم النحو	التراكيب	

3.1.1. Geleneksel Dönem Biçimsel Sesbilim Ara Kesiti Kavramları

Klasik dönemde dil bilginleri Arapçanın biçimsel sesbilim alanında oldukça fazla emek sarfetmişler, bu alanda geliştirdikleri kavramlarla oldukça doyurucu çalışmalar ortaya koymuşlardır. Biçimsel sesbilim olgularını tespit ederek onları oldukça detaylı kurallara bağlamışlardır.⁹²¹ Bu çerçevede geleneksel dönemde ses dönüşümlerine ilişkin kavramlar geliştirilmiştir. Bu başlık altında bu türden kavramlara kısaca değinilecektir. Ayrıca geleneksel dönemde bu olgulara yaklaşım biçimini gösterecek ölçüde birkaç örnekle yetinilecektir. Geleneksel dönemde kullanılan ses olgularına ilişkin kavramların başlıcaları şunlardır:

3.1.1.1. İ'lâl

İ'lâl; illet harfleri olan vâv, yâ ve elif harfleri ile bu harflerden kabul edilen hemzenin çekim ve türetim esnasındaki değişimi demektir.⁹²² Hemze, illet harfi değil sahîh harftir. Ancak bazı ses değişimlerine konu olması yönüyle illet harflerinden (ملحق) kabul edilmiştir. Bunlardaki ses değişiminde sesletimi kolaylaştırma şartı vardır. Bu

⁹²⁰ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- İ'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5473.

⁹²¹ Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs” 544.

⁹²² Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu's-sarfi's-savî*, 410; Abdul'alîm İbrâhîm, *Teysîru'l-i'lâl ve'l-ibdâl* (Kahire: Mektebetu Garib, ts) 5.

nedenle أَخَاكَ – مُجْتَهِدِينَ / أَخُوكَ – أَخَاكَ gibi i'râbla ilintili olan, çekim ve türetimle ilişkili olmayan ses değişimleri i'lâl kabul edilmez.⁹²³ Dolayısıyla i'lâldeki temel gerekçe, Türkçedeki ünlü uyumunu anımsatacak biçimde daha çok ses uyumu (التجانس) ve kelimenin sesletimini kolaylaştırmaktır.⁹²⁴ Bu değişim üç biçimde gerçekleşir.⁹²⁵ Birincisi, (الإعلال بالقلب), ikincisi iskân ve nakil (الإعلال بالتسكين و النقل), üçüncüsü ise hazif (الإعلال بالحذف) kavramlarıyla ifade edilir.⁹²⁶

الإعلال		
الإعلال بالقلب	الإعلال بالنقل (بالتسكين)	الإعلال بالحذف

Geleneksel dönemdeki biçimsel sesbilim olgularına yaklaşımı göstermek açısından i'lâlin üç türünü kısaca açıklamak ve örnekler vermek gerekir.

1- Hazif (الإعلال بالحذف)

Hazif kavramı, illet harfi olarak adlandırılan harflerin kelimedden düşmesidir.⁹²⁷ Bazen harfle birlikte hareketin düşmesi biçiminde de görülür. Bu olgu, genellikle iki sakin harfin sesletimdeki (للتخفيف أو التخلص من التقاء الساكنين) zorluğunu gidermek için yapılır. Hazfın çeşitli biçimleri aşağıdaki tabloda özet biçimde yer alır.⁹²⁸

الإعلال بالحذف			
حذف سماعي (يخضع لقاعدة صرفية)			حذف قياسي (حذف لام الكلمة)
حذف حركة و حرف	حذف حرف		
	للتقاء الساكنين	للاستئصال	

⁹²³ 'Abdussemei' Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbikât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl* (Kahire: Daru'z-Zahiriyye, I. Basım), 2019, 7,139

⁹²⁴ İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5472; Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn -1", 168-169, İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5475; Muhammed Fâdıl es-Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-'Arabî: Ahkâm ve me'ânî*, 244-249.

⁹²⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu's-sarfi's-savtî*, 410; Abdul'alîm İbrâhîm, *Teyşîru'l-i'lâl ve'l-ibdâl*, 5.

⁹²⁶ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn -1", 168-169, İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5475; Muhammed Fâdıl es-Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-'Arabî: Ahkâm ve me'ânî*, 217.

⁹²⁷ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu's-sarfi's-savtî*, 413.

⁹²⁸ Abdul'alîm İbrâhîm, *Teyşîru'l-i'lâl ve'l-ibdâl*, 5

همزة أفعل	فاء المثال	عين المضعف	عين الأجوف	لام الناقص ألفا	ألف المقصور	لام الفعل الناقص واوا أو ياء	ياء الاسم المنقوص
أَفْعَلْ يُفْعِلْ	وَعَدَ يُوعِدُ يَعِدُ	ظَلَلْتُ طَلْتُ يَقْرُرْنَ يَقْرُرْنَ	خَافَ خَفْتُ	سَعَى سَعَا	أَعْلَى أَعْلَوْنَ	نَسَبُوا نَسَبُوا	أَلْقَضَى أَلْقَضُونَ

Hazfîn en yaygın biçimi, iki sakinin sesletimindeki zorluğu kırmak için harfîn düşürülmesidir. Bu hazif, ecvef fiillerin mâzî, muzâri meczum ve emirlerinde görülür. Örneğin قُمْتُ dönüşümünde illet harfî düşer. Çünkü elif harfî geleneksel anlayışta sakin bir harf kabul edilmiş, ardından gelen sakin mim ile iki sakin art arda gelmiştir.⁹²⁹ Bu örnekte yazıda ve seste mevcut bir sesin düşüşü görülür.

İki sakinden dolayı illet harfînin düşüşü ecvef fiilin ismi mefûllerinde de görülür. Sülâsî ecvef fiilin ism-i mefûlû, مَصُومٌ – يَصُومُ biçimindedir. Geleneksel dönemde مَصُومٌ kelimesinin aslının مَفْعُولٌ vezninde مَصُومٌ biçiminde olduğu, birinci vâvın harekesinin sad harfine verildiği ve iki sâkin vâvın art arda bulunduğu ve bunlardan birinin düşürüldüğü biçiminde izah yapılır. İkinci bابتan olan مَبِيعٌ - يَبِيعُ fiilinin ism-i mefûlûnün مَبِيعٌ olduğu, illet harfî olan ي harfinin harekesini ب harfine verdiği, art arda bulunan iki sakin harf olan و ve ي harfinden vâvın düşürüldüğü belirtilir.⁹³⁰ Bu örneklerde düşen harf, kelimenin vezninde var olan, kelimenin kendisinde de var olduğu varsayılan bir harftir. Bu izahta bir varsayım veya bir tezin varlığı görülür.

İki sakinden dolayı harfîn düşüşü oldukça yaygındır. Bu hazif mankûs ve maksûr isimlerin müfredinde de görülür. Örneğin هَادٍ عَصَا kelimelerinde elif ve yâ uzatmasının düşmesinin nedeni, bu harflerin sakin olması ve bunları, isimlerin tenvînindeki sâkin nunun takip etmesidir. Zira elif ve yâ uzatması düşmediğinde bunların okunuşu هَادِيْنٌ، هَادِيْنٌ biçiminde olur, iki sakin art arda bulunurdu. Nakıs fiillerin müzekker çoğulunda ve başkaca birçok yerde bu ses olgusu görülür.⁹³¹

⁹²⁹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu ‘s-sarfi ‘s-savî*, 413.

⁹³⁰ a.g.e., 415.

⁹³¹ Abdul‘alîm İbrâhîm, *Teysîru ‘l-i ‘lâl ve ‘l-ibdâl*, 152.

2- Nakl - İskan (الإعلال بالنقل - بالتسكين)

Bu ses olgusunun, ecvef fiillerin mâzi, muzâri, emirlerinde ve ism-i mefûllerinde olduğu belirtilir. Örnek olarak أَجَابَ fiilinin أَجَابَ den, يَقُولُ fiilinin يَقُولُ den, مَصِيرٌ isminin مَصِيرٌ den dönüştüğü varsayılır. Bu örneklerde vav ve ya harfleri kendi harekelerini önceki sahîh harfe naklederek kendileri sâkin yapılırlar diye kelimedeki dönüşüm açıklanır.⁹³² Bu açıklama, tarihsel olarak ecvef fiilin ism-i mefûl vezninde farklı bir biçiminin olduğu varsayımına dayanır.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere i'lâlin nakl türü, illet harfinin sakin yapılarak harekesinin bir önceki harfe aktarılmasıdır.⁹³³ Bu ses olgusunun izah biçimine, çağdaş dönemde itiraz edilen ve eleştirilen daha çarpıcı bir örnek daha verebiliriz: “قُلْ” fiilinin aslı أَقُولُ dür. Vâv harekesini önceki sâkin ve sahîh olan ق harfine vermiştir. Hemze-i vasla ihtiyaç kalmadığından hemze atılmıştır. Sâkin olan vâv ve fiilin sâkin olan lâmu'l-fiili art arda bulunduğundan vâv harfi hafzedilmiştir.”⁹³⁴ Bu açıklamalar, tarihsel olarak illetli kelimelerin, sahîh fiillerin kelime yapısını gösteren mîzân-i sarfideki vezinlerine uygun arkaik biçimlerinin olduğu tezine dayanır. Bu noktada bu kelimelerin bu türden biçimleri tarihsel olarak kullanılmış mıdır? sorusu önem kazanmaktadır.

3- Kalb (الإعلال بالقلب)

Kalb kavramı, bir harfin bir başka harfe dönüşmesi demektir. Ancak dönüşen harf ile ilgili farklı birkaç görüş bulunmaktadır. Bunlardan biri, dönüşen harfin sadece illetli olmasını şart koşar. Harfin dönüştüğü ses, sahîh veya illetli olabilir. Bu görüşe göre ibdâl ile kalb arasında mantık terimiyle umum-husus-mutlak ilişkisi (العموم و الخصوص المطلق) vardır. İbdâlde dönüşen harf, sahîh harf de olabilmektedir. Bu yönüyle i'lâlden ayrılmaktadır. İkinci görüş bunlara hemzeyi katar. Üçüncü görüş ise hem dönüşen harfleri hem dönüşen harflerin yeni biçimini illet harfleri ile sınırlar.⁹³⁵

İ'lâlin kalb türünde; vâv ve yâ harfinin hemzeye, hemzenin vâv ve yâ harfine, elifin yâ harfine, vâvın yâ harfine, elif ve yânın vâv harfine, vâv ve yânın elife gibi farklı

⁹³² Abdul'alîm İbrâhîm, *Teysîru'l-i'lâl ve'l-ibdâl*, 115,120.

⁹³³ Muhammed Fâdîl es-Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-'Arabî: Ahkâm ve me'ânî*, 244-249.

⁹³⁴ Abdul'alîm İbrâhîm, *Teysîru'l-i'lâl ve'l-ibdâl*, 117.

⁹³⁵ Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâi ve'l-muhdesîn -1”, 171-173.

varyasyonları vardır.⁹³⁶ Bu dönüşümdeki olasılıklar aşağıdaki tabloda özet biçimde yer alır.⁹³⁷

الإعلال بالقلب				
قلب حركة إلى حركة أخرى لمناسبة حرف العلة	قلب حرف			
	قلب مكاني	قلب أحد أحرف العلة أو الهمزة حرفاً آخر من هذه الحروف		
		قلب الياء	قلب الواو	قلب الألف
		همزة، ألفاء، واوا	همزة، ألفاء، ياء	همزة، واوا، ياء

Dönüşüm illetli harfler olan vâv, yâ ve elif harflerinde olabildiği gibi harekeler arasında da olabilmektedir. Kalbin bu türüne kalbü'l-hareke denir. Örneğin التَّقَاضِي kelimesi تَقَاعُل veznindedir. Vezne göre kelimenin aynu'l-fiili ötre olmalı ve kelime التَّقَاضِي biçiminde olmalıydı. ض harfinin harekesi ya harfine uygun biçimde esre harekeye dönüşmüştür.⁹³⁸

3.1.1.2. İbdâl

İbdâl sözlükte birşeyi başka birşeyin yerine koymaktır.⁹³⁹ Kavramsal olarak ise bir harfin yerini bir başka harfin almasıdır.⁹⁴⁰ İbdâlin; el-ibdâlu'l-lehecî, el-ibdâlu's-şâz, ibdâlu'd-darûretu's-şî'riyye ve el-ibdâlu't-tasrîfi gibi birçok türü vardır. Sarfla ilgili kavram el-ibdâlu't-tasrîfidir.⁹⁴¹ Buna, el-ibdâlu's-sarfiyye veya el-ibdâlu'l-kıyâsî de denir.⁹⁴²

Bu kavram, daha çok çekim ve türetim kaynaklı olarak kelimede gerçekleşen ses değişimidir denilebilir. Bazı dil bilginleri ibdâli illet harflerinin dışındaki harflerin dönüşümü olarak tanımlamışlardır. Bazıları ise ibdâli, bütün harflerdeki değişim olarak kabul etmişlerdir. Bu kabule göre değişen harfler illet harfleri olabileceği gibi sahîh

⁹³⁶ Dönüşüm kuralları için bkz. Muhammed Fâdıl es-Sâmerrâi, *es-Sarfu'l-'Arabî: Ahkâm ve me'ânî*, 218-241.

⁹³⁷ Abdul'alim İbrâhîm, *Teysîru'l-i'lâl ve'l-ibdâ*, 5.

⁹³⁸ a.g.e., 3.

⁹³⁹ 'Abdussemi' Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbikât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 1.

⁹⁴⁰ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâi ve'l-muhdesîn-1", 242.

⁹⁴¹ Diğer türleri için bkz. Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn-1", 153-170.

⁹⁴² İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5476.

harfler de olabilir. İlk tanıma göre i'lâl ve ibdâl farklı kavramlar iken ikinci kabule göre ibdal, 'ilâl bi'l-kalb kavramını içerir. Bu bağlamda kavram karışıklığına neden olmaması için ibdâli yalnızca sahîh harflerdeki değişimle sınırlayan yaklaşımı benimsemek daha doğru bir yaklaşım olabilir.⁹⁴³

İkinci görüş olan ve ibdâli bütün harflerdeki değişim olarak kabul eden görüşe göre i'lâlin kalb türü aynı zamanda ibdâl olmaktadır. Bu yaklaşıma göre i'lâl kavramıyla ibdâl kavramı arasında mantık terimiyle ifade edilirse umum-husus-min vecih ilişkisi (علاقة العموم والخصوص الوجهي) bulunur. Dolayısıyla ibdâl, i'lâlden sahîh harflerle ilgili olarak ayrılır.⁹⁴⁴ İbdâl kavramını; sahîh harflerin sahîhe, illetli harflerin illetlilere dönüşümünün yanı sıra illetli harflerin sahîh harflere dönüşümü olarak kabul edenler de vardır. Buna örnek olarak اُتَّصَلَ - اُوْتُصَلَ - اُتَّصَلَ örnekleri gösterilir.⁹⁴⁵

İbdâl olgusunda değişim geçiren harflerin idğam edilmesi veya edilmemesi kavramsal olarak farklılığa neden olmaz.⁹⁴⁶ İ'lâl ve ibdâl kavramı çerçevesinde dönüşüme konu olan harfler ise sekiz tanedir. Bunlar; هدأت موطيا cümlesiyle⁹⁴⁷ ya da هدأت موطيا cümlesi ile formülleştirilmiştir.⁹⁴⁸ Bunlara idğam sözkonusu olduğunda ظ, ز, ذ harfleri de eklenir.⁹⁴⁹

İbdâlde, olgunun arkasında gizli olan ve olguyu yöneten temel ilke sesletimi kolaylaştırmak (الخفة) ve sesletim esnasında ortaya konan eforu (الاقتصاد في الجهد العضلي) azaltmaktır.⁹⁵⁰

3.1.1.3. İdğâm

İdğam sözlükte bir şeyi diğer bir şeye eklemek, katmak demektir. Bir terim olarak ise iki harfi bir mahreçten, ayırmadan ve bölmeden tek seferde söylemektir.⁹⁵¹

⁹⁴³ Abdul'alîm İbrâhîm, *Teyşîru'l-i'lâl ve'l-ibdâ*, 5.

⁹⁴⁴ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn-1", 179-181; İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5471.

⁹⁴⁵ 'Abdussemin Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbikât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 1.

⁹⁴⁶ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5476-5477.

⁹⁴⁷ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn-2", 153.

⁹⁴⁸ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5476; Bu konudaki farklı görüşler için bkz. Râcî el-Esmer. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi 'ilmi's-sarf*, 19.

⁹⁴⁹ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn-2", 162.

⁹⁵⁰ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5472.

⁹⁵¹ 'Abdussemin Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbikât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 168.

Dolayısıyla idğâm iki harekeli harfin art arda bulunması durumunda birinci harfin sâkin kılınp ikincisine katılması olarak tanımlanır.⁹⁵² Harfi söylerken harfin çıktığı yer tek seferde kapanır ve açılır. Böylece idğâm ile sesletim kolaylaşır (تخفيف).⁹⁵³

İdğâm kavramsal olarak oldukça geniş bir içeriğe sahiptir. Kuralları, çeşitleriyle oldukça detaylı bir biçimde incelenmiştir. Bu çalışmada daha çok fiil çekimleri bağlamında sarf eserlerindeki yanıyla konu edilecektir. Bu bağlamda idğamlı harfte şeddenin çözülmesinin iki türü vardır: Bunlar vâcip ve câizdir. Fiil çekimlerinde sükun-u lazım olan kalıplarda idğâmın çözülmesi vâciptir. Başka bir ifade ile müteharrik fâil zamirlere fiil bitiştiğinde şedde mutlaka çözülür. مَدَدْتُ - مَدَّ örneğinde olduğu gibi. Fiil çekimlerindeki sükun, arızî ise yani bir nedenle sonradan oluşmuşsa şedde idğamlı ve idğâmsız okunabilir. أَمَدْتُ - مَدَّ örneğinde olduğu gibi.⁹⁵⁴

3.1.1.4. Ta'vîz

Ta'vîz sözlükte bir harfin başka bir harfin nâib-i veya vekili olarak kelimeye eklenmesidir. Eklenen harfin (المَعْوَضُ), kelimedeki düşen harfin (الْمَعْوَضُ عَنْهُ) yerine veya başka bir yere eklenmesi arasında kavramsal olarak fark görmeyenler vardır.⁹⁵⁵ Ancak bazıları, ta'vîzi, kelimedeki atılan harfin yerine değil başka bir yere başka bir harfin getirilmesi olarak görür.⁹⁵⁶ Buna göre ta'vîz, ابن - بنو / اسم - سمو örneklerindeki gibidir. Bu örneklerde isimlerin sonunda vâvlar düşmüş, başlarına ise elif getirilmiştir.⁹⁵⁷ Eklenen harfin, düşen harfin kelimedeki yerine gelmesi de ta'vîz olarak değerlendirildiğinde اصطبر örneğindeki gibi ط harfinin ت harfinin yerini aldığı ibdâl örnekleri de ta'vîz kapsamına girer. Bu anlayışa göre ibdâl ile ta'vîz arasındaki ilişkiyi “Her ibdâl bir ta'vîzdir. Ancak her ta'vîz ibdâl değildir” cümlesi özetler. Bu ilişki umum-husus-mutlak ilişkisidir. Başka bir ifade ile bu anlayışa göre ta'vîz kavramı ibdâl kavramını içerir.⁹⁵⁸

Bu olguya dair örnekler de az değildir. Misâli vavînin muzâri, emir ve masdarından vâv harfinin düştüğü görülür. Fiilin masdarının sonuna te harfinin vâva bedel olarak

⁹⁵² Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 6.

⁹⁵³ 'Abdussemin Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbîkât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 168.

⁹⁵⁴ Mustafâ el-Galâyînî, *Câmiu'd-durûsi'l-'arabiyye* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye), 2009, 168.

⁹⁵⁵ 'Abdussemin Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbîkât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 4.

⁹⁵⁶ Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn-2”, 176.

⁹⁵⁷ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5477.

⁹⁵⁸ 'Abdussemin Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbîkât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 6.

getirilir. Örneğin وزن fiilinin masdarında baştan vâv düşer, masdarın sonuna tâ-i merbûte gelerek masdar زنة biçimini alır.⁹⁵⁹ Bu örnekte eklenen harf olan tâ-i merbûte, ta'vîz olgusunda en sık görülen harftir. Ancak bunun dışında همزة الوصل، الباء، السين، الهاء harfleri de eklenen harfler gurubunda yer alır.⁹⁶⁰

Geleneksel dönemde biçimsel sesbilim alanına ilişkin kavramlaştırmalar yapılırken temel ayırım, değişimin gerçekleştiği sesin niteliği yani sahih olup olmaması, ya da sesteki değişimin niteliği, yani sesin düşmesi, türemesi veya dönüşmesi olmuştur. Bu bağlamda hazif ve iskân Türkçe'de ünlü veya ünsüz sesin düşmesi olarak karşılanabilir. İdğam, ses ikizleşmesi olarak Türkçe'de karşılanabilir. Ta'vîz kavramı ise Türkçedeki ses türemesi gibidir. Dolayısıyla bu kavramların ses olgularının biçimlerini ifade ettiği söylenebilir.

Bu kriter esas alınarak yapılan bu kavramsallaştırmalar kuşkusuz dilbilimsel açıdan epitemolojik bir değeri haizdir. Ancak çağdaş dönemde bu türden kavramlaştırmaların yanı sıra bu dönüşümleri yöneten ilke ve kuralların da kavramlaştırmalarına ağırlık verilmiştir. Zira bu kavramların arkasında, bunları yöneten kuralların sesbilimsel olduğu, bütün dillerde ortak biçimde çalıştığı görülmüştür. Dolayısıyla ses olgularını yöneten kuralların kavramlaştırılmasına gidilmiştir.

Geleneksel dönemde bu kesitteki olgular ayrıntılı biçimde kurallaştırılırken çağdaş dönemde olguların sesbilimsel nedenlerine daha fazla ağırlık verilmiştir.⁹⁶¹ Geleneksel dönemde ses olgularının izah biçimine bakıldığında günümüz ses bilim yaklaşımının kadim izahlarda bazı karşılıklarının olduğu görülür. *Sikâl* ve *tahfîf* gibi kavramların varlığı, ses olgularındaki sesbilimsel kavramlar olarak üretilmiştir.⁹⁶² Ancak günümüz çalışmalarında sesbilimsel nedenleri üzerinde daha çok durulur. Bu bağlamda çağdaş dönemde, geleneksel dönemdeki ses olgularının izahına ve yöntemine ilişkin bazı eleştiriler yapılmıştır. Önce bu alanda klasik döneme dönük yapılan genel eleştirilere daha sonra çağdaş dönemde bu alanda geliştirilen kavramlara değinilecektir.

⁹⁵⁹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 414.

⁹⁶⁰ 'Abdusseminî Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbîkât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 6.

⁹⁶¹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu 's-sarfi 's-savî*, 37.

⁹⁶² 'Abdusseminî Şebâne, *el-Kavâid ve't-tatbîkât fi'l-ibdâl ve'l-i'lâl*, 7, 139; İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5472.

3.1.2. Geleneksel Dönemin Biçimsel-Sesbilim Yaklaşımına Dönük Eleştiriler

Klasik dönemde bu alanda yapılan çalışmaların yöntem ve içeriğine dönük çağdaş dönemde eleştiriler yapılmıştır. Ancak bu eleştiriler klasik dönemde yapılan biçimsel sesbilim olgularının tespitine ilişkin değildir. Zira olguların ve tespitlerin doğru olduğu kabul edilir. Ancak bunların izah biçimine ve analiz yöntemine itiraz edilir. Bu itirazın temel gerekçesi ses olgularına ilişkin izahların genel olarak dilbilimsel açıdan hatalar içermesi ve bilimsel bulunmamasıdır. Geleneksel dönemde devam edegelen izahlara bugün olmasa yarın itiraz edilebileceği, dilbilim esaslarına göre bunların yeniden ele alınma ihtiyacının olduğu değerlendirilir ve bu sorumluluğun günümüz dilbilim araştırmacılarına düştüğü ileri sürülür.⁹⁶³ Eleştirilerin temelde belirli noktalara ilişkin olduğu görülür. Bu eleştiriler şunlardır:

Klasik dönemde bu alanda üretilen kavramlar, Arap biçimbiliminin kendi bilimsel sınırları içinde kalmadığını, sesbilim gibi bir alt disiplinle ilişkili öğrildiğini ortaya koymaktadır.⁹⁶⁴ Ancak klasik dönemde biçimbilim sesbilim ara kesiti kavramlaştırılmamıştır. Çağdaş dönemde olgular bu iki alanın kesişim noktası ve ara kesiti olarak görülmüş ve bu alanı ifade eden kavram üretilmiştir.⁹⁶⁵

Çağdaş dilbilim çalışmalarında, sesbilimin bütün dil çalışmalarının temelini oluşturduğu değerlendirilir. Bu açıdan biçimbilim çalışmalarının, sesbilimin temel ilke ve prensipleri üzerine kurulduğu anlayışı vardır.⁹⁶⁶ Klasik dönemde ses olgularına ilişkin kavramların veya olguların isim ve fiillerde ortak olması da örtük olarak bu gerçeğe işaret eder.⁹⁶⁷ Zira ses olgularının dinamikleri sesbilim tabanlıdır. Fiil ve isim ayırımı ise biçimbilimsel kavramlardır. Bu durum alanın kurallarının biçimbilim kaynaklı değil sesbilim kaynaklı belirlendiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla çağdaş dönemde sarf ilminin sesbilimle ilişkili konularının sesbilim açısında ele alınması gerektiği belirtilir. Bu bağlamda kelimeyi oluşturan fonemler (sesler), heceler, morfemler ve bunlarla ilgili kavramlar önem kazanır.⁹⁶⁸ Geleneksel dönemde bu alanda hece kavramının

⁹⁶³ ‘Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu’s-savtî li’l-bünyeti’l-‘Arabiyye*, 66.

⁹⁶⁴ et-Tayyib el-Bekûş, *et-Tasrifu’l-Arabî min hilâli esvâtî’l-Arabiyyi’l-hadis*, 20-21.

⁹⁶⁵ Zekerıyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadis”, 544.

⁹⁶⁶ Muhammed Abdulkaksûd, *Dirâsetu’l-bünyeti’s-sarfıyye fî dav’i lisâniyyati’l-vasfıyye*, 12.

⁹⁶⁷ Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu’l-i’lâl ve’l-ibdâl fî’l-‘Arabiyye beyne’l-kudemâ ve’l-muhdesîn-l”, 168.

⁹⁶⁸ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 7.

kullanılmaması dilin katmanlı yapısının ve bunların arasındaki etkileşimin kavramsal düzeyde görece gözardı edildiğini gösterir.

Ses olgularının klasik dönemde incelenme yöntemine ilişkin yapılan eleştirilerin en somutu, bu olguların tahlilinde sesin ve sesbilimin değil yazının ve yazı dilinin esas alınmasıdır.⁹⁶⁹ Yazı, doğal dillerin grafik işaretler yardımıyla yeniden tasarımıdır. Sesin kaybolmasına karşın yazı uzamsaldır ve bu nedenle kalıcıdır.⁹⁷⁰ Bu özelliği nedeniyle ilk dil çalışmalarından itibaren yazı dili, sözlü dilin önüne geçmiştir. Dil çalışmaları, tarihinin uzun bir kesitinde yazı dili esas alınarak yürütülmüştür.⁹⁷¹ Çağdaş dilbilim ise dil çalışmalarında öncelikle sözlü dili esas alır. Klasik dönem bilginlerinin bu alandaki çalışmalarında, dilin görsel formu olan yazıdan hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım onları, dili bir ses/işitsel olgu olarak görmekten uzaklaştırarak dilbilginlerini gerçekçi olmayan açıklamalara götürmüştür.⁹⁷² Ayrıca alanla ilgili kullanılan kavramların semantik boyutuyla olgunun doğası arasında da bağlantı kopuktur. Bu bağlamda biçimsel sesbilim olgularının analizinde harfin dönüşümünden söz edilir. Ne var ki dönüşen harf değil sestir.⁹⁷³ Olguların izahında ses kavramının değil harf kavramının kullanılması, yazının esas alındığını göstermesi açısından oldukça çarpıcı bir örnektir.

Diğer bir eleştiri biçimselsesesbilim olgularına konu olan kelimeler için tarihsel olarak kurgusal biçimler varsaymaktır. Bunun temel nedeni Arapçanın kelime yapısını açıklamak için geliştirilen mîzân-i sarfî kuramını bütün kelimeler için mutlak kabul etmektir. Sîğa ve vezinler hem sahîh hem illetli kelimeler için geçerli ve esas kabul edilmiştir.⁹⁷⁴ Sahîh kelimeler üzerinden tümevarım yoluyla belirlenen mîzân-i sarfinin illetli kelimelerin de tarihsel süreçteki biçimleri olduğunu varsaymak, bu alanda dilbilimsellikte çelişen bazı açıklamaların yapılmasına götürmüştür.

Bunu somutlaştırmak için bir örnek vermek gerekir. بَقُوا fiilinin بَقُوا biçimine dönüşümünde ي harfinin ق harfine harekesini verdiği ve iki sakinden dolayı ي harfinin hazfedildiği açıklanmıştır. Bu konuda قضية kelimesinin çoğuluna ilişkin yapılan açıklama daha çarpıcıdır. Bu ismin cemisi قضايا olup vezninin فاعل olduğu belirtilir. Yapılan

⁹⁶⁹ et-Tayyib el-Bekûş, *et-Tasrîfu'l-Arabî min hilâli esvâti'l-Arabiyyi'l-hadîs*, 41.

⁹⁷⁰ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 42-43.

⁹⁷¹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 2.

⁹⁷² Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 7,19

⁹⁷³ et-Tayyib el-Bekûş, *et-Tasrîfu'l-Arabî min hilâli esvâti'l-Arabiyyi'l-hadîs*, 23-24.

⁹⁷⁴ İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5517.

izahlara göre bu ismin cemisinde şu dönüşümler gerçekleşmiştir: İlk olarak ya harfi hemzeye dönüşmüş ve قَضَائِي biçimini almış, ikinci olarak hemzenin kesresi tahfif için fethaya dönüşmüş ve kelime قَضَائِي biçimine kavuşmuş, üçüncü olarak ismin sonundaki ye harfi harekeli önceki harf üstün olduğundan yâ harfi elife dönüşmüş ve kelime قَضَاء biçimini almış, son olarak iki elif arasındaki hemze yâ harfine dönüşmüş ve kelime son biçimi olan قَضَائَا şekline kavuşmuştur.⁹⁷⁵ Bu açıklamalarda kelimenin geçirdiği evreler ve biçimler bütünüyle kurgusal bulunur. Günümüzde sesbiliminin eriştiği vasatta bu açıklamalar bilimsel bulunmamakta veya bunların bilimsellikten uzak bir kurgusallık taşıdığı değerlendirilmektedir.⁹⁷⁶ Zira bu açıklamaların doğru olabilmesi için kelimenin dönüşüm sırasındaki çeşitli biçimlerinin tarihsel olarak belirli bir zaman kesitinde fiilen kullanılmış olması gerekirdi.⁹⁷⁷ Nitekim İbn Cinnî kelimelerin varsayımsal ve kurgusal biçimlerinin gerçekte olmadığını belirtir.⁹⁷⁸ Bu türden zorlama sayılan açıklamaların bir nedeni, sahih isim ve fiillerin yapısı esas alınarak geliştirilen mîzân-i sarfî kuramının mutlak kabul edilip tümünden gelim yoluyla bütün kelimelere uygulama çabası olduğu söylenebilir.

Geleneksel görüşte i'lâlin üç çeşidinden i'lâl bi'l-hazif, mîzân-i sarfîde gösterilir. Örneğin زَنَّة kelimesinde fâul-fiil mahzuftur ve vezni فَعْلَةٌ dır. Ancak i'lâl bi'l-kalp ve i'lâl bi'n-nakl mîzân-i sarfîde gösterilmez. Geleneksel görüşte bu türden kelimeler için mîzân-i sarfî esas alınır ve farazî sîğa kullanılır. Örneğin قَالَ fiilinin vezni farazi bir vezin olan فَعْلٌ dir.⁹⁷⁹ Mîzân-i sarfî bağlamında çağdaş dönemde temel yaklaşım kelimeleri bugünkü halleriyle kabul etmek ve illetli kelimelerin veznini bu esasa göre belirlemektir. Bu bağlamda örneğin قَالَ fiilinin veznini قَالَ olarak kabul etmek önerilir.⁹⁸⁰

Geleneksel dönemdeki bu türden açıklamalar, kuralların somutlaştırılması gibi eğitsel bir amaçla yapılmış olabilir. Bu çerçevede belirlenen kurallar öğretim açısından yararlı da olmuş olabilir.⁹⁸¹ Ancak bu alandaki geleneksel açıklamaların, çağın

⁹⁷⁵ Muhammed Fâdil es-Sâmerrâî, *es-Sarfu'l-'Arabî: Ahkâm ve me'ânî*, 223-224.

⁹⁷⁶ et-Tayyib el-Bekûş, *et-Tasrîfu'l-'Arabî min hilâli esvâtî'l-'Arabiyyi'l-hadis*, 23-24.

⁹⁷⁷ Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadis”, 561.

⁹⁷⁸ İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân, *el-Hasais*, I-III, (Kahire: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'Amme, 1431), I, 257.

⁹⁷⁹ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5480.

⁹⁸⁰ a.g.e, 5519.

⁹⁸¹ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 7,19

sesbilimsel birikimi doğrultusunda güncellenmesinin ve onunla uyumlu bir noktaya çekilmesinin gerektiği günümüzdeki çalışmalarda vurgulanmaktadır.

Bir diğer eleştiri ise Sâmi dillerin yeterince bilinmemesi veya olguların izahında Sâmi dillerin gözardı edilmesidir. Geleneksel açıklamalarda, Arapçadaki أ، ب، خ، ف gibi iki harfli isimlerin son harfinin düştüğü kabul edilir ve bu ses olgusu i'âl bi'l-hazif kavramı altında incelenir.⁹⁸² Ancak bu kelimenin diğer Sâmi dillerde iki harfli olduğu görülür. Bu bilgi eksikliği harfin düştüğü biçiminde bir açıklamaya neden olmuştur.⁹⁸³

Arap yazı tipolojisinin bizatihi kendisinin de klasik dönemdeki biçimsel sesbilim olgularının izahında bazı hatalara neden olduğu belirtilir. Müstakil bir başlıkta Arap yazı tipolojisine ve bunun biçimsel sesbilim olgularının izahında neden olduğu soruna değinilecektir. Burada bir noktaya değinerek yetinelim. Arap yazısının ibtidâi biçiminde ünlülerin yazıda karşılığı yoktur. Sonradan ihdas edilen işaretler için kavramlar geliştirilmiştir. Ancak bu kavramların genel sesbilimdeki kavramlar doğrultusunda güncelleme ihtiyacı belirmiştir. Bu bağlamda med harflerinden olan elif harfi vav ve ya harfi gibi müstakil bir sesin sembolü olarak kabul edilir ve olguların izahında ondan bir harf diye söz edilir. Ne var ki çağdaş yaklaşımda elif harfi fethanın uzununun bir sembolü olmaktan ibaret görülür.⁹⁸⁴

Geleneksel dönemde biçimsel sesbilim (morfofonoloji) alanda yapılan teorik açıklamalarla çağdaş dönemde sesbilim ilkelerini temel alan yaklaşım arasında bir aç farkı oluşmuştur. Bütün bu eleştiriler bu alandaki geleneksel dönem birikimini reddetmez. Aksine sesbilimin temel alındığı yaklaşımlarla geleneksel dönemin alanla ilgili hata, eksik ve açmazlarının giderilebileceği iddia edilir.⁹⁸⁵

Arapça kelimelerin dilin derlendiği dönemden geriye doğru gidildiğinde uzun tarihi süreç içerisindeki biçimleri ve süreç içerisinde geçirdikleri ses değişimleri bugünden bakıldığında karanlıktır. Değişimleri yöneten etkileyen birçok nedenin olma ihtimali yüksektir. Biçimsel sesbilim alandaki kurallarla birçok olgu açıklanabilse de herşeyi açıklamak mümkün olmayabilir. Bu değişimlere ilişkin bazı görüşler tahmin ve

⁹⁸² Abdul'alim İbrâhîm, *Teysîru 'l-i'âl ve 'l-ibdâl*, 68,

⁹⁸³ Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'âl ve 'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 549.

⁹⁸⁴ Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'âl ve 'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 561.

⁹⁸⁵ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve 'ilmu'l-esvât*, 15.

öngöründen ileri bir bilgi ve kesin delil değeri taşımaz. Örneğin استعود - استعاذ fiilindeki ses dönüşümü استحوذ fiilinde geçerli olmamıştır.⁹⁸⁶ Dolayısıyla dilin bu alandaki olgularını açıklamak için, bazı durumlarda kuralların da yeterli olamayabileceği belirtilmektedir.

Geleneksel dönemdeki biçimsel sesbilim ara kesitine ilişkin temel eleştirilerden biri Arap yazı tipolojisidir. Bu aşamada Arap yazı tipolojisine ve bu yazı tipolojisinin bu alanda neden olduğu belirtilen soruna değinmek gerekir.

3.1.3. Biçimsel Sesbilim Eleştirilerin Odağı Olarak Arap Yazı Tipolojisi

Dil, özü gereği sesli ögeler bütünüdür. Sözlü dil terimi dilin bu yanına açıklık getirir. Yazılı dil ise ikincil niteliklidir.⁹⁸⁷ Dolayısıyla dilin asıl maddesi sestir. Yazı ise dile görsel bir form kazandırmak ve sese daha kalıcı ve somut biçim vermek için icat edilmiş ve kronolojik bakımdan da dilin ikincil formudur. Bu nedenle dilbilimsel açıdan da ikincil bir öneme sahiptir. Dolayısıyla dilin biri asıl ve işitsel olan diğeri ikincil ve görsel olan iki formu mevcuttur.⁹⁸⁸ Diğer taraftan yazı iletişimde de ikinci derecede rol oynar.⁹⁸⁹

Yazı sözlü bildirişim aracı olan dili, görsel bir düzen içinde tek boyutlu bir düzen ve simgesel bir anlatımla sunar. Yazının biricik amacı sözlü dili göstermektir.⁹⁹⁰ Ayrıca yazı uzamsal ve kalıcıdır. Bu özelliği ona büyük bir önem kazandırarak kendine özgü yeni bir gerçeklik yaratır.⁹⁹¹ Bu özelliğiyle yazı, dili durağanlaştırır, geleneği korur, söyleyişi etkilediği bile olur. Kültürel ve yazınsal değerlerin başlıca aktarım aracı olarak kurumsallaşır. Bu etkin işlevi ve rolü nedeniyle dil çalışmalarında geleneksel dönemde sözlü dilin önüne geçmiştir.⁹⁹² Yazı, bilgi ve birikimleri aktarım ihtiyacından doğmuştur ve tarihsel süreçte insanlığın yazıya duyduğu ihtiyaç, çeşitli yazı tiplerini ortaya çıkarmıştır.

Arap yazısı da tarihsel süreçte insanlığın bu konudaki tecrübeleri ve deneyimlerinden etkilenmiş ve şekillenmiştir. Biçimsel sesbilim bağlamda Arap yazısının

⁹⁸⁶ Muhammed Hamâse Abdullatif, “Zâhiretu’l-i’lâl ve’l-ibdâl fi’l-‘Arabiyye beyne’l-kudemâi ve’l-muhdesîn-1”, 157.

⁹⁸⁷ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 13.

⁹⁸⁸ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu ’l-esvât*, 7.

⁹⁸⁹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 42-43.

⁹⁹⁰ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 35; Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 59-60.

⁹⁹¹ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 42-43.

⁹⁹² Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 35; Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 59-60.

neden olduğu sorunları ortaya koyabilmek için Arap yazı tipolojisinden söz etmek gerekir. Arap yazı tipolojisinin kendine özgü yapısını ortaya koymak için ise genel olarak ve kısaca yazı tipolojilerine değinmek gerekir. Bu bağlamda yazının veya alfabenin tarihsel seyrine bakıldığında resimden harfe doğru bir gelişim gösterdiği görülür.⁹⁹³

Yazı türlerine tarihsel gelişim seyrine bakıldığında yazıda kullanılan sembolle, sembolün işaret ettiği unsur arasında iki tür ilişkinin olduğu görülür. Birincisi gösterge kavramındaki *gösteren-gösterilen* kavram ikilisinden gösterilenin yazılaştırıldığı sistemdir.⁹⁹⁴ Buna görüntüsel yazı, resim yazı ya da kavramsal yazı da denir. Bu yazı türü nesnelerin basitleştirilmiş resimlerine dayanır. Dolayısıyla sözlü dile gönderme yapmaz. Somut nitelikli bir gösterime sahiptir. Hieroglif yazılar ve eski Çin yazıları böyledir.⁹⁹⁵ İdeogram ve piktogram kavramları bu türden yazılar için kullanılır. Piktogram kavramı, sadece somut kavramları, ideogram kavramı ise hem somut hem soyut kavramları yazılaştıran yazı sistemleri için kullanır. Mezopotamya'da Sümerlerin çivi yazısı böyledir. Mısır ve Hitit yazıları hieroglif olarak adlandırılır ve bunlar temelde ideografik yazılardır. Sözcük = işaret denkliğine dayalı bu tür yazılara logogram yazılar da denir. Logogramın zıddı fonogram yazılardır. Fonogram kavramı, sembollerin, sesleri (fonemleri) karşıladığı yazı sistemleridir.⁹⁹⁶

Yazının ikinci türü, gösteren-gösterilen kavram ikilisinden göstereni (yazı sembollerini) esas alır. Bu yazılarda da iki temel yaklaşım vardır. Birincisi her hece için bir sembolün kullanıldığı yazılardır. Bu tür yazılara hece yazısı denir. İkincisi ise her sesbirim için bir sembolün kullanıldığı yazı sistemidir.⁹⁹⁷ İkinci tür, göstergenin ses unsurlarının her birini bağımsız biçimde görsel sembollerle göstermeyi amaçlar ve bu da iki çeşittir. Birinci türü sadece ünsüzleri sembolleştirir. İkinci türü ise hem ünlü hem ünsüzleri sembolleştirir. Bu yazı sistemi, her sesbirimine bir yazı birim ayırabilen ve sözlü dili dolaysız biçimde ileten en etkili yazıdır.⁹⁹⁸

İkinci tür bu yazı sembol (harf)=sesbirim eşitliğine dayalı yazıdır. Bugünkü alfabe anlayışı da bu denklik üzerine kuruludur. Bu tür alfabelere fonografik yazı denir. Her harf

⁹⁹³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 296-297.

⁹⁹⁴ Huber, *Dilbilime Giriş*, 120.

⁹⁹⁵ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 60; Özay, "Dil ve Dilbilim", 38.

⁹⁹⁶ Huber, *Dilbilime Giriş*, 120; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 60; Özay, "Dil ve Dilbilim", 38.

⁹⁹⁷ Huber, *Dilbilime Giriş*, 120.

⁹⁹⁸ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 60.

dildeki bir sesi karşılar. Fenikeliler'e (M.Ö.1100) kadar giden bir tarihi vardır. Bu bağlamda modern alfabelerin de atası sayılan Fenike alfabesi seslerin işaretlenmesi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Fenike alfabesi; Ârâmi, Arap, İbrânî, Latin ve Grek alfabelerinin de atasıdır. Kiril alfabesinin; Latin ve Grek alfabelerinin karışımı olduğu dikkate alınırsa bugün dünyada kullanılan alfabelerin büyük bölümünün, köken olarak ses=harf eşitliğini sağlayan Fenike alfabesine dayalı olduğu söylenir.⁹⁹⁹ İngiliz alfabesi gibi bir sesin birden çok yazı karakteriyle gösterildiği yazılar da vardır.¹⁰⁰⁰ Günümüzde Latin, Arap, Kiril ve Yunan alfabeleri en çok kullanılan alfabelerdendir.¹⁰⁰¹

Bir çok dil için alfabetik sorunlar vardır. Bir sesbirim için bir yazı birim ilkesine en çok yaklaşmış olan Türkçe ve İspanyolcanın bile sorunları bulunur. Yani Türkçe dahi yazıldığı gibi konuşulmaz. Diğer taraftan yazı, konuşma dilindeki bütün olguları özellikle bürünsel olguları görselleştiremez. Dolayısıyla vurgu, ezgi ve tonlamalar yazıda görselleşmez. Bürünsel olguların görselleştirildiği tek alfabe dünya dillerindeki seslerin betimlenmesi için tasarlanan uluslararası sesçil alfabedir.¹⁰⁰² Bütün bu bilgiler çerçevesinde Fenike kökenli Arap ve İbrânî yazı sistemleri yalnızca ünsüzlerin yazıda sembolleştirildiği bir yazı tipidir. Ünlü yazımı bu alfabelerin sonraki dönemlerinde geliştirilmiş biçimlerinde görülür. Bunlara ünsüz alfabeleri veya ebcetler (consonant alphabets veya abjads) denir.¹⁰⁰³ Bu yazı sisteminin Arap dilinin biçimsel sesbilimine ilişkin ortaya çıkardığı sorunun, onun ünlülerinin, yazının ibtidâî biçiminde yer almamasıyla ve daha sonra yazıya eklenmesiyle ilişkili olduğu belirtilir.

Arap yazısının ibtidâî döneminde seslilere yer yoktur. Bu durum, diğer Sâmi dillerde de böyledir. Zihnin bu seslileri tamamlama yetisi bulunmaktadır ve bu imkan yazıda bir anlamda tasarrufa sebep olur. Ancak sonraki süreçte yabancılar için dil öğretiminde bağlamı karine olarak kullanarak harekeleri tamamlamanın zorluğu ve başkaca nedenler, harekeleri de yazıya ekleme zarureti ortaya çıkarmıştır. Harekeler Ebu'l-Esved ed-Düelî tarafından konulmuştur. Harekeler böylece isteyenlerin kullanabildiği semboller olarak varlığını sürdürmüştür.¹⁰⁰⁴

⁹⁹⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 296-297.

¹⁰⁰⁰ Abdulkadir Abdulcelil, *'İlmü's-sarfi's-savti*, 97-96.

¹⁰⁰¹ Huber, *Dilbilime Giriş*, 123.

¹⁰⁰² a.g.e., 123.

¹⁰⁰³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 296-297.

¹⁰⁰⁴ 'Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu's-savti li'l-bünyeti'l-'Arabiyye*, 61.

Arap yazısının bir kusuru ve yanıltmacası olarak değerlendirilen ve biçimsel sesbilim alanda soruna neden olduğu belirtilen şey, Arap dilinin ünlüleriyle ilgilidir.¹⁰⁰⁵ Geleneksel dönemde hareketler yani kısa ünlüler müstakil unsurlar olarak düşünülmemiş, sessiz harflerin bir parçası olarak telakki edilmiştir. Bu nedenle ünsüz harflerin altına ve üstüne konmuştur.¹⁰⁰⁶ Oysa çağdaş dönemdeki yaklaşıma göre kısa ünlüler müstakil unsurlardır. Çağdaş dil çalışmaları ve ses=harf eşitliğine dayanan alfabeler, üsnüzü ayrı birim ünsülyü ayrı müstakil bir birim görme eğilimindedir.¹⁰⁰⁷ Bu yaklaşımla örtüşecek biçimde İbn-i Cinnî hareketlerin harflerden sonra olması gerektiği düşüncesindedir.¹⁰⁰⁸

Geleneksel dönemde elifden önce fetha vâda önce damme ve yâ dan önce kesrenin olduğu düşünülmüştür. Ancak med harflerinin müstakil uzun ünlü mü veya Türkçedeki şapka işareti gibi kısa ünlünün uzun oluşunu gösteren sembol mü oluşunun belirsizliği üzerinden yazı eleştirisi yapılır. Somutlaştırmak gerekirse قال - يقول - قيل dendiğinde ق harfinin hareketleri bir ünlü, elif ise müstakil uzun ünlü kabul edilirse üç ünlü ortaya çıkacaktır ki bu olanaksızdır. Bu durumda med harflerini ikinci bir kısa ünlü sembolü olarak görmek gerekir. Bu durumda yazı sembolü olmaları açısından sorun kalmaz. Ancak bunun tam askine geleneksel dönemde med harfleri ikinci bir kısa ünlü değil, hareketlerden bağımsız olarak birer harf olarak kabul edilmişlerdir. Biçimsel sesbilim alanda dilbilimsel bulunmayan açıklama tam olarak burayla ilgilidir. “İki sakın yan yana geldiğinde illet harfi düşer.” kuralında iki sakinden biri olan vâv, yâ veya elif ünlü bir sestir. Sesbilim açısından ünlü harf sakın olmaz. Dolayısıyla elif vâv ve yâ ister ikinci kısa ünlü, ister müstakil uzun ünlü kabul edilsin sükun almaz dolayısıyla sakın olmaz denmektedir. Bu nedenle لم يخاف - لم يخف gibi örneklerin izahında elifin sâkin olarak kabul edilmesi ve iki sakinden dolayı elifin düşmesi açıklaması sesbilim bakış açısından hatalı bulunmuştur.¹⁰⁰⁹

3.1.4. Çağdaş Dönemde Biçimsel Sesbilim Alanda Yeni Kavramlar

Çağdaş dönemde Arap dilinin biçimbilim çalışmalarındaki biçimsel sesbilim ara kesitinde kavramsal bir değişim olmuştur. Bu kesitteki yeni kavramların büyük kısmının

¹⁰⁰⁵ İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5516.

¹⁰⁰⁶ Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu’s-savtî li’l-bünyeti’l-‘Arabiyye*, 35.

¹⁰⁰⁷ İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5516.

¹⁰⁰⁸ Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu’s-savtî li’l-bünyeti’l-‘Arabiyye*, 35.

¹⁰⁰⁹ İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5516.

sesbilimle ilgili olduğu görülür. Zira bu alanın kuralları sesbilimin kurallarıdır. Kavramlar, doğrudan sesbilimle ilgili olsa da dolaylı biçimde biçimbilimle de ilgilidir.

Arapça sözcükler geleneksel terminolojiyle, kökler, ekler ve vezinlerden oluşur. Kök ve ekler ise seslerden oluşur.¹⁰¹⁰ Ancak kelime; çağdaş genel sesbilim açısından analiz edildiğinde ünsüzler, ünlüler, makta, morfem, bürünsel öge olan nebr gibi alt unsurlar olarak çözümlenir. Çağdaş dönemde kelime, sesbilim açısından ele alındığında bu alt başlıklara bölünür.¹⁰¹¹ Sesbilimi ilgilendiren yanı sıra sözcüklerdeki ses değişimleri; ses (fonem), hece ve morfemle ilgilidir. Çünkü ses (fonem), hece ve biçimbirimleri oluştururken biçimbirimler, sözcükleri oluşturur. Ses değişimleri ise genellikle seslerin ve biçimbirimlerin eklenmeleri sırasında görülür.¹⁰¹² Arapça özelinde ifade edilecek olursa dilin fonetik yapısı (التنظيم الفونولوجي); sesbilimsel, sözdizimsel, anlambilimsel ve biçimbilimsel kurallara uygun biçimde dilin mükemmel yapısını oluşturur. Bu çerçevede sesler (الفونيم) heceleri (المقطع), heceler biçimbilimsel birimleri (المرفيم) oluşturur.¹⁰¹³ Dolayısıyla bu bölümde bu kesitteki yeni kavramların yanı sıra fonem, hece, biçimbirim kavramların birbirleriyle ilişkilerine ve farklarına da değinilecektir. Çünkü bunlar; sözcüğü oluşturan unsurlar ya da sözcüğün alt unsurlarıdır. Biçimbirim, sözcüğün anlamlı alt birimi iken diğerleri sözcüğün anlamla doğrudan ilişkili olmayan ancak ses olgularının gerçekleştiği alt unsurlarıdır.

3.1.4.1. Harf Kavramına Dönük Eleştiriler ve Alternatif Yeni Kavramlar

"لا مشاحة للتسمية", "Adlandırma (terimleştirmede) tartışmaya yer yoktur." ilkesi, olgulara ad olarak verilen sözcüğün önemli olmadığını, kavramlaştırmada önemli olanın kavramsal içerik olduğu gerçeğine işaret eder. Ancak terimler ile terimlerin ad olarak verildikleri olgular ve kavramsal içerikleri arasında semantik bir ilişkinin bulunması bilimsel dil ve üslup açısından daha doğru bulunur.¹⁰¹⁴ Çağdaş dönemde buna dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Zira çağdaş dönemde biçimsel sesbilim kesitin kavramları genel sesbilim bakış açısından oluşturulmuş, sesbilimin doğası ve ilkeleri üzerinden kavramlar

¹⁰¹⁰ Yâğî Huseyn ve dğr, *Menhec cedîd fî 'ilmi'd-dilâleti's-sarfî: el-efâlu'l-mezîde nemûzecen*, 224.

¹⁰¹¹ Bkz: Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 19-30

¹⁰¹² Vehdân 'Amr Hâtır, "Min mezâhiri iâdeti teşkîli bünyeti'l-kelime bi'-hemze ev harfi'l-'ille: Dirâse savtiyye sarfiyye", 146.

¹⁰¹³ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 97-96.

¹⁰¹⁴ İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, "el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5471.

geliştirilmiş ve kavramlarla olgular arasında semantik bakımdan uyumun olması gözetilmiştir.

Bu bağlamda geleneksel dönemde biçimsel sesbilim alanda ses yerine harf kavramının kullanıldığı görülür. Bunun temel nedeni, geleneksel dönem dil çalışmalarında yazı dilinin, sözlü dilin önüne geçmesi ve dil çalışmalarında yazı dilinin esas alınarak yürütülmesidir.¹⁰¹⁵ Çağdaş dönemde bu kesitteki olguların izahında yazı dilinin kavramı olan harfin kullanılması yanlış bulunur. Zira değişim, seslerde meydana gelir. Dönüşen şey sestir. Harfler, konuşma dilinde değişim geçiren sesleri yazı düzleminde sembolize eder. Bu açıdan çağdaş dönemde bu kesitteki izahlarda kavram olarak harfin değil, sesin kullanılması gerektiği belirtilir.

Geleneksel dönemde Arap dilinin seslilerine ilişkin yazı dilinde semboller (—) oluşturulmuştur. Sesler için yazı dilinde genel olarak harf ve hareke terimleri kullanılır. Harf kavramı, ünsüz harfleri belirtmek için kullanılırken hareke kavramı ünlüler için kullanılır. Bu noktada ünsüzler için sahîh harfler, ünlüler için ise illetli harfler terimlerinin kullanıldığı da görülür.¹⁰¹⁶ Aslında Arap dilinin seslilerine ilişkin kavramlaştırmalarda sesbilim açısından bir yaklaşım sergilendiği görülür. Örneğin *fetha* kavramı, sesin çıktığı esnada ağzın açıklığına, *damme* dudakların biçimine dayalı verilmiştir.¹⁰¹⁷ Ancak yine de Arapçanın ünlülerini ifade eden kavram olan hareke veya illet harfleri kavramı, ünsüzler için kullanılan sahîh harfler kavramı genel sesbilimde yapılan ünlü ve ünsüz ayırımı gibi keskin bir ayırım ve kavramlaştırma için yeterli görülmemiş, ya da bu kavramsallaştırmalar çağdaş dönemde genel sesbilimdeki adlandırmanın semantik çerçevesine uygun bulunmamıştır.

Dil çalışmalarında aslolan konuşma dili olup sesler esastır.¹⁰¹⁸ Bu nedenle çağdaş dönemde Arapça'nın sesbiliminde sese ilişkin kavramlaştırmaların genel sesbilimdeki kavramlarla uyumulu olacak biçimde yenilendiği görülür. Bu bağlamda Arapça'da dilin parçalanamayan en küçük birimleri olan sesler, diğer dillerde olduğu gibi dilin en küçük yapı taşları olarak rol üstlenir. Arapça'da, ünlüler dışarıda bırakılırsa, sesler ve sembolleri olan harfler, bir ses birimine bir harf gelecek biçimindedir. Bu noktada Arapça'daki seslere

¹⁰¹⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 2. Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergebilim ve Türkoloji,

¹⁰¹⁶ Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı*, 81.

¹⁰¹⁷ Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu's-savtî li'l-bünyeti'l-'Arabiyye*, 61.

¹⁰¹⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 29.

ve seslere ilişkin yeni kavramlara değinmek gerekir. Arapçada 34 tane ses (fonem) vardır.¹⁰¹⁹ Bunlardan, 26 tanesi ünsüz, 2'si yarı ünlü, 3'ü kısa ünlü ve 3'ü ise uzun ünlüdür. Ancak bunlara seslerin küçük nüanslarla farklı seslendirilen türevleri sesbilimsel ifade ile allofonları dahil değildir.¹⁰²⁰

3.1.4.1.1. Arapça'da Ünsüzler

Dünya dillerine bakıldığında bütün dillerin ünlü ve ünsüzlere sahip olduğu görülür. Ancak diller, ünlü ve ünsüzlerinin sayısı bakımından farklılık gösterir.¹⁰²¹ Bu doğrultuda çağdaş dönemde genel sesbilimde sesler; ünlü (consonant) ve ünsüz (vowels) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.¹⁰²² Seslerin bu biçimde sınıflandırılması, kelimenin seslendirilmesi ve ileride yer verileceği üzere hece yapısının unsurlarının belirlenmesinde de oldukça önemlidir.¹⁰²³ Çağdaş dönemde ses terimini ifade etmek için الصائت kelimesinin kullanıldığı görülür. Çoğulu الصوائت'dir. Sesbilim bağlamında batıdan alınan الفونيم kavramı da kullanılmaktadır.¹⁰²⁴ Arapça'da ünsüz, الصامت veya الساكن kavramıyla karşılanır. Dolayısıyla ünsüz seslere, الصوائت الصامتة veya الصوائت الساكنة denir.¹⁰²⁵

Geleneksel dönemde bu seslere, biçimsel sesbilim alanda genel olarak harf teriminin özel olarak sahîh harf teriminin kullanıldığı görülür.¹⁰²⁶ Bu harflerin sayısı ise 28 olarak ifade edilir. Çağdaş dönemde ise kavramsal değişimin yanında Arapçanın ünsüzlerinin (الصوائت) 28 değil, 26 olduğu ifade edilir. Bunlar, vâv ve yâ harfinin dışındaki diğer bütün ünsüzlerdir.¹⁰²⁷ Bu iki harf çağdaş dönemde bundan sonraki alt başlıkta yer verileceği üzere farklı bir kategori olarak değerlendirilir. Arapça'da ünsüzlerin her biri yazı düzleminde ses=harf eşitliğini sağlayacak biçimde birer yazı karakteriyle gösterilir.¹⁰²⁸

¹⁰¹⁹ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savti, 96-97.

¹⁰²⁰ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 90.

¹⁰²¹ a.g.e., 91.

¹⁰²² İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-Lugaviyye* (Mısır: Mektebetu Nahda, ts), 27-29.

¹⁰²³ a.g.e., 88.

¹⁰²⁴ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâ ve'l-muhdesîn-1", 158.

¹⁰²⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-Lugaviyye*, 27-29.

¹⁰²⁶ Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı*, 81.

¹⁰²⁷ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savti, 97-96.

¹⁰²⁸ Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı*, 81.

Ünsüz seslerde sesin çıkış mekaniği şöyledir: Ciğerlerden harekete eden hava ses aygıtında bir şekilde engellenir ve bu engellenmeden kaynaklanan bir gürültüyü de içerecek biçimde ses çıkar.¹⁰²⁹ Başka bir ifadeyle ciğerlerden baskılanan nefes veya soluk, sesin çıkış noktaları olan boğaz, ağız, damak ve dudak gibi bölgelerde herhangi bir engele bir biçimde takılır. Bu takılma esnasında çıkan sesler ünsüz seslerdir.¹⁰³⁰

Ünsüz sesler, sesin duyulması açısından ünlülerden farklılık gösterir. Ünsüzler, ünlülere göre daha az açık ve net duyulabilir niteliktedir. Bu nedenle ünsüz seslerdeki duyulma hatası ünlülere oranla daha fazladır. Bu durum yüz yüze ve uzaktan iletişimde geçerlidir. Ünsüzler, sesin açık ve net oluşu ve duyulma niteliği açısından aynı değildir. Lâm, mîm ve nun seslerinde ses daha açıktır ve bu sesler diğer ünsüzlere göre daha iyi duyulur bir nitelik sergiler. Bunlar ünlü seslere (lîn seslerine) yakın sesler olarak görülmüştür. Bu nedenle bunlara الأصوات المائعة adı verilmiştir. Bunlar, ünlülerle ünsüzler arasındaki ara bir ses grubunu oluşturur.¹⁰³¹ Bu seslerin bu niteliği biçimsel sesbilim açısından önem arzeder. Zira ses dönüşümleri bu seslerde de görülür.

3.1.4.1.2. Arapça'da Kısa Ünlüler

Dünya dillerinin tamamı, ünlülere sahiptir. Ancak diller, ünlülerinin sayısı bakımından farklılık gösterir.¹⁰³² Bu çerçevede 2-4 ünlüye sahip 93 dil, 5-6 ünlüye sahip 287 dil, 7-14 ünlüye sahip 184 dil bulunur. Arapça bu açıdan bakıldığında orta grupta yer alır.¹⁰³³ Ünlüler dillerde sözcüklerde en çok geçen seslerdir. Dolayısıyla ünlülerin herhangi bir dildeki sıklığı, yabancı dil öğreniminde daha fazla egzersiz gerektirir ve ünlülerde yapılan hatalar daha belli olur.¹⁰³⁴

Arapça'da ünlüler için başlangıçta görsel karakter yoktur.¹⁰³⁵ Ünlülerin dildeki sıklığı ve dilin temel ses gurubu olmasına karşın geleneksel dönemde diğer seslere göre bunlar, daha yüzeysel ele alınmış, dilin temel sesleri olarak değil kelimenin temel seslerinin arızî unsurları olarak görülmüştür. Bunun nedenlerinden biri dil çalışmalarının

¹⁰²⁹ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 68.

¹⁰³⁰ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-Lugaviyye*, 27-29.

¹⁰³¹ Abdulkadir Abdulcelîl, *'İlmu 's-sarfi 's-savî*, 141, 148; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-Lugaviyye*, 27-29.

¹⁰³² İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 27-29; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 91;

¹⁰³³ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 91.

¹⁰³⁴ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 30-32.

¹⁰³⁵ Akdağ, *Kur'an dilinin Fonetik Yapısı*, 125-132.

yazılı dilin esas alınarak yapılması ve başlangıçta Arap yazısında ünlülerin olmamasıdır. Zira Arap yazı tipolojisi ağırlıklı olarak ünsüzlerin sembollerinin yer aldığı bir yazıdır. Sonraki süreçte sesli harflerin (lin harflerinin) önemi anlaşılmış, kısa ünlüler için semboller ihdas edilmiştir.¹⁰³⁶

Geleneksel dönemde Arapçanın kısa ünlüleri hareke kavramı ile ifade edilmiştir.¹⁰³⁷ Dolayısıyla kısa ünlüler üç harekedir: الضمة، الكسرة، الفتحة¹⁰³⁸ Harekelerin isimlerinin dudak ve çene hareketlerine göre verildiği bilinmektedir. Buna göre dudaklar büzülerek çıkarılan sese damme, dudaklar açılarak çıkarılan sese fetha, dudaklar aşağı kırılarak çıkarılan sese ise kesre denmiştir.¹⁰³⁹

Arapça ünlüler, kısa ve uzun olmak üzere iki kısma ayrılır. Bunların arasındaki yegane fark sesin (الكم) süresidir.¹⁰⁴⁰ İbn-i Cinnî'ye göre vâv, yâ ve elif uzun seslerdir ve harekeler bunların yarısıdır.¹⁰⁴¹ Nitekim kısa ünlülerin yazı dilindeki sembolleri uzun seslilerin minyatür biçimleridir. Ötre sembolü vavın minyatürüdür. Üstün sembolü elifin yatık bir minyatürüdür. Esrenin sembolü ise ye (ي) harfinin kafasının (<) üst kısmından ilham alınarak belirlenmiştir.¹⁰⁴² Bu nedenle geleneksel dönemde damme küçük vâv (الواو الصغيرة), fetha küçük elif (الألف الصغيرة), kesre ise küçük ya (الياء الصغيرة) olarak da adlandırılmıştır.¹⁰⁴³ Sembolleri tasarlayan Ahmed el-Ferahidî'den günümüze bu semboller kullanılır.¹⁰⁴⁴

Arapça'da kısa ünlüler anlam ayırt edici bir işlev görür, yapıyı ve anlamı değiştirir.¹⁰⁴⁵ Başka bir ifade ile kelime kökünü oluşturan ünsüzleri seslendiren kısa ünlülerin değişimi Arapça'da kelimenin biçimini belirler. قَتَلَ- قُتِلَ gibi.¹⁰⁴⁶ Biçimselsesbilim açısından ise ses değişimlerine ünlüler yön verir.

¹⁰³⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 39.

¹⁰³⁷ Akdağ, *Kur'ân dilinin Fonetik Yapısı*, 81.

¹⁰³⁸ Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu's-sarfî's-savtî*, 97-96.

¹⁰³⁹ Akdağ, *Kur'ân dilinin Fonetik Yapısı*, 125-132.

¹⁰⁴⁰ Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 10.

¹⁰⁴¹ Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu's-savtî li'l-bünyeti'l-'Arabîyye*, 35.

¹⁰⁴² Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 10.

¹⁰⁴³ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 39-40.

¹⁰⁴⁴ Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 10.

¹⁰⁴⁵ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 92.

¹⁰⁴⁶ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyir*, 87.

Ünlü seslerin çıkış mekaniği şöyledir: Ciğerlerden çıkan hava ses aygıtında hiçbir engele takılmadan çıkar.¹⁰⁴⁷ Başka bir ifade ile ciğerlerden hareket eden nefes, sesin çıkış noktaları olan boğaz, ağız, damak ve dudak gibi bölgelerde herhangi bir engele takılmaz.¹⁰⁴⁸ Ancak bu çıkış esnasında dudak, dil ve çenenin pozisyonu ve duruşu sesleri biçimlendirir.

Ünlü sesler, ünsüzlere göre daha açık net duyulabilir niteliktedir. Bu nedenle ünlü seslerdeki duyulma hatası ünsüzlere göre daha azdır. Ünlü seslerin duyulma biçimi de kendi aralarında farklılık gösterir. Ünlülerin geniş olanlarının duyulma oranı, dar olanlara oranla daha yüksektir. Bu nedenle fethanın duyulma oranı ötre ve esreye göre daha yüksektir.¹⁰⁴⁹

Geleneksel dönemde hareke olarak adlandırılan Arapça'nın kısa ünlülerine çağdaş dönemde genel sesbilimdeki kavramın semantik çerçevesiyle uyumlu olacak biçimde *الصوائت القصيرة* , *الأصوات المصوتة القصيرة* denir. Uzun seslilere ise *الصوائت الطويلة* denir.¹⁰⁵⁰

3.1.4.1.3. Arapça'da Uzun Ünlüler

Dillerde uzun ünlüler bulunur. Arapça'nında uzun ünlüleri vardır. Çağdaş dönemde Arapçanın uzun ünlüleri konusunda hem kavramsal bir değişim, hem de uzun ünlülere ilişkin geleneksel yaklaşımlara dönük bazı itirazlar ve farklı yaklaşımlar görülür. Geleneksel dönemde uzun ünlülere sesbilimsel bağlamda *med harfleri* denir. Bunlara, biçimsel sesbilim bağlamında ses olgularına konu olmaları açısından ise *illet harfleri* veya *lîn harfleri* denir.¹⁰⁵¹ Bu harfler, *الالف، الواو المدية، الياء المدية* olmak üzere üç tanedir.¹⁰⁵² Geleneksel dönemde de bu harflerin uzun ünlü olduğu bir biçimde ifade edilmiştir. İbn-i Cinnî'ye göre harekeler medlerin yarısıdır.¹⁰⁵³ Dolayısıyla med harfleri iki hareke olur ki bu uzun ünlü anlamına gelir.

Arapça'nın uzun ünlüleri olan vâv, yâ ve elifin mahreçleri dilin kısa ünlüleri olan harekelerle aynıdır. Başka bir ifade ile gerçekte fetha ile elif, kesre ile yâ, ötre ile vâv

¹⁰⁴⁷ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 68.

¹⁰⁴⁸ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü 'l-lugaviyye*, 27-29.

¹⁰⁴⁹ a.g.e., 27-29.

¹⁰⁵⁰ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 125-132.

¹⁰⁵¹ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâi ve'l-muhdesîn-2", 160.

¹⁰⁵² Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu 's-sarfi 's-savti*, 97-96.

¹⁰⁵³ 'Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu 's-savti li'l-bünyeti 'l-'Arabiyye*, 35.

farklı sesler değildir. Bunlar aynı sesler olup aralarındaki fark uzunluktan ibarettir. Örneğin fetha ile elif sesinin çıkışı, ses çıkarken dilin pozisyonu ikisinde de aynıdır. Başka bir ifadeyle med harfleri, harekelerin uzunlarıdır.¹⁰⁵⁴ Dolayısıyla Arapça'da nicelik açısından bakıldığında her kısa ünlünün bir uzun karşılığı vardır.¹⁰⁵⁵ Üçünde de ciğerlerden gelen hava herhangi bir engelle karşılaşmadan ağızdan çıkar. Bunlara şekil veren şey ise nefesin çıktığı esnada ağzın, dilin ve dudakların aldığı biçimdir.¹⁰⁵⁶

Çağdaş dönem biçimbilim çalışmalarında Arapçanın uzun ünlüleri için kullanılan kavram, genel sesbilimdeki kavramın semantik çerçevesiyle uyumlu olacak biçimde değişmiş ve uzun ünlüler gurubuna الصوائت الطويلة denmiştir.¹⁰⁵⁷

Uzun ünlüler, kısa ünlüler gibi semantik açıdan anlam ayırt edici bir işlev görür.¹⁰⁵⁸ ve bunlar biçimbilimsel açıdan kelimenin formunu belirler. قاتل - قاتل gibi.¹⁰⁵⁹ Ayrıca bu sesler, biçimbilimsel açıdan zâid harfler gurubundandır. Zâid harfler gurubunun esası, anası med ve lîn harfleri olarak görülür. Geleneksel dönemde bunlar, harflerin en hafifi olarak nitelenmiştir. Hafiflikten kastedilen şey, bunların kolay sesletilebilmeleri olmalıdır. Elif; vâv ve yâya göre daha kolay, vâv ve yâ ise diğer zâid harflere göre daha hafif yani daha kolay sesletilen harflerdir. Bunlar, ek harfler olarak, kelimelerin büyük kısmında bulunur ve onların vezninin şekillenmesine katkı sunarlar. Bunların bulunmadığı kelimelerde harekeler, kelimeleri biçimlendiren unsurlar olarak bulunur. Med harflerinin dışındaki zâid harflerin zâid olma gerekçesi, sesbilimsel açıdan ve sesletim yönünden med harflerine benzetilmeleridir.¹⁰⁶⁰

Çağdaş dönemde elif harfi, vâv ve yâ harfinden farklı görülür. (قول) - قال örneğindeki gibi kelimenin kök sesleri olan vâv ve yâdan dönüştüğü durumların dışında elif, yalnızca fethanın uzununu yani uzun ünlü kabul edilir. Ancak geleneksel görüşte elif müstakil bir sesin sembolü gibi kabul görmüştür.¹⁰⁶¹ Dolayısıyla geleneksel anlayışta elif harfinin bir

¹⁰⁵⁴ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 39-40.

¹⁰⁵⁵ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, , 92.

¹⁰⁵⁶ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâi ve'l-muhdesîn-2", 160.

¹⁰⁵⁷ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, , 89, 125-132.

¹⁰⁵⁸ a.g.e., 92.

¹⁰⁵⁹ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 87.

¹⁰⁶⁰ İbn Yâîş, *Şerhu mulûki't-tasrîf*, 101.

¹⁰⁶¹ Muhammed Hamâse Abdullatîf, "Zâhiretu'l-i'lâl ve'l-ibdâl fi'l-'Arabiyye beyne'l-kudemâi ve'l-muhdesîn-2", 153-170.

fark gözetilmeden vâv ve yâ ile aynı gurupta görülmesi çağdaş dönemde eleştirilmiştir. Çünkü elif harfi, çoğunlukla uzun ünlünün sembolü iken vâv ve yâ harfi ünsüzün sembolü olarak da kullanılır.¹⁰⁶² Dolayısıyla vâv ve yâ sembolleri yazıda uzun ünlünün sembolleri olmalarının yanı sıra aynı zamanda ünsüz sembolleridir.¹⁰⁶³

Bu konuda değinilmesi gereken bir diğer konu ise hemzenin ünsüz bir sesin sembolü olduğu ve uzun ünlü olan eliften bütünüyle farklı olduğudur. Ne var ki bunların yazı düzlemindeki sembolleri aynıdır. Dolayısıyla elif, hemze gibi vâv gibi müstakil bir ünsüz sesin sembolü olmaktan uzaktır.¹⁰⁶⁴

Biçimsel sesbilim kesitindeki ses olguları ağırlıklı olarak illet harfleri olan vâv, yâ ve elif çevresinde gerçekleşir.¹⁰⁶⁵ Bu çerçevede geleneksel dönemdeki biçimsel sesbilime ilişkin bazı değerlendirmelerin yanlışlığı, Arapçanın uzun ve kısa ünlülerinin görsel sembolleriyle ilişkilendirilir. Şöyleki; med harfleri hareketlerin iki katı kabul edilmiştir. Buna göre hareketler kısa ünlü, med harfleri ise uzun ünlülerin (iki ünlünün) sembolü ise art arda üç ünlü eder ki bu doğru değildir. Bu, arap yazısının bir kusuru ve yanıltmacası olarak değerlendirilmiştir. Doğrusu ya hareketlerin kısa ünlü, med harflerinin ise Türkçedeki şapka gibi ikinci bir kısa ünlü sembolü olmaları, ya da harekeye ihtiyaç bırakmayacak biçimde med harflerinin müstakil olarak uzun ünlü sembolü olmaları gerekir ki bu durumda bu harflerden önceki ünsüzlere hareke konmamalıdır. Ne var ki yerleşik uygulama da bu harflerden önceki ünsüzlere hareke konur. Arapçanın uzun ünlüleri ile ilgili diğer bir sorun لم يخاف - لم يخف gibi örneklerin biçimsel sesbilim açısından analizinde iki sakinin art arda geldiğinin kabul edilmesi ve elif harfinin düştüğünün belirtilmesidir. Ne var ki burada elif uzun ünlüdür. Gerek uzun ünlüler gerekse kısa ünlülerin sâkin olmaları mümkün değildir. Çünkü ünlü sesler sakin olmazlar. Sükun, ünsüz seslere özgü bir durumdur. Dolayısıyla bu kabul üzerine inşa edilen iki sakinin yanyana gelmesi nedeniyle elif harfinin düşmesi biçimindeki izah bilimsel bulunmamış, eleştirilmiştir.¹⁰⁶⁶ Gerçekte burada değişen şey uzun ünlünün kısa ünlüye dönüşmesidir.

¹⁰⁶² İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5512.

¹⁰⁶³ Muhammed Hamâse Abdullatif, “Zâhiretu’l-i’lâl ve’l-ibdâl fi’l-‘Arabiyye beyne’l-kudemâi ve’l-muhdesîn-2”, 153-170.

¹⁰⁶⁴ Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 561; Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 21-22.

¹⁰⁶⁵ Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 19.

¹⁰⁶⁶ İbrâhim Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5516.

Çağdaş dönemde yeni olan diğer bir kavramlaştırma vâv ve yâ harfinin uzun ünlü olmalarının dışında ünsüz harf olarak kullanılmalarına ilişkindir. Bu kullanımları yarı ünlü olarak adlandırılır.

3.1.4.1.4. Arapça’da Yarı Ünlüler

Vâv ile ya harfi çift fonksiyonu olan harfler olarak Arapça’da yer alır. Bunlar bir yanıyla uzun ünlülerin sembolü iken diğer yanıyla ünsüz sembolleridir.¹⁰⁶⁷ Uzun ünlü sembolü oluşlarına daha önce yer verildi. Burada uzun ünlü ile ünsüz sembolü olmaları arasındaki farka değinilecektir. İkisi arasındaki temel belirleyici unsur, bunların hareke ve sükunu alıp almamaları ile ilgilidir. Bu bağlamda bunlar; sahîh harf yani ünsüz sembolü olduklarında hareke ve sükûn kabul ederler. Uzun ünlü sembolü olduklarında ise hareke ve sükûn kabul etmezler. Çünkü hem uzun ünlüler (med harfleri) hem kısa ünlüler (harekeler) sükûn kabul etmezler. Bu bilgiye göre geleneksel dönemde vâv ile yâ sesleri sükûn veya hareke aldıklarında başka bir ifade ile ünsüz sembolü olduklarında bunlara *lîn harfi* adı verilir. Kelimenin zâid harflerinden olduklarında başka bir ifade ile uzun ünlü olduklarında ise bunlara *med harfi* adı verilir.¹⁰⁶⁸ Örneğin قَوْلُ kelimesindeki vâv harfi lîn harfi iken غَيُورُ kelimesindeki med harfidir. Benzer şekilde يَبِيعُ kelimesindeki ya harfi, lîn harfi iken قَتِيلُ kelimesindeki med harfidir.¹⁰⁶⁹ Bu bilgi şöyle şemalaştırılabilir:

الواو والياء			
مد	لين		
	حيث لا تكونان من الزوائد في الصيغة		
	ساكن		متحرك
حيث تكونان من الزوائد في الصيغة مثل في كلمة جثور وقتيلا وقتيل	معتل	مصحح	معتل
	مثل في كلمة صورة وحيلة	مثل في كلمة قول وبيع	مثل في كلمة قال و بان
			مصحح
			مثل في كلمة أقوال و بيان

Çağdaş dönemde vâv ve yâ harfi ünsüz olarak işlev görür. Ancak ünsüzlerin kapanma veya sürtünme gibi özellikleri bu seslerde tam gerçekleşmez. Bu nedenle bunlara yarı ünlüler denir.¹⁰⁷⁰ Yarı ünlü kavramının içeriğinde yarı ünsüz kavramı

¹⁰⁶⁷ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau 's-savtî fi 'l-'Arabiyye*, 57-58.

¹⁰⁶⁸ Temmâm Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 80

¹⁰⁶⁹ a.g.e, 68.

¹⁰⁷⁰ Soner, *Kur'ân dilinin Fonetik Yapısı*, 122.

gizlidir. Dolayısıyla bu seslere aynı zamanda yarı ünsüz sesler demek yanlış olmayacaktır. Geleneksel dönemde bunlar sahih harflerden yani ünsüz seslerden kabul edilmiştir. Yarı ünlü (semi vowels) kavramı Arapça'da (شبيه بأصوات اللين) ifadesiyle karşılanır. Vav ve ya harfinin sakin oldukları durumda bunlara (الصوت الانتقالي) adı da verilir. Türkçe karşılığı *kayan ünlüdür*. Kayan ünlü İngilizcedeki *creation* sözcüğündeki “ea” seslerinin “y” olarak sesletimi gibidir.¹⁰⁷¹ Bu biçimiyle adeta iki sesli art arda gelmiş gibidir. Örneğin سَيِّئ kelimesindeki sin harfinin üstün ünlüsü ile yarı ünlü olan ye sesi art arda bulunur. Bu biçimde bir ünlü ve bir yarı ünlünün art arda bulunmasına çift ünlü adı (difong) verilmiştir. “بَيِّت” kelimesi Arapça'da, “söyle” sözcüğü Türkçe'de buna örnektir. Bu kavram Arapça'da الصوائت المركبة المزدوجة ile karşılanmıştır. Normal ünlülere ise tek ünlü (monophthong) denir. Bu kavram ise Arapça'da الصوائت البسيطة المفردة ifadesiyle kavramlaştırılmıştır.¹⁰⁷² Bu kavramlar geleneksel dönemdeki lîn harflerinin genel sesbilimdeki yeni kavramsal karşılıklarıdır denilebilir.

Vâv ile yâ harfinin mahreçleri ünlülere/harekelere çok yakındır. Ancak vâv ile yâ harfi soluğun hafif bir sürtünmesi ile çıkar. Yâ harfinin mahreci ile kesrenin mahreci aynıdır. Farkı yâ harfinin sesletiminde dil üstü ile damak arasının kesreye göre daha daraltılmasıdır. Vav ile ötre seslerinde de aynı sürtünme gerçekleşir.¹⁰⁷³ Bu sürtünme nedeniyle bu harflere الصوت الاحتكاکی adı da verilmiştir.¹⁰⁷⁴ Bu sürtünme sesin ünsüz grubundan olmasına neden olur. Ancak aynı zamanda ünlü mahrecine de çok yakın olduğundan yarı ünlü de kabul edilmiştir. Vâv harfi ile ötrenin mahreci de oldukça yakındır. Benzer şekilde vâv da hem ünsüz hem yarı ünlü seslerden sayılmış ve aynı ad verilmiştir. Bu nedenle bu iki harfe الصوتان الانتقاليان denir. Bunlara verilen diğer bir isim ise أنصاف أصوات اللين dir.¹⁰⁷⁵ Bu arada Arapça'daki uzun ünlü olan ve elifle sembolize edilen sesin yalnızca uzun ünlü olduğunu ve bu yönüyle yukarıda açıklamaları yapılan vâv ve yânın sembolize ettiği seslerden farklı olduğunu burada tekrar vurgulamak gerekir.

Vâv ve yâ ile ünlülerin yani harekelerin mahreçlerinin yakınlığı, geleneksel dönemde illet harflerinin kendinden önceki harfin harekesi yönünde dönüşmesine ikiyeşkin ses olgusunun arka planındaki sesbilimsel dinamiği de açıklar niteliktedir. Diğer taraftan

¹⁰⁷¹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 90.

¹⁰⁷² Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 91; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 44-46.

¹⁰⁷³ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 44-46.

¹⁰⁷⁴ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau 's-savtî fi 'l-'Arabiyye*, 57-58.

¹⁰⁷⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 44-46.

çift ünlü kavramı; مُصْطَفَى gibi mankûs isimlerin cemi müzekkerlerinde مُصْطَفَيْنَ - مُصْطَفَيْنَ biçimini alarak cezimli vâv ve cezimli yanın oluşmasının sesbilimsel dinamiği ile يَرْضَى gibi nâkıs fiillerin cemi müzekkerlerinde يَرْضَوْنَ, cemi müenneslerinde يَرْضَيْنَ biçimini alarak cezimli vâvın ve yânın ortaya çıkmasının sesbilimsel dinamiğini ortaya koyan bir kavram olmaktadır.¹⁰⁷⁶

3.1.4.1.5. Diğer Bazı Kavramlar

Hemze-i vasıl ile ilgili çağdaş dönemde yeni bazı yaklaşımlar ve kavramlaştırmalar görülür. Hemze-i vasıl ortaya çıkararak dilbilimsel gerekçe Arapça’da kelimelerin sakin ile başlamaması ilkesidir. Bu ilkenin daha sonra yer verilecek olan hece yapısıyla da ilişkisi bulunur. Örneğin fiili muzâriden yapılan emir fiilinde (يَكْتُبْ - كُتِّبْ) ك harfi sâkindir ve yanında ünsüz te harfi bulunur. Hece açısından bakıldığında *kâf* harfinin sonraki *tûb* hecesine eklenmesi mümkün değildir. Bu nedenle *kâf* harfinin hece olabilmesi için hemze-i vasıl başa getirilir. Başa getirilen hemze-i vasıldaki ünlü (fetha damme veya kesre) hecenin çekirdeğini oluşturur. Hece kavramıyla çekirdeğe, sesbilim açısından harekeye destek ve dayanak olması nedeniyle olsa gerek hemze-i vasıl için حركة الاعتماد veya حركة الاتكاء gibi yeni kavramlaştırmalar yapılmıştır. يَحْرَجْ - حَرَجْ gibi emirlerde emrin ilk harfi harekeli olduğundan başka bir ifade ile hece açısından belirtilirse hece sorunu olmadığından hemze-i vasla ihtiyaç duyulmaz. Bir görüşe göre hemze-i vasıl bulunduğu kelime cümle başında yer alırsa hemze-i vasıl hece oluşturmak için getirilir. Ancak başında hemze-i vasıl bulunan kelime cümle ortasında bulunursa hece oluşturmak için değildir. Çünkü اَللّٰهُمَّ اَنْصُرْ gibi bir ifadede mîm, nûn harfiyle birleşerek Al-la-hüm-men-sur biçiminde hece oluşur ve hemze-i vasıl cümle ortasında hece oluşturmaya katkısı yoktur. Dolayısıyla cümle ortasındaki hemze-i vasılın gerekçesi kelimenin başlangıcını yazı düzleminde göstermek olarak açıklanır.¹⁰⁷⁷

Geleneksel dönemde hemze adı iki ayrı ses olgusuna verilmiş, gramatik açıdan ve yazı düzleminde iki sesi ayırmak için vasıl ve katı kayıtları konmuştur. Bunun nedeni ikisinin yazıdaki sembolünün bir olması olabilir. Çağdaş dönemde bu iki sesi ayrı sesler olarak görme eğilimi vardır. Hemze-i katının mahrecinin vasıldan farklı olduğu

¹⁰⁷⁶ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 72.

¹⁰⁷⁷ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau’s-savtî fi’l-‘Arabiyye*, 82.

değerlendirilir. Dolayısıyla hemze-i vasla, hemze adı dışında farklı adlar önerilmesinin bir gerekçesi de sesbilimsel açıdan ikisinin farklı görülmesidir. Hemze-i katı bir ünsüz olarak görülürken hemze-i vasil hece oluşturacak *ünlû* sese destek olan görsel bir sembol olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁷⁸

3.1.4.2. Biçimsel Sesbilim Alanının İlkelerine İlişkin Yeni Kavramlar

Konuşma bir sesli eylemdir.¹⁰⁷⁹ Seslerin çıkarılması sırasında ses aygıtında birbirini takip eden eylemlerin fizyolojik etkileşimi nedeniyle sesler arasında etkileşim olur.¹⁰⁸⁰ Bu etkileşimin arka planında dilsel olgulardan çekim ve türetim işleminin gerçekleşmesi vardır. Bu işlemler sırasında kelimeler yeniden biçimlenir. Ekler kökler kaynaşır. Doğal olarak yan yana gelen sesler arasında sesbilimsel bir reaksiyon gerçekleşir. Bu etkileşimin nedeni biçimbilim olsa da değişim seslerde gerçekleşir.¹⁰⁸¹ Bu bakımdan dilin fonetik yapısı ve seslerinin nitelikleri morfolojik birimlerinin teşekkülünde önemli rol oynar. Dilin sesbilimsel yapısını dikkate almayan biçimbilimsel çalışmalar ise bir yönüyle eksik kalır.¹⁰⁸²

Etkilenmenin temel nedeni seslerin yanyan (مجاورة الأصوات) bulunmalarındır.¹⁰⁸³ Ancak başkaca nedenlerde bulunabilir. Örneğin Arapça özelinde bir diğer neden yapıca yakın iki kelimededen birinin uyum için diğerinin kalıbına (ازدواج) girmesidir. الغدايا والعشايا ifadesindeki ilk kelime olan الغدايا tek başına kullanılırken الغدوات olarak kullanılır. Ancak هنأني الشيء ومرأني kelimesinin veznine uyacak biçimde dönüşüm geçirir. Yahut مرأني هنأني ifadesindeki ikinci fiil olan مرأني, tek başına أمراً olarak kullanılır. Ancak هنأني fiilinin veznine uyum sağlayacak biçimde ses dönüşümü geçirir.¹⁰⁸⁴

Seslerin etkilenme düzeyi birbirinden farklılık gösterir. Bazı sesler kolay etkilenerek diğer sese uyum sağlarken bazı sesler daha zor etkilenir, bazıları ise hiç etkilenmez.¹⁰⁸⁵ Bu noktada birbirinden etkilenen sesler, çıkış yerleri veya sıfatları aynı

¹⁰⁷⁸ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5512.

¹⁰⁷⁹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 105-106.

¹⁰⁸⁰ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 43.

¹⁰⁸¹ Abdulkadir Abdulcelil, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 146.

¹⁰⁸² Selâm Urhama, *Eseru’l-kavânîni’s-savtiyye fi binâi’l-enzimeti’l-lugaviyye*, 61-66.

¹⁰⁸³ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 105-106.

¹⁰⁸⁴ Muhammed Hamâse Abdullatîf, “Zâhiretu’l-i’lâl ve’l-ibdâl fi’l-‘Arabiyye beyne’l-kudemâi ve’l-muhdesîn-1”, 158.

¹⁰⁸⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 105-106.

veya yakın olan seslerdir. Seslerdeki değişim zamanla sözcüklerin yazımına da yansiyabilir.¹⁰⁸⁶

Geleneksel dönemde Arapça'nın biçimsel sesbilim alanında ses olguları, çok detaylı betimlenmiş, kavramlaştırılmış ve kurallara bağlanmıştır.¹⁰⁸⁷ Bu olguların geleneksel dönemde doğru tespit edildiği çağdaş dönemde de kabul edilen bir husustur.¹⁰⁸⁸ Ancak bu çerçevede üretilen i'lâl, ibdâl, iğdâm gibi kavramlar; ses değişimlerini yöneten kuralları değil, bu değişimlerin, harflerin niteliklerine ve değişimin biçimine göre çeşitlerini ifade eden bir kavramsal içeriğe sahiptir.¹⁰⁸⁹ Bu olguları yöneten ilkeler ve kurallar fonetik ilkelerdir.¹⁰⁹⁰ Bu ilkelere Arapçada (القوانين الصوتية) denir.¹⁰⁹¹ Bu olguların tarihsel olarak oluşumunu lehçelere bağlayanlar da olmuştur.¹⁰⁹²

Bu ilkeler, bütün diller için geçerli genel sesbilim ilkeleridir. Zira bu ilkeler, hemen bütün dillerde görülen sesler arası etkilenme olgularını yöneten ilkelerdir. Sesbilimsel ilkeler aynı olsa da ses olguları ve seslerin etkilenme oranları ve biçimleri dilden dile çeşitlilik ve farklılık gösterebilir.¹⁰⁹³ Ses değişimlerinin temel nedeni, sözcükleri daha az çabayla kolay söyleme eğilimi olarak ifade edilen en az çaba yazasıdır (الاقتصاد في الجهد العضلي).¹⁰⁹⁴ Başka bir ifadeyle ses değişimi, yan yana bulunan belirli seslerin sesletimde oluşturduğu zorluğu aşmak için gerçekleşir. Bu çerçevede önemli iki ses olgusundan söz edilir. Bunlar; *muhâlefet* ve *mümâselettir*.¹⁰⁹⁵

¹⁰⁸⁶ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 43.

¹⁰⁸⁷ Suyûtî, *Hemu'l-hemâmi 'fî şerhi cem 'i'l-cevâmi'*, VI, 156; Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 146.

¹⁰⁸⁸ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 549.

¹⁰⁸⁹ Suyûtî, *Hemu'l-hemâmi 'fî şerhi cem 'i'l-cevâmi'*, VI, 156; Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 146.

¹⁰⁹⁰ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 549.

¹⁰⁹¹ Suyûtî, *Hemu'l-hemâmi 'fî şerhi cem 'i'l-cevâmi'*, VI, 156; Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 146.

¹⁰⁹² Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 578.

¹⁰⁹³ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 105-106.

¹⁰⁹⁴ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 43.

¹⁰⁹⁵ Selâm Urhama, *Eseru'l-kavânîni's-savtiyye fî binâi'l-enzimeti'l-lugaviyye*, 61-66.

3.1.4.2.1. Benzeşme İlkesi

Çağdaş dönemde seslerin yan yana olmaları nedeniyle birbirilerine mahreç ve sıfatları açısından benzeşmelerini ifade etmek üzere *مماثلة* veya *مشابهة* kavramları üretilmiştir.¹⁰⁹⁶ İngilizce’deki kavramsal karşılığı *assimilation*’dır.¹⁰⁹⁷ Türkçe karşılığıyla benzeşme, bir sesin çıkış yeri veya biçimi açısından bir başka sese benzer ya da eş duruma gelmesidir.¹⁰⁹⁸ Başka bir ifadeyle biçimsel sesbilim alanında etkili olan temel ilkelerden biri olarak mahreçleri yakın olan iki sestten birinin diğerine, ya da sıfatları yakın olan seslerden birinin diğerinin sıfatından etkilenerek o sesin sıfatı yönünde dönüşmesidir.¹⁰⁹⁹

Bu ses olgusu, belirli açılardan çeşitli sınıflara ayrılır. Bunlardan biri, sesin dönüşüm derecesidir. Bu açıdan benzeşme iki kısma ayrılır.¹¹⁰⁰ Bunlar, tam benzeşme (*المشابهة الكلية*) veya kısmî (*المشابهة الجزئية*) benzeşmedir.¹¹⁰¹ Tam benzeşme, iki yakın harfin birbirine bütünüyle benzeşmesidir. *دَعَا – اِدْتَعَى – اِدْعَى* gibi.¹¹⁰² Kısmî benzeşme ise iki harfin tam benzeşmemekle birlikte sıfatlarının yakınlaşmasıdır.¹¹⁰³ *اضطجع – اضجع – اضطجع* gibi. Türkçedeki *Penbe-Pembe* gibi.¹¹⁰⁴

Benzeşme sınıflamalarından ikincisinde sesin niteliği esastır. Buna göre benzeşme iki kısma ayrılır:

1- Ünsüz seslerdeki benzeşme: Ünsüzlerin benzeşiminde Arapça özelinde birkaç sıfat grubunun etkili olduğu görülür. Bu bağlamda benzeşme; hems-cehr, intibâk-infîtâh, tefhîm-terkîk gibi sıfatlar çerçevesinde gerçekleşir. Ünsüzlerdeki benzeşmenin de üç türü vardır. Bu sınıflamada benzeşen seslerin konumu ve yeri esas alınmıştır:

a- İlerleyici benzeşme: Bu kavram, Arapça’da *المماثلة التقدمية، التماثل التقدمي، التماثل* gibi kavramlarla karşılanmıştır.¹¹⁰⁵ Mahrec ve sıfatları yakın olan ve yan yana olan

¹⁰⁹⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu’l-lugaviyye*, 109.

¹⁰⁹⁷ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 106.

¹⁰⁹⁸ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 44.

¹⁰⁹⁹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savti*, 146.

¹¹⁰⁰ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 549.

¹¹⁰¹ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 549.

¹¹⁰² Toklu, *Dilbilime Giriş*, 44.

¹¹⁰³ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 549.

¹¹⁰⁴ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 44.

¹¹⁰⁵ Zekeriyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya’l-i’lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”, 549.

اصتدم - birinci sesin ikinci sesi kendi mahrecine veya sıfatına benzetmesi anlamındadır. ¹¹⁰⁶ Bunun Arapça, İngilizce ve Fransızca'da çok olduğu belirtilir. Kavramın İngilizce karşılığı *progressive assimilation*'dır. ¹¹⁰⁷ Tefhîm-terkîk sıfatına örnek olarak şu verilebilir: Sülâsî fiilin ilk sesi ض، ص، ط، ط sesleri ise ifti'âl kalıbındaki ت sesi ط sesine dönüşür. Bu seslerde tefhîm sıfatı vardır. ت sesinde ise terkîk sıfatı vardır. ت sesi bu seslerin sıfatından etkilenir ve kendisi mahrecine yakın olan ve tefhîm sıfatına sahip olan ط sesine hem ses hem de yazı düzleminde dönüşür. ¹¹⁰⁸

Bu dönüşümde infitâh ve intibâk sıfatları da etkilidir. Intibâk sıfatına sahip sesler ص، ض، ط، ق sesleridir. Bu seslerin dışındaki sesler ise infitâh sesleridir. İntibâk sıfatı, bu sıfata sahip sesler çıkarılırken dilin ortasının ağzın tavanına yaklaşması ve aradaki mesafenin daralmasıyla çıkan sesleri ifade eden bir kavramdır. İnfîtâh sıfatı ise dil ile ağzın tavanı arasındaki mesafenin açık olduğu durumda çıkan seslerin bir özelliğidir. Bu iki sıfata sahip iki ses yan yana geldiğinde dilin art arda açıktan kapalı pozisyona geçişi zor olacağından ses dönüşümü yaşanır. Örneğin ifti'âl babında اصطر - اصتبر - صبر - ط sesinin intibâk sıfatına sahip ت sesinin infitâh sıfatına sahip ط sesine dönüşümü görülür. ¹¹⁰⁹

İlerleyici benzeşmeye konu olan sıfatlardan diğerleri hems ve cehrdir. Hems, seslerin çıkması esnasında nefesin bir engele takılıp kısa bir süre akmamasıdır. Cehr sıfatı ise sesin çıktığı esnada nefesin kesintisiz akmaya devam etmesidir. Bu iki sıfata sahip iki sesin art arda gelmesi durumunda sesletimde zorluk olur. Örneğin ازجر - ازجر - ازجر fiillerinin türetim amaçlı dönüşümünde, ifti'âl babındaki ت sesinin د sesine dönüştüğü görülür. Bunun nedeni, cehr sıfatına sahip olan ز sesine uyum sağlayacak biçimde hems sıfatına sahip olan ت sesinin cehr sıfatına sahip olan د sesine dönüşmesidir. Böylece sesler arasında uyum (الانسجام الصوتي) sağlanır ve sesin çıkarılması esnasında çalışan kasların enerjisinden tasarruf etmek ve sesletimi kolaylaştırmak (الاقتصاد في الجهد العضلي) mümkün olur. ¹¹¹⁰

¹¹⁰⁶ Selâm Urhama, *Eseru'l-kavânini's-savtiyye fî binâi'l-enzimeti'l-lugaviyye*, 61-66; Abdulkadîr Abdulcelîl, *İlmu's-sarfi's-savti*, 147.

¹¹⁰⁷ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 109.

¹¹⁰⁸ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i' lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5535.

¹¹⁰⁹ Mehdi el-Mahzûmî, *fî'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 9.

¹¹¹⁰ Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu's-savti li'l-bünyeti'l-'Arabîyye*, 68; İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i' lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5534; Mehdi el-Mahzûmî, *fî'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 8.

b- Gerileyici benzeşme: İki sestin ikincisinin birincisini etkilemesidir.¹¹¹¹ Bu kavram Arapça'da المماثلة المقابلة، المماثلة الرجعية gibi kavramlarla karşılanmıştır.¹¹¹² Sülâsî örneğinde ت sesi kendinden önceki و sesini dönüştürmüştür.¹¹¹³ Sülâsî olan ve vâv ile başlayan fiiller, ifti'âl babına aktarıldığında و sesinin ت sesine kalb ve idğâm edildiği geleneksel dönem sarf kitaplarında açıklanır. Ancak bunun çağdaş dönem eserlerinde sesbilimsel dinamiğine ilişkin şöyle bir açıklama görülür. Bu kalıpta vavdan önce kesre vardır. Arapçada kesre ve vavın veya dammenin art arda gelmesi hoş değildir. Zira kesre dar ve ön ses iken damme dar ama arka sestir. Bu nedenle dilde vâv düşürülmüş ama veznin hecesi korunarak ses dönüşümü gerçekleşmiştir.¹¹¹⁴

Bazı ses dönüşüm örneklerinde hem ilerleyici hem gerileyici tür görülür. Örneğin ز ve ذ، ذ olur. ادتعى - اذتكر - ازتاد ifti'âl babına katarıldığında ز sesleri cehr sıfatına sahip seslerdir. İfti'âl babının ت sesi ise mehmus bir sestir. Mehmus olan ت sesi önceki mehur seslerin sıfatı yönünde د harfine dönüş. Fiiller, ادعى، اذتكر، ازداد biçimlerini alır. Bu değişim, ilerleyici benzeşmeye (التأثر بالتقدمي) örnektir. Çünkü bu değişimde ikinci harf birinci harfe benzemiştir. Daha sonra اذتكر fiili, اذتكر ye dönüştür. Burada da aynı türden bir değişim sözkonusudur. Ancak bu fiilin اذتكر biçimi de vardır. Bu biçiminde ise gerileyici بالتأثر بالرجعي benzeşme gerçekleşir. Çünkü birinci ses ikinci sesin mahreci yönünde değişim göstermiştir.¹¹¹⁵

Benzeşmenin bir başka türü ise dönüşen seslerin yan yana olmayıp aralarında başka bir harfin bulunduğu yapıdır. Bu benzeşmeye Arapçada التماثل المنفصلة denir. Buna سراط – سراط kelimelerindeki sîn sesinin, sâd sesine dönüşmesi örnek olarak verilebilir. Bir başka kavram التماثل المزدوج dir. Bu kavram ise rubâî mücerred mudaaf olarak bilinen fillerde görülür. وسوس، زلزل gibi aynı hecenin tekrar ettiği fiillerdeki hece benzeşmesine bu ad verilmiştir.¹¹¹⁶

¹¹¹¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 44.

¹¹¹² Zekerıyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs”, 549; Selâm Urhama, *Eseru 'l-kavânîni 's-savtiyye fî binâi 'l-enzimeti 'l-lugaviyye*, 61-66.

¹¹¹³ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu 's-sarfi 's-savti*, 147.

¹¹¹⁴ Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu 's-savti li 'l-bünyeti 'l-'Arabiyye*, 71.

¹¹¹⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 109-111.

¹¹¹⁶ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu 's-sarfi 's-savti*, 147; Zekerıyyâ Muhammed Hasan Muhammed, “Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs”, 549.

2- Ünlü seslerin benzeşimi: Benzeşme yalnızca sâkin, yani ünsüz seslerle sınırlı değildir. Ünlü seslerde de benzeşme görülür.¹¹¹⁷ Ünlüler arasındaki benzeşmeye Arapça'da التوافق الحركي (vocalic harmony) denir. Bu başka bir ifade ile art arda gelen hecelerdeki seslilerin birbirine benzemesidir. Bunun örnekleri Türkçede oldukça fazladır. Türkçe'de kelime sonlarına getirilen eklerin ünlüleri önceki hece ile uyum sağlar. **Eve-Ormana** örneklerinde olduğu gibi.¹¹¹⁸ Arapçada da ünlü benzeşmesi vardır. örneğin مُنْدُ kelimesi Beni Süleym diyalektiğinde مُنْدُ biçimindedir. Süreç içerisinde م harfinin ünlüsü ذ harfinin ünlüsüne benzemiştir. Bu tür benzeşmeye المماثلة بالتجاورية adı da verilmiştir.¹¹¹⁹

Geleneksel dönemde bu olgular, kuralcı dilbilgisi yaklaşımıyla belirlenmiş ve açıklanmıştır. Çağdaş yaklaşımda olguların daha çok sesbilimsel dinamiklerine ağırlık verilir.¹¹²⁰ Bir başka yenilik ise kavramların, genel sesbilimdeki kavramların semantik çerçevesiyle uyumlu olacak biçimde güncellenmesidir.

3.1.4.2.2. Benzeşmezlik İlkesi

Benzeşmezlik kavramı, benzeşmenin tam tersi bir ses olgusudur. Birbirinin aynı olan iki sestten birinin başkalaşmasıdır. Benzeşmezlik veya aykırılışma Türkçedeki **attar-aktar**, **muşamma-muşamba** kelimelerindeki gibi bir ses değişimidir.¹¹²¹ Ardışık ses birimlerinde aynı sesin tekrarına izin vermeyen bu ses ilkesinin İngilizce'deki kavramsal karşılığı *dissimilation*'dır.¹¹²² Bu kavram, Arapça'da مخالفة ya da تخالف olarak kavramlaştırılmıştır. Bu olgu da bütün dillerde görülen ortak bir olgudur.¹¹²³ Geleneksel dönemde bu olguya eserlerde كراهية اجتماع المثاليين، توالى الأمثال المكروهة، ما شبه من المضاعف kavramlarıyla işaret edildiği görülür.¹¹²⁴ Ancak kavramın, genel sesbilimdeki kavramsal içeriğe uygun değiştiği görülür.¹¹²⁵

Benzeşim ilkesinin aksine bu olguda sesler benzeşmez farklılaşır. Aynı iki sestten biri sesletimdeki zorluk nedeniyle mahrec veya sıfat bakımından yakın olan başka bir sese

¹¹¹⁷ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 111.

¹¹¹⁸ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 87.

¹¹¹⁹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savti*, 147.

¹¹²⁰ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, "el-i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî", 5536.

¹¹²¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 45.

¹¹²² Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 106.

¹¹²³ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 139-141.

¹¹²⁴ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savti*, 39.

¹¹²⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 139-141.

dönüşür.¹¹²⁶ Bu zorluk aynı sesin ardışık, aralıklı tekrarından veya şeddeli yapısından kaynaklanabilir. Örneğin اَمَل fiilindeki şeddenin ağırlığı sebebiyle ikinci lâm sesi yâ sesine dönüştürülmüş ve fiil اَمَل biçimini almıştır.¹¹²⁷ تَطَنَّن - تَطَنَّى fiilleri de aynı dönüşüme örnek oluşturur.¹¹²⁸

Bu olguda tekrar eden seslerden biri genellikle lîn seslerine yani uzun ünlülere dönüşür.¹¹²⁹ Ancak bu seslerin, uzun ünlülere benzeyen ve çağdaş dönemde الاصوات المائعة olarak da adlandırılan ر، ن، م، ل (lâm mîm nûn ve râ) seslerine dönüştüğü de görülür. حَجَل - حَجَل، جَمَد - جَمَد، عَيْب - عَيْب، عَرَقَب - عَرَقَب، قَمِط - قَمِط، قَرَطَب، فِطْح - فِطْح fiillerinde bu dönüşüm görülür.¹¹³⁰ حسن بسن gibi terkiplerde de aynı sesin tekrar etmemesinde bu ses ilkesinin işlediği belirtilmektedir.¹¹³¹

Muhalefetin bir türü art arda veya ardışık aynı seslerde değil, aralıklı seslerde veya benzer hecelerde bulunan aynı seslerde de görülür. Bu biçimine muhâlefeti munfasıla (المخالفة المنفصلة) adı verilmiştir. Hece tekrarı sebebiyle اخضرر fiilindeki ر harfinin ر harfine dönüşmesi ve fiilin اخضوض biçimini alması buna örnek olarak verilebilir.¹¹³² Bu türüne المخالفة المتاباعدة adı da verilir.¹¹³³

Bu değişimdeki temel gerekçe aynı iki sesi art arda sesletmenin daha fazla bir efor gerektirmesi ve sesletimi kolaylaştırmaktır.¹¹³⁴ Dildeki bu kolaylaştırma çabası bilinçli olabileceği gibi hatalı bir seslendirme sonucu gerçekleşen ibdâl veya kalb olarak da gerçekleşebilir.¹¹³⁵

Bu ses ilkesi ile bir çok i'lâl ve ibdâl olgusu açıklanabilmektedir. Bunun örnekleri daha sonra gelecektir. Bunun yanı sıra bazı vezinlerin sesbilimsel yapısı bu ilke ile açıklanabilmektedir. Örneğin cemi müennes sâlim, i'râb alameti olarak fetha hareke almaz. Sözdizimde fetha alması gereken konumda kelimenin cümledeki görevini

¹¹²⁶ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 148.

¹¹²⁷ Nurettin Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

¹¹²⁸ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 141.

¹¹²⁹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 139-141.

¹¹³⁰ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 141, 148.

¹¹³¹ Nurettin Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 3.

¹¹³² Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 550.

¹¹³³ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 149.

¹¹³⁴ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 139-141.

¹¹³⁵ Zekerîyyâ Muhammed Hasan Muhammed, "Kadâya'l-i'lâl ve'l-ibdâl min vucheti'n-nazari'l-hadîs", 550.

imlemek üzere kesre alır. Dolayısıyla kesra ile mansub olur. Bunun sesbilimsel gerekçesi muhalefet ilkesidir. Zira cemi müennese المعطّات olarak üstün hareke verildiğinde iki üstün art arda gelir ve bu durum, sesletimde, üstün harekenenin tekrarından kaynaklı monotonluk ve zorluk oluşturur. Cemi müzekker sâlimin nûnunun fetha okunması ve tesniye nûnunun esre okunması da bu ilke ile açıklanmaktadır.¹¹³⁶

3.1.4.3. Biçimsel Sesbilim Alanda Yeni Bir Kavram: Hece

Dilin en küçük birimi seslerdir. Sesler heceleri oluşturur.¹¹³⁷ Dilbilimde cümle ifade birliği, kelime dile ait birlik, hece ise fonetik birliktir. Fonetik birlik fonem değil hecedir.¹¹³⁸ Konuşma dilinde hece, sesbirimin bir ileri aşamasını ifade eder.¹¹³⁹ Konuşma esnasında sesler ağızdan birbirinden kopuk bağımsız bir biçimde tek tek çıkmaz. Sesler küme küme, gurup gurup seslendirilir.¹¹⁴⁰ Seslerin öbekleştirilerek sözlenmesiyle hece gerçekleştirilir.¹¹⁴¹ Herhangi bir dilin bir cümlesinde fertler tarafından duyulan ve öteden beri analiz edilen en küçük birim hecedir.¹¹⁴²

Hecenin tam bir tarifini yapmak güç olsa da aynı nefes baskısı altında oluşan bir açılma ve bir kapanma hareketi ile bu aradaki durumun toplamıdır.¹¹⁴³ Hece, sesbirimlerin bir araya gelerek sözcük oluşturma sürecinde belirli kurallar çerçevesinde oluşturduğu birimlerdir.¹¹⁴⁴ Hece, basitce, tek seferde söylenen ses ya da sesler öbeği olarak tanımlanabilir. Bu açıdan hece bir söyleyiş birimidir.¹¹⁴⁵ Hece yapısı dillere özgüdür ve her dilin kuralları çerçevesinde oluşturulur.¹¹⁴⁶

Hece, insan diline özgü bir özelliktir. Dilin anlamlı birimleri olan kelimeler; heceler ve hecelerin bir kombinasyonundan oluşur. Diğer canlılar, bu türden heceleri bir araya getirerek sözcükler oluşturamaz.¹¹⁴⁷ Anadili konuşucuları, kendi dillerinin sesbirimlerini

¹¹³⁶ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu 's-sarfi 's-savtî, 149.

¹¹³⁷ a.g.e., 99.

¹¹³⁸ Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 108.

¹¹³⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 94-95.

¹¹⁴⁰ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû 's-savtî fi 'l-'Arabiyye*, 13.

¹¹⁴¹ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 41.

¹¹⁴² Üçok, *Genel Dilbilim: Lenguistik*, 108.

¹¹⁴³ a.g.e., 108.

¹¹⁴⁴ Boz (ed.), *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 259-261.

¹¹⁴⁵ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 94-95.

¹¹⁴⁶ Boz (ed.), *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 259-261.

¹¹⁴⁷ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu 's-sarfi 's-savtî, 138.

fonetik yapısına ilişkin dilbilimsel açıklamalar yapamamaları da bir sesin, ses dizgesinin veya hecenin kendi diline ait olduğunu veya olmadığını içsel ve sezgisel olarak bilir.¹¹⁴⁸

Hece, çağdaş sesbilim (الدرس الصوتي الحديث) çalışmalarının önemli kavramlarından biridir. Çünkü sesler heceleri ve heceler kelimeleri oluşturur. Bu bağlamda kelime içinde gerçekleşen herhangi bir sesbilimsel değişim sadece ses değişimine değil, hece değişimine de neden olabilir. Hece değişimi de ses değişimine neden olabilir. Yeni oluşan hecenin dilin hece sistematiğine uygun biçimlenmesi gerekir.¹¹⁴⁹ Dolayısıyla biçimsel sesbilim değişimle hecenin doğrudan ilişkisi vardır.¹¹⁵⁰ Bu nedenle hece yapıları ve sistemi sesbilime dayalı ses olgularını izah etmekte kullanılmaktadır. Bu bağlamda biçimbilim alanı, sesbilim ilkelerine yaslanır. Dolayısıyla bu alanın kuralları ve kavramları üzerinden biçimsel sesbilim açıklamaların yapılması gerekir. Bu çerçevede genel sesbilimin kavramı olan hece, biçimsel sesbilim kesitinin kavramı da olur.¹¹⁵¹

Arapça özelinde hece yalnızca biçimsel sesbilim kesiti bağlamında biçimbilimle ilgili değildir. Aynı zamanda hece doğrudan biçimbilimle ilgilidir. Şöyleki; Arapçanın kelime yapısını mîzân-i sarfî sistemi ortaya koyar. Sistemin en önemli kavramı olan *vezni* biçimlendiren şey, hece çekirdeğini oluşturan ünlülerdir. Başka bir ifade ile vezin demek, sözü edilen kelimenin hece yapısı demektir. Dolayısıyla Arapça kelime formları aslında sahip oldukları hece formlarıyla birbirinden ayrılırlar. كاتب ile كتب arasındaki fark, hece yapısıdır denilebilir. Dolayısıyla bir kelimenin veznini, sıgasını bilmek hece yapısını (النظام المقطعي) bilmekle eşdeğer sayılabilir. Bu çerçevede biçimbilimsel değişim (التغيرات الصرفية) ses ve hece değişiminden başka bir şey değildir. Başka bir ifade ile hece sistemi vezinleri ve sîğaları belirleyen temel etkidir.¹¹⁵² Bu nedenle Arapça’da vezin bilindiğinde hece de bilinmiş olmaktadır. Diğer taraftan hece bilgisi düzgün konuşma kelimelerin doğru ve iyi sesletimi dolayısıyla cümlelerin doğru biçimde söylenebilmesi için gereklidir.¹¹⁵³ Dil, yazının ve alfabenin öğretiminde de hece yöntemi önemli bir öğretim yöntemidir ve oldukça yaygın kullanılır.¹¹⁵⁴

¹¹⁴⁸ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 3,6; Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 94-95.

¹¹⁴⁹ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau’s-savtî fi’l-‘Arabiyye*, 24..

¹¹⁵⁰ Suyûtî, *Hemu’l-hemâmi ‘fi şerhi cem ‘i’l-cevâmi*, VI, 156.

¹¹⁵¹ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 19.

¹¹⁵² Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau’s-savtî fi’l-‘Arabiyye*, 27-28

¹¹⁵³ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Maktau’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-keîlâmi’l-‘Arabî”, 224-227.

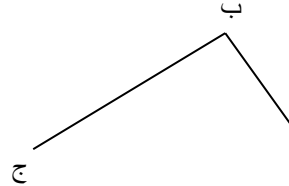
¹¹⁵⁴ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau’s-savtî fi’l-‘Arabiyye*, 26.

Hece doğrudan Arapça'nın biçimbilimsel yanıyla ilgili olmakla birlikte bu bölümde daha çok bu kavrama biçimselsesbilim açısından yer verilecektir. Ancak hece diğer taraftan bürünbilimle de doğrudan ilişkilidir. İleride açıklanacağı üzere kelime vurgusu, hece sistemiyle doğrudan ilişkilidir. Bu noktada Arapça'da hece kavramının tanımına ve onunla ilgili kavramlara yer vermek gerekir.¹¹⁵⁵

3.1.4.3.1. Sesbilimde Hece Kavramı ve Unsurları

Hece, basit tanımıyla ağızdan bir seferde çıkan ses ünitesi, birimi olarak tanımlanır. Dolayısıyla konuşma esnasında duyulan en küçük üniteler hecelerdir.¹¹⁵⁶ Hece merkezde yer alan ve genellikle ünlü olan bir ses ve bu merkezin etrafında konumlanabilen ünsüzlerden oluşur. Hecenin iç yapısı üç bileşenle açıklanır. Hecenin merkezini oluşturan çekirdek (nucleus), önses (onset) ve sonsestir (coda). Hecenin çekirdeği en belirgin ve en yüksek algılanan bileşendir. Genellikle ünlüdür. Nadiren bazı dillerde ünsüz çekirdek de görülür. Çekirdek hecedeki tek zorunlu bileşendir. Diğerleri seçimlidir. Hecenin bitiş noktası yazıda nokta ile belirtilir. Önses çekirdekten önce gelen bir ya da daha fazla ünsüzden oluşabilir. Sonses ise çekirdekten sonra gelen bir ya da daha fazla ünsüzden oluşabilir.¹¹⁵⁷ Örneğin Rusya ve Çekçe'de sözcüklerin başında birden dörde kadar ses bulunabilir. İngilizce'de *strange* sözcüğü üç ünsüzle başlar, *sixths* sözcüğü ise dört ünsüzle biter. Ancak Arapça'da heceler daima tek ünsüzle başlar.¹¹⁵⁸

Heceye ilişkin yapılan testlerde laboratuvar grafikleri, heceleri oluşturan seslerin grafiklere yansımalarının kalp grafisinde olduğu gibi inişli çıkışlı çizgilerden oluşacak biçimde dalgalandığını ortaya koymuştur. Buna göre seslerin tepe noktası hecenin çekirdeğini oluşturur. Aşağıdaki şekilde ٢ noktası hece çekirdeğidir. Sesin zirve yaptığı noktayı temsil eder. Diğer harfler ise önses ve sonsestir.

¹¹⁵⁵ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 94-95.

¹¹⁵⁶ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 13.

¹¹⁵⁷ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 83.

¹¹⁵⁸ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 41.

Grafiğe göre hecenin sesletimi esnasındaki sesin seyrinde önses olan elif ve be arası daha kısa ve ses titreşimleri daha güçlü iken be ile cim arası ise daha uzun ama ses titreşimleri daha zayıftır.¹¹⁵⁹

Hece sesbilim ve bürünbilimin de ortak kavramıdır. Bürünbilim kavramlarından vurgu, hecelerde gerçekleştiğinden, hecelerdeki vurguların oluşturduğu ritim nedeniyle hemen çoğu dilde şiir ölçüleri hece sistemine ve yapısına bağlıdır. Yazısı olmayan şifahi olarak şiirleri aktarılan dillerde dahi şiirlerde heceye dayalı bir ölçü kullanılır.¹¹⁶⁰

Her dilin kendine özgü bir hece sistemi ve yapısı vardır. Hece tipleri dillerin hece sistemleri arasındaki farkları da ortaya koyar. Dünya dilleri hece bakımından basit, orta derecede karmaşık ve karmaşık heceli olmak üzere sınıflandırılır. Ünsüz-ünlü türü hece yapısına sahip diller basit heceli, ünlüden önce veya sonra tek ünsüze izin veren diller orta derecede karmaşık, ünlüden önce ve sonra ikiden fazla ünsüze izin veren diller karmaşık heceli kabul edilir. Buna göre 61 dil basit hece yapısına, 274 dil orta derecede karmaşık hece yapısına, 151 dil ise karmaşık hece yapısına sahiptir. Arapça karmaşık heceli dillerdendir.¹¹⁶¹ Çeşitli hece tipleri vardır. CV (consonant-vowel/ünlü-ünsüz) hecesi bütün dünya dillerinde bulunur.¹¹⁶²

3.1.4.3.2. Arapçada Hece Kavramı, Yapısı ve Türleri

Arapçada hece kavramının karşılığı olarak kullanılan *مقطع* kelimesi *قطع* fiilinden türemiştir. Bu fiil; bir şeyi, nesneyi parçalarına ayırmak anlamına gelir. Taktû'ş-ş'ir, şiiri tefilelere, tefileleri sebep ve vetedlere ayırmak demektir. Makta' ise birşeyin sonu, son sınırı anlamına gelir. Makâdu'l-evdiye, vadilerin son sınırları demektir.¹¹⁶³ Bu sözcüklere ve anlamlarına bakıldığında kelime kökünün birşeyi parçalamak ve o parçaların sınırlarını belirlemek gibi bir anlama sahip olduğu söylenebilir. Bu anlam ile kavramın içeriği arasındaki semantik ilişki açıktır. Bu çerçevede hece, kelimenin sesletiminde bir defada ağızdan çıkan ses parçalarını ve sınırlarını belirleyen kavramdır. Hece sesbilimsel birimler hiyerarşisinde fonemin bir üstünde yer alır. Çünkü heceler en az iki veya daha

¹¹⁵⁹ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau 's-savti fi 'l- 'Arabiyye*, 35-36.

¹¹⁶⁰ a.g.e, 26.

¹¹⁶¹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 97-98.

¹¹⁶² a.g.e., 94-97.

¹¹⁶³ İbn Manzûr, *Lisânu'l- 'Arab*, thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullâh, Hâşim Muḥammed eş-Şâzelî, (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts), 3673-3675.

fazla sestem oluşun ve her dilin kendi sesbilimsel ve hece sisteminde göre kümelenen birimleridir.¹¹⁶⁴

Hece sistemi ve kavramı geleneksel dönemde bilinir. Özellikle arûz ve bahirler bütünüyle hece sistemine dayanır.¹¹⁶⁵ Zira arûzda tefileler, hecelerden oluşur, şatırlar ve beyitler hecelerin oluşturduğu tefile düzenine göre kurulur.¹¹⁶⁶ Tefileleri oluşturan hecelerdir ve tefileler arasındaki denklik ve beyitlerin hece denkliği bir ritim ve ezgi ortaya çıkarır. Bu nedenle Arapça'yı anlamayan ancak müzik ve ritim duygusu gelişmiş biri, Arapça cümlelerdeki heceleri ve hecelerden örölü kelimeleri ve cümleyi oluşturan kelimeleri farkedebilir. Bu durum لذهب بسمعهم örneğinde olduğu gibi ilk kelimenin sonu ve ikinci kelimenin baş harfi aynı olan harfleri içdam ile okuyan bazı kıraatlerin uygulamasında ve هؤلاء إن كنتم örneğindeki gibi iki hemzenin art arda gelmesi durumlarında nadiren farkedilmeyebilir.¹¹⁶⁷

Hece kavramı çağdaş dönemde, arûzun dışında Arapça'nın biçimbilim yapısını ve biçimsel sesbilim olgularını açıklamak için kullanılan bir kavram olmuştur. Dolayısıyla geleneksel dönemde sarfla sıkı ilişkili biçimde ve biçimsel sesbilim olguları izah edecek biçimde sistematik olarak kullanılmamıştır.¹¹⁶⁸

Hece ile sarf arasında güçlü bir ilişki vardır. Zira hece sistemi türetim ve çekim esnasındaki değişiklikleri biçimlendirir. Zira çekim ve türetim bir bakıma kelimenin hecelerindeki çekirdeklerin değişmesidir. Şöyleki Arapça bükümlü bir dildir. Kelimenin ünsüzleri kök sesleridir. Bunlara ünlüler eklenerek kök seslerine biçim verir ve türeme (iştikâk) gerçekleşir. Bu işlem hece kavramı açısından ünsüzlere hece çekirdeğinin verilmesi anlamına gelir. Tam bu noktada sarf ile hece kavramının güçlü ilişkisi ortaya çıkar. Dolayısıyla türetim ve sarfın temel kavramı olan vezni belirleyen şey hece çekirdeğini oluşturan ünlülerdir. Kelimeleri ve türlerini başka bir ifade ile vezinleri belirleyen şey de dolaylı olarak hece yapısı olmaktadır.¹¹⁶⁹ Bu bağlamda hece çekirdeğine

¹¹⁶⁴ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, Tetavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr, Mektebetu Sûru'l-Azbakya, Kahire ts, 110.

¹¹⁶⁵ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Makta'u's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 32; Maktanın geleneksel dönemde çağdaş dönemdeki anlamıyla kullanıldığını iddia eden görüş için bkz. a.g.e., 26-35.

¹¹⁶⁶ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, "el-Makta'u's-savtî ve ehemmiyyetüh fi'l-ke'lâmî'l-'Arabî", 224.

¹¹⁶⁷ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 90.

¹¹⁶⁸ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Makta'u's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 32.

¹¹⁶⁹ a.g.e, 27-28

Arapçada الهامش الأول، ön ve son sese ise قاعدة denir.¹¹⁷⁰ Ön ses ve son ses için الهامش الثاني kavramları da kullanılır.¹¹⁷¹

Arapçanın hece sistemi kendine özgüdür. Hece yapılarına geçmeden önce Arapçadaki genel hece türlerine değinmek gerekir. Heceler birçok açıdan sınıflandırılmıştır.¹¹⁷²

A- Hecelerin sonundaki sesin türü bakımından:¹¹⁷³

- 1- **Açık (مفتوح - متحرك):** Açık hece kısa veya uzun ünlü (مصوت قصير أو طويل) ile biten hecedir. كَتَبَ - كَ/ت/ب، نَادَى - نَ/أ/ي gibi.
- 2- **Kapalı (مغلق - ساكن - مقفل):** Kapalı hece ise ünsüz (صوت ساكن) ile biten hecedir. عَلَّمَ - عِلْ/مُنْ - gibi. .
- 3- **Çift ünsüzle biten مضاعف الإغلاق:** Vakıf durumunda iki ünsüz ile biten hecelerdir. ثَكَّلَ، عَلَّمَ، بَحَرَ

Açık heceler bütün dillerde bulunur. Dillerin bu hecelerden hangisine eğilimli olduğu dilden dile değişiklik gösterir. Arapçanın kapalı hecelere daha eğilimli bir dil olduğu belirtilir. Ancak konu tam kesinleştirilmiş değildir.¹¹⁷⁴ Bununla birlikte Arapçada kapalı hecelerin daha fazla olduğu bilinir.¹¹⁷⁵

A- Kısalık veya uzunluk açısından:¹¹⁷⁶

- 1- **Kısa (قصير):** Bir ünsüz ve bir ünlüden oluşan hecedir. بَ gibi.
- 2- **Orta (متوسط):** Bunun iki biçimi vardır. **a-** Bir ünsüz ve bir uzun ünlüden oluşan hecedir. بِي gibi. **b-** Bir ünsüz, bir kısa ünlü ve bir ünsüzden oluşan hecedir. مَن عن gibi.
- 3- **Uzun (طويل):** Bunun iki biçimi vardır. **a-** Ünsüz, kısa ünlü ve ünsüzden oluşan hecedir. بَحَرَ gibi. **b-** İki ünsüz ve bir uzun ünlüden oluşan hecedir. Vakıf

¹¹⁷⁰ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 26.

¹¹⁷¹ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 101.

¹¹⁷² Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 91-92.

¹¹⁷³ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 111; İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, "el-Maktaû's-savtî ve ehemmiyyetüh fi'l-ke'lâmi'l-'Arabî", 224-225; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 87.

¹¹⁷⁴ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 91-92.

¹¹⁷⁵ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, "el-Maktaû's-savtî ve ehemmiyyetüh fi'l-ke'lâmi'l-'Arabî", 224-225.

¹¹⁷⁶ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 111.

durumunda durulan كَانْ gibi. Bu hece türü, çoğunlukla vakıf yapılan yerlerde görülmekle birlikte nadiren vakıf yapılmayan bazı yerlerde de görülür. مَحَالٌّ - دَابَّةٌ دُوَيْبَةٌ - دَابَّةٌ دُوَيْبَةٌ kelimelerinde bu hece kelime ortasındadır. Bazı dilbilimciler, ¹¹⁷⁷مدید adını verirler. طویل kavramına kavramına متوسط

B- Kelimede bulunabildikleri yer bakımından:

- 1- (free syllable – المقطع الحر) : Kelimenin başında ortasında ve sonunda bulunabilen hece tipine denir.
- 2- (bound syllable – المقطع المقيد) : Kelimenin sadece sonunda bulunan hece tipine denir.¹¹⁷⁸

Kaynaklarda hece çeşitliliğine ilişkin farklı tablolar bulunur. Aşağıdaki tablo hece çeşitliliğini özet biçimde göstermektedir.¹¹⁷⁹ Arapça’da heceler sembollerle gösterilir. Hecelerdeki sembolleri göstermek için farklı sembollerin kullanıldığı görülür. Bazıları, ünsüzün (صامت) sembolü olarak ح harfini, ünlünün (صائت) sembolü olarak ise ص harfini kullanır. Bazıları ise ünsüzün sembolü olarak س harfini, ünlünün sembolü olarak ع harfini kullanılır.¹¹⁸⁰ Tabloda seslerin latince sembolleri de bulunmaktadır.

	Sembolü	Sembolü	Adı	Örnek	Örnek	Sıklık oranı	
1	CV	س ع	مقطع قصير مفتوح	De	دَرَسَ	%49	Arapçada sık kullanılan heceler.
2	CVV	س ع ع	مقطع متوسط مفتوح	Dâ	دَاَرَسَ	%23	
3	CVC	س ع س	مقطع متوسط مغلق	Med	مَدْرَسَة	%17	
4	CVVC	س ع ع س	مقطع طويل مغلق	Râr	قَرَارَ		Arapçadaki nadir kullanılan heceler.
5	CVCC	س ع س س	مقطع طويل مضاعف الإغلاق	Darb	ضَرْبَ		
6	CVVCC	س ع ع س س	مقطع طويل مغلق	hâcc	حَاجَّ		

¹¹⁷⁷ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 24-25.

¹¹⁷⁸ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 102.

¹¹⁷⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 98.

¹¹⁸⁰ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 103; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfi: el-Mustalahât ve'l-me'fâhîm ve'l-me'âyîr*, 112.

Beş hece tipine başka hece tipleri ekleyenler de vardır.¹¹⁸¹ Ancak bu çalışmanın amacı hece konusunu derinlemesine incelemek olmadığından tezin sınırlarını aşan bu detaylara girilmeyecektir. Altı hece tipi biçimbilim-sesbilim ilişkisini ortaya koymak açısından yeterlidir.

3.1.4.3.3. Arapça’da Hecelerle ilgili Temel Bazı İlkeler

Arapça hecelerde çekirdekten önce tek ünsüzden oluşan zorunlu bir başlangıç sesi olur. Yani sözcükler ünsüz ile başlar. Çekirdekten sonra ise sıfır, bir veya iki ünsüz bulunabilir.¹¹⁸² Kısa veya uzun ünlüler ise hecenin çekirdeğini başka bir ifade ile merkezini oluşturur.¹¹⁸³

Arapça’da heceler ünlü ile başlamaz, ünsüzle başlar, ünlü ile devam eder. Başka dillerde olduğu kelime başında art arda iki ünsüz bulunmaz.¹¹⁸⁴ Ancak diğer bazı dillerde bu türden heceler görülebilir. İngilizce’deki *smoke* sözcüğünde olduğu gibi. Fransızca’da bu mümkündür. France kelimesi böyledir. Bu türden kelimeler Arapça’ya girdiğinde ilk ünsüzüne, bir ünlü, çekirdek olarak eklenir فرنسا gibi. Bu kelime özelinde fe harfine ünlü (hareke) verilir.¹¹⁸⁵ Arapça’da kelimeler ünsüzle başlamadığı için اَدْرُسْ - اَدْرُسْ örneğindeki gibi muzâraat harfi atıldığında ilk harfi sâkin olan emirlerde iki sessizin bir arada bulunmaması için fiilin başına bir ünlü hemze-i vasıl ile birlikte getirilir.¹¹⁸⁶ Bu işlem hece kavramı açısından kelimenin okunabilmesi için hece oluşturma işlemidir.

Sıklık açısından genel olarak kelimelerde hecelerin bulunma sıklığı 1, 3, 2 biçimindedir. 4., 5., ve 6. hece tipleri genellikle vakıf durumunda oluşur ve diğerlerine göre oldukça az görülür. 1., 2., ve 3. tip heceler kelimenin başında ortasında ve sonunda bulunabilir. Bu nedenle bunlara المقاطع الحرة (Free Syllable) denir. Diğer iki hece ise sadece kelime sonlarında bulunur. Bu nedenle bunlara ise المقاطع المقيدة (Bound Syllable) denir.¹¹⁸⁷

¹¹⁸¹ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-kelâmi’l-‘Arabî”, 222.

¹¹⁸² Sabâh Adyavî Abûd, *el-Makta’u’s-savtî fi’l-‘Arabîyye*, 41; Soner Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 99;

¹¹⁸³ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’-s-sarfî’s-savtî*, 102.

¹¹⁸⁴ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 25; İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-kelâmi’l-‘Arabî”, 223.

¹¹⁸⁵ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ ‘ilmi’l-luga*, 80.

¹¹⁸⁶ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 25; İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-kelâmi’l-‘Arabî”, 223.

¹¹⁸⁷ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-kelâmi’l-‘Arabî”, 224-225.

Hecelerin sıklığına ilişkin şu bilgiler de önemlidir. ك gibi kısa heceler bazı zamirlere, ت, ب, ق gibi bazı harflere ve ف, ق gibi ses düşmesi içeren bazı fiillere mahsustur.¹¹⁸⁸ Birinci tip hece açık hecedir. Açık ve kapalı hece oranı dilden dile farklılık gösterir. Orta Afrika dillerinde açık hece oranı daha fazladır. Arapça ise sakin yani kapalı heceye eğilimi fazla olan bir dildir.¹¹⁸⁹ Birinci ve üçüncü hece tiplerinin art arda tekrar etmesi mümkün ise de birinci hecenin tekrarından Arapça'nın uzaklaşma eğiliminde olduğu değerlendirilmektedir.¹¹⁹⁰ Bu nedenle olsa gerek Arapça'da kısa ünlüye sahip açık heceler art arda birden çok gelmesi de nadirdir. Dört açık hecenin art arda bulunduğu kelime Arapça'da istisnâîdir.¹¹⁹¹ Bu nedenle bu hece tipinin bir kelimeye üçten fazla bulunması güzel bulunmamıştır.¹¹⁹² Birinci tip hece özellikle sülâsî mücerred fiillerde üç defa art arda kullanılır. Bu hecenin dört defa art arda kullanımı üç defa tekrar eden kelimelerin sonuna aynı hecenin bir ek olarak gelmesi durumunda görülür. Ancak bunun örnekleri de oldukça azdır. شَجَرَكَ gibi.¹¹⁹³

2. ve 3. hece tipleri ise (makta-ı muavassıt) çoktur. Hecelerin çoğunluğu bunlardan oluşmaktadır. Özellikle bu hece yapısında birçok harf görülür: ما، لا، عن، من gibi.¹¹⁹⁴ 3. tip hece kelime başında ortasında ve sonunda görülebilmektedir. قَتْلٌ، يَدْحَرَجٌ gibi.¹¹⁹⁵ 3. tip hecenin dört defa art arda bulunduğu kelimeler استقهمتم örneğinde olduğu gibi Arapçada bulunmaktadır.¹¹⁹⁶ Ancak 2. hece tipinin art arda tekrarı azdır.¹¹⁹⁷ İkinci tip hecenin iki defa art arda gelmesi pek görülmez. İki den fazla tekrarı ise olanaksızdır.¹¹⁹⁸

4. 5. ve 6. heceler ise oldukça sınırlıdır. Genellikle vakıf durumunda gerçekleşir.¹¹⁹⁹ Sözcüklerin hece sayıları vakıf ve vasıl durumuna göre değişkenlik

¹¹⁸⁸ Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 29.

¹¹⁸⁹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 91.

¹¹⁹⁰ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 114; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 93.

¹¹⁹¹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 91.

¹¹⁹² Sabâh Adyavî Abûd, *el-Makta'u's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 96-97.

¹¹⁹³ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 113.

¹¹⁹⁴ Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 29.

¹¹⁹⁵ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 113.

¹¹⁹⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 91.

¹¹⁹⁷ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 114; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 93.

¹¹⁹⁸ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 93.

¹¹⁹⁹ Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 29.

gösterir. Çünkü vasıl durumunda son hecede değişim olur.¹²⁰⁰ Arapça’da, رجل – رجل، قمر – قمر – örneklerindeki gibi sülâsî ismi tasğîrin vakıf halinde şekillenen 5. hece azdır. Benzer şekilde حادّ، شابّ، حادّ örneklerindeki gibi 6. hece tipinin kelime ortasında geldiği durumlarda çok azdır. Bu hece, kelime ortasında olduğunda hecenin son ünsüzü bir sonraki hecenin son ünlüsü ile idğâmlı olur. ضالّين – ضالّ / لين gibi.¹²⁰¹ Ayrıca dördüncü ve beşinci heceler nesre özgü hecelerdir. Arap şiirinde bu türden heceler görülmez.¹²⁰²

3.1.4.3.4. Biçimsel Sesbilim Açısından Arapçada Hece

Geleneksel dönemde i’lâl, ibdâl, idğâm vb. biçimsel sesbilim olguları oldukça detaylı biçimde kurallara bağlanmıştır.¹²⁰³ Bu olguların sesbilimsel gerekçeleri ve dayanaklarında biri olarak çağdaş dönemde Arapçanın hece yapısı ve hece tipleri gösterilir.

Arapça’da hecenin unsurları ile ünlü-ünsüz sesler arasındaki sesbilimsel ilişkiyi ve neden olduğu ses dönüşümünü şu örnek üzerinden açıklayabiliriz. Ecvef fiilin ism-i fâilinde illet harfinin hemzeye dönüşeceği bir i’lâl kuralı olarak belirlenmiştir. Çağdaş dönemde ise bu kuralın sesbilim tabanlı gerekçesi hece kavramıyla ilişkilendirilerek açıklanır. Buna göre قَائِمٌ - قَائِمٌ dönüşümünde vav hemzeye dönüşmüştür. Bu kelime vav, yarı ünlü olarak uzun ünlü olan elif (sâit davîl) ile kısa ünlü olan kesre (sâit kasîr) arasında yer almıştır. Kendisi ise yarı ünlüdür (şibhu’-sâmit). Başka bir ifade ile yarı ünsüzdür. Aynı zamanda kelimenin ikinci hecesinin önsesidir (hâşiyesi-kâidesidir). Hecenin önsesinin tam bir ünsüz olması sesletim açısından daha iyi olacağından yarı ünsüz olan vâv, tam ünsüz olan hemzeye dönüşmüştür.¹²⁰⁴

Çağdaş dönemde Arapça’nın sahip olduğu kendine özgü hece türleri ile ses olguları arasında ilişki kurulmuştur. Bu bağlamda 1., 2., 4. tip hece ile ses olguları arasında ilişki ortaya konmuş, ses değişimleri bu hece yapılarıyla izah edilmiştir. 3. tip hece ise ses olgularıyla ilişkisi daha az olan ve Arapça’nın kabule en eğilimli olduğu hecedir. Bu

¹²⁰⁰ Abdulkadîr Abdulcelîl, ‘İlmu’s-sarfi’s-savtî, 104.

¹²⁰¹ Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 113; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü’l-lugaviyye*, 93.

¹²⁰² Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfi: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 113; Abdulkadîr Abdulcelîl, ‘İlmu’s-sarfi’s-savtî, 102.

¹²⁰³ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5472.

¹²⁰⁴ a.g.e., 5472.

bağlamda hemze-i vaslın bir 3. tip hece oluşturma işlemi olduğu belirtilir. Arapça kelimeye ünsüzle başlanmaz. Örneğin يَكْتُبُ- كُتِبَ emir fiilinin başındaki hemze-i vasıl, hece açısından bakıldığında, *kâf* harfinin sonraki *tûb* hecesine eklenmesi mümkün olmadığından hece oluşturmak için fiilin başına getirilmiştir ve üçüncü tip hece oluşturulmuştur.¹²⁰⁵

Arapça'da hece tipleri, ses olgularını gerekçelendirmenin yanı sıra bazı vezinlerin oluşumunun sesbilimsel dayanaklarını açıklamak için de kullanılmıştır. Bu noktada 1. ve 2. tip hece önemlidir. Bu bağlamda Arapça'nın, birinci hece tipinin art arda tekrarından uzaklaşma eğiliminde olduğu belirtilir. 1. tip hecenin en fazla üç defa art arda tekrar etmesi de buna bir delil sayılır.¹²⁰⁶ Bu nedenle olsa gerek mâzî fiile müteharrik fâil zamiri bittiğinde 1. tip hecenin dördüncü tekrarı oluşmasını diye mazinin son harekesi sükun olur. Zira fiilin son harfi sakin olmadığından vezin (كَتَبَنَّ) biçimini alır ve 1. tip hece dört defa tekrar etmiş olurdu. Geleneksel eserlerde bu kurallaştırılmıştır. Ancak çağdaş dönemde bunun gerekçesi hece ile açıklanır. Birinci hece tipinin art arda dört defa tekrarı, yalnızca birinci hecenin üç defa tekrarından oluşan sözcüklerin sonuna yine birinci tip hece yapısına sahip ekler geldiğinde görülür ki bu oldukça nadirdir. شَجَرْتُكَ gibi.¹²⁰⁷

İkinci hece tipinin art arda tekrar etmesi mümkün ise de ikiden fazla tekrarı azdır.¹²⁰⁸ Dolayısıyla ikinci tip hece üç kere tekrar etmemesi şartıyla kelimelerde art arda bulunur. Üç kere tekrarı ise yalnızca kelime sonuna ek gelmesi durumunda görülür. زاروها gibi.¹²⁰⁹ Diğer taraftan Arapça'da ikinci tip heceler, sesler arasında mahreçleri ve sıfatları bakımından bir insicam ve uyuma eğilimlidir. موقن، موسر örneklerinde vâvın aslı yâ harfidir. Ancak aynı hecedeki kendinden önceki ünlüye uyum sağlamak için vâva dönüşür. ميزان kelimesinde ise yâ harfinin aslı olan vâv harfî, kendinden önce ve aynı hecede bulunan ünlü yönünde yâ harfine dönüşmüştür.¹²¹⁰

¹²⁰⁵ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 82.

¹²⁰⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 93; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 114.

¹²⁰⁷ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 113.

¹²⁰⁸ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 93; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 114.

¹²⁰⁹ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 113.

¹²¹⁰ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 141-142.

Dördüncü hece tipinin i'lâl olgularının izahında fazlaca kullanıldığı görülür. Bu hece tipinde gerçekleşen ses değişimi ile ilgili geleneksel dönemde yapılan açıklama, iki sâkinden dolayı illet harflerinin hazfedileceğidir. Bu açıklamaya göre uzun ünlü olan illet harfleri sakin kabul edilmiş, hecenin son ünsüzündeki sükûn ikinci sükûn kabul edilmiş, iki sakin art arda geldiğinde illet harfinin hezfedileceği belirtilmiştir. Bu açıklama çağdaş dönemde daha önce belirtildiği gibi sesbilim açısından hatalı bulunmuştur.¹²¹¹

İki sakin kuralının yani çağdaş dönemde 4. tip hecede düşen sesin sesbilimsel gerekçesi hece kavramı açısından şöyle izah edilir: Bu hece, قال kelimesinin vakıf durumundaki biçimidir. Bu hece tipi, kelime sonlarında vakıf durumunda veya kelime ortasında olabilmektedir. Ancak bu hecenin kelime ortasında bulunması durumunda sesletimi oldukça zordur. Bu nedenle bütün dillerde işleyen kolaylık ilkesi gereği bu hecede biçimsel sesbilim açısından bir dönüşüm görülür. Bu tür hecelerde görülen biçimsel sesbilim olgusu hecenin çekirdeği olan uzun ünlünün (قَالَنْ) kısa ünlüye (قُلَنْ) dönüştürülmesidir. Uzun hece, ünlünün düşmesi ile başka bir ifade ile uzun ünlünün kısa ünlüye dönüşmesi ile orta kapalı heceye dönüşür ve sesletimi daha kolay hale gelir.¹²¹² Diller arası bakıldığında da özellikle ünlülerin silinmeye yatkın olduğu görülmüştür.¹²¹³ Bu olgu geleneksel olarak i'lâl bi'l-hazif kavramıyla ifade edilen birçok olguyu açıklar. Bunun açıkladığı hazif olgularına aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Ecvef fiilin emrinde	يقوم: قوم: قم
Ecvef fiili muzârinin meczûm biçiminde	لم يقوم: لم يقم
Nakıs fiili mâzî, tâ-i te'nise bittiğinde	سمات: سمت
Kelimenin sonunda bulunan uzun ünlünün diğer kelimenin başındaki ünsüze bağlanmasında	فتى الرجل، ذوالمال
Nekre olan maksûr ve mankûs ismin merfu ve mansup hallerinde	ساعي+ن: ساع فتى+ن: فتى
Ecvef mâzî fiilin müteharrik zamirlere bitişmesinde	قال+ت: قلت
Nâkıs mâzî fiilin cemi vâvına bitişmesinde	دعا+و: دعوا

¹²¹¹ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i'lâl ve'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5516.

¹²¹² a.g.e, 103.

¹²¹³ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 106.

Muzârî ecvef fiilin cemi müennes nûnuna bitişmesinde	يقوم+ن: يقمن
Ecvef fiili muzârinin cemi vâvına ve yâu'l-muhâtabaya bitişmesinde	يسعى+ون: يسعون
Maksûr ismin cemi müzekkerinde	مصطفى+ون: مصطفىون

Geleneksel dönemde bu hecedeki zorluğa ilişkin hece bağlamında sesbilimsel bir açıklama görülmez.¹²¹⁴ Çağdaş dönemde bu zorluğa ilişkin sesbilimsel açıklama yapılmıştır. Şöyleki bu hecedeki ünsüzü takip eden uzun ünlü vardır. Uzun ünlü, ciğerlerden harekete geçen güçlü hava akımının soluk borusundan geçerken ses tellerini titreştirmesiyle vücut bulur. Ancak hecenin son sesi ünsüzdür (قَال) ve bu güçlü hava akımı ünsüz sesin mahrecine vurur. Güçlü nefes akımı ve bunun ünsüz mahrecinde durdurulması ciddi efor gerektirir ve konuşma eyleminde güçlük oluşturur. Arap dili bu zorluk nedeniyle bu heceden uzaklaşma eğilimi gösterir. Bu durumda şu soru anlamlı olmaktadır. Bu hece zorluk oluşturuyorsa kelime veya cümle sonlarında neden bulunabilmektedir? Bunun cevabı yine sesbilimsel açıdan verilmiştir. Şöyleki; bu hece sesletimi zor bir hecedir. Ayrıca vurgu bölümünde görüleceği üzere bu hece aynı zamanda vurgu isteyen bir hecedir. Dolayısıyla sesletim açısından zorluk katlanmaktadır. Ancak cümle sonlarında durulması ve es verilmesi ile sağlanan rahatlama bu heceye dilde varlık alanı açmış, bu heceyi çoğunlukla duraklarda olanaklı kılmıştır. Zira cümle sonlarındaki duraklarla birlikte rahatlama olur ve zorlukla söylenen bu hecenin konuşma dilindeki zorluğunu, duraklama, görece hafifletir.¹²¹⁵

4. hece tipinde başka bir ifade ile geleneksel ifadesi ile iki sakinden dolayı sesletimi zor olan hecede dönüşüm olur. Sesletimde zorluk tekrar eden hecelerde de olur. Tekrar eden seslerde daha önce açıklandığı üzere muhalefet olgusuyla sesletimdeki zorluk giderilirdi.¹²¹⁶ Bu tür hecelerde zorluk bazen hecenin atılması ile de giderilebilir. Geleneksel dönemde buna değinilmiştir. Ancak çağdaş dönemde bu olgu hecenin atılması olarak anlatılır. Buna örnek olarak تتنزل fiilinin ilk hecesinin atılarak تنزل biçimini alması ile إني - إني/ أننى - أنى kelimelerindeki dönüşüm gösterilebilir. Tekrardan kaynaklı sesletimdeki zorluk, bazen, tekrar eden seslerin arasına başka bir harf eklenerek giderilir.

¹²¹⁴ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- İ’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî, 5516.

¹²¹⁵ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû’s-savtî fi’l- ‘Arabiyye*, 103,110.

¹²¹⁶ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i’lâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, 5473; Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 148; Osman Toklu, *Dilbilime Giriş*, 45.

Buna örnek olarak ise fiili muzârinin cemi müennes kalıbı, şeddeli tekit nûnuna bittiğinde ve benzer sesler art arda geldiğinde araya elif harfinin konulması gösterilebilir. يَضْرِبَنَّ = يَضْرِبَنَّ gibi¹²¹⁷ Bu tür dönüşümlerde kelimelerdeki hece yapısı doğal olarak değişir.

Şu ses olgusu da aynı ünsüze sahip hecenin tekrarındaki zorlukla ilişkilidir: Arapçada kelime başlarında iki vav harfi art arda olmaz. Eğer nadir durumlarda art arda gelirse iki vavın tekrarından başka bir ifade ile ünsüzleri vav olan aynı hecenin tekrarından kaynaklanan sesletimdeki zorluğu kırmak için ilk vav hemzeye dönüşür. Örneğin وَاصِلٌ kelimesinin ismi tasğiri وَوَصِلٌ olması gerekirken وَوَصِلٌ olur.¹²¹⁸

Çağdaş dönemde heceyle ilişkili olarak hazfu'l-kimmeteyn (حذف القمتين), idğâmu'l-kimmeteyn (ادغام القمتين), inşitâru'l-kimmeteyn (انشطار القمتين) gibi kavramlaştırmalar yapılmıştır. Bunlardan hazfu'l-kimmeteyn biçimsel sesbilim nedenlerle iki çekirdek oluştuğunda bunlardan birinin ortadan kalkması ve hecelerin yeniden biçimlenmesidir. Örneğin nakıs fiili muzari olan يدعو gibi fillerin ikinci hecesinin çekirdeği (عو) uzun ünlüdür. Bunun cemi müzekker eki olan “ون” hecesindeki çekirdek de uzun ünlüdür. Bir hecede iki çekirdek olamaz. Bu nedenle bunlardan ilki anlambilimsel bir değeri olmadığından düşer. Anlambilimsel değeri olan cemi vavı kalır. İnşitaru'l-kimmeteyn (انشطار القمتين) kavramlaştırmaya örnek olarak şu verilebilir: يسعى fiilinin ikinci hecesinde (عى) uzun çekirdek bulunur. Bu kelime, tesniye elifine (أن) biteceği zaman iki çekirdek art arda gelmiş olur. Bu durumda fiilin ikinci hecesindeki uzun ses iki fethaya bölünür. Birincisi ayın harfinin çekirdeğidir. İkinci fetha ise ya harfine (الياء الاحتكاكية) dönüşerek tesniye elifi olan çekirdeğe önses (kaide) olur.¹²¹⁹

Biçimsel sesbilim kavramlarından idğâm iki harekeli harfin art arda bulunması durumunda birinci harfin sakin kılınp ikincisine katılması olarak tanımlanır.¹²²⁰ Hece kavramı açısından şedde, önsesi (kaidesi) aynı ünsüz olan ardışık iki heceden (م/د/د) ilkinin çekirdeğinin (ünlüsünün) düşürülmesidir. Çekirdeği düşen ünsüz önceki heceye katılır (م/د). Böylece iki hece tek heceye dönüştürülerek (اختزال المقطعين) hece kısaltması gerçekleşir. Kelimenin bütünü dikkate alındığında üç hece iki heceye düşer. Burada

¹²¹⁷ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 139-142.

¹²¹⁸ Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbik ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 16.

¹²¹⁹ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 44,50.

¹²²⁰ Mehdi el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbik ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 6.

işleyen temel sesbilimsel kural kolaylık (قانون السهولة و التيسير في الجهد) ilkesidir.¹²²¹ Zira kelimenin مَدَّ biçiminde son iki heceyi seslendirmek için dil iki defa art arda dalın mahrecine yükselmeli ve vurmalıdır. Bu sesletim ise şeddeli biçimine göre daha fazla bir efor ve zaman gerektirir. İdğam ile bu zorluk hafifletilir.¹²²²

Çağdaş dönemde biçimsel sesbilim alanıyla ilgili olarak sesbilim ilkeleri ve hece kavramına dayalı açıklamalar ses olgularının sesbilimsel dayanaklarını anlamak için oldukça yararlı olmakla birlikte herşeyi açıklayabilir nitelikte değildir. Örneğin قَاوْلٌ – قَائِلٌ dönüşümünde vavın hemzeye dönüşümü, çekirdeğin ünsüzünün, yarı ünlüden tam ünsüze dönüşmesi olarak açıklanmıştı. Benzer durum مُقَاوِلٌ kelimesinde görülür. Ancak bu kelime vav hemzeye dönüşmemiştir. Dolayısıyla bir önceki açıklamanın bir ilke olarak burada işlemediği görülür.¹²²³ Bu açıdan çağdaş dönemdeki biçimsel sesbilim yaklaşımları gelenekçiler tarafından eleştirilmiştir. Yine de bu dönemdeki kavramların ve yaklaşımların, ses olgularının dayanaklarını açıklamaya katkı sunduğunu söylemek gerekir. İki yaklaşımın da olumlu yanları vardır. İki yaklaşımı, birbirinin alternatifi olarak değil, birbirini tamamlayan ve zenginleştiren yaklaşımlar olarak görülmelidir.¹²²⁴

3.1.4.3.5. Arapça'da Hece - Kelime İlişkisi

Arapçada en sık kullanılan ilk üç hece tipinin çeşitli kombinasyonları kelimelerin hece örgüsünü oluşturur. Bu kombinasyonlardan bir kısmı fiilen sözcük örgülerinde varken aklen mümkün olan bazı kombinasyonları Arapça sözcüklerde bulunmaz. Aklen mümkün olan ama fiilen mümkün olmayan kombinasyonları da vardır ve bunlar, Arapça olmayan sözcüklerin tespitinde de işe yarar. Zira her dilde kelimelerin hece örgüsü birbirinden farklıdır. Sık bulunanlardan bazıları şunlardır: ¹²²⁵

يرتاع، يختار، يمتاز	مقطع من النوع الثالث + مقطع من النوع الثاني + مقطع من النوع الأول
مناد، معاد، محيط	مقطع من النوع الأول + مقطع من النوع الثاني + مقطع من النوع الثالث
قاتل، بايع	مقطع من النوع الثاني + مقطعان من النوع الأول
يفهم، يقدم، يدحرج	مقطع من النوع الأول + مقطع من النوع الثاني + مقطعان من النوع الأول

¹²²¹ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû 's-savtî fi 'l-'Arabiyye*, 142.

¹²²² Mehdî el-Mahzûmî, *fi 'n-Nahvi 'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala 'l-menheci 'l-'İlmiyyi 'l-hadîs*, 6.

¹²²³ İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- i' lâl ve 'l-ibdâl min manzur lugavî”, 5472.

¹²²⁴ a.g.e, 5473.

¹²²⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 95-97.

Hece örgüsü sözcüklerin Arapça kökenli olup olmadıklarına ilişkin bir ölçüt de oluşturur. Örneğin çift ünsüzle başlayan sözcükler Arapça değildir.¹²²⁶ Bu bağlamda şu hece kombinasyonlarının Arapça'da olmadığı, bu kombinasyonlara sahip kelimelerin yabancı olduğu ortaya çıkar:¹²²⁷

1	Bir tane 3. hece iki tane 2. hece. سرغايا gibi.	مقطع من النوع الثالث + مقطعان من النوع الثاني
2	Bir tane 2. tip hece iki tane 3. tip hece. سابندر gibi.	مقطع من النوع الثاني + مقطعان من الثالث
3	Bir tane 2. tip hece ve birtane 5. tip hece. جومرت gibi.	صوتان ساكنان + صوت لين قصير + صوت ساكن

Arapça'da ittifak edilen türemiş isim ve fiillerin kalıpları sınırlıdır. Câmîd isimlerin vezinleri ise diğerlerine göre oldukça fazladır. Türemiş isim ve fiillerin hece açısından bakıldığında nadiren beş heceli, çoğunluğunun dört ve daha az heceli olduğu görülür. Beş hecelilere, متعلم، يتعلم، متسابق، يتسابق kelimeleri örnek olarak verilebilir. Ayrıca bunlardaki hecelerin çoğunlukla ilk üç hece tipinden oluştuğu görülür.¹²²⁸ Mücerred kelimeler nadiren dört heceden fazla olur.¹²²⁹

Arapça'daki kelimelerin hece sayısına bakıldığında en az bir en fazla sekiz hece olduğu görülür. Aşağıdaki tabloda bunun örneklerine yer verilmiştir.¹²³⁰ Arapça'da kelimelerin çoğunluğu birden çok heceden oluşmaktadır.¹²³¹

أحادية المقطع	عَن	
ثنائية المقطع	اَكْتَبَ	أ _ ك / ت _ ب
ثلاثية المقطع	كَاتَبَ	ك _ ت _ ب / ن
رباعية المقطع	مَدْرَسَةٌ	م _ د / ر _ س / ت

¹²²⁶ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktaû's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 25.

¹²²⁷ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 114; İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtû'l-lugaviyye*, 95-97.

¹²²⁸ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtû'l-lugaviyye*, 93-94.

¹²²⁹ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 114.

¹²³⁰ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, "el-Maktaû's-savtî ve ehemmiyyetüh fi'l-ke'lâmi'l-'Arabî", 224; Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfî's-savtî*, 104; Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 113.

¹²³¹ Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 29.

م _ ت / _ ع / ل _ ل / م _ ن	مُتَعَلِّمٌ	خماسية المقطع
إ _ س / ت _ ق / ب _ ل / _ ت / ه _ م	استقبالاته ُم	سداسية المقطع
إ _ س / ت _ ق / ب _ ل / _ ت / ه _ ن / ن	استقبالاتهن	سباعية المقطع
أ _ ف / ن _ ل / ز _ م / ك _ م _ ه _ ه _	أفئلهن كمها	ثمانية المقطع

Arapçada bir heceden daha küçük kelime yoktur. En küçük kelime tek hecelidir. Özellikle harflerin önemli bir kısmının tek heceli olduğu görülür. Kelimelerin çoğunluğu ise üç veya dört hecelidir. İsim ve fiiller dört hece nadiren beş heceden fazla değildir. Ancak فسيكفيكهم ifadesi bir yazı birimi olarak, birçok kelimeden oluşur. Bu ifade vakıf durumunda altı heceden (ف + س + ي + ك + في + هم), vasıl durumunda yedi heceden oluşmaktadır. أفئلهن كمها ifadesi ise sekiz heceden oluşmaktadır. Kur'ân'daki en uzun hecelere sahip kelimeler bunlardır.¹²³² Yedi heceden daha uzun heceye sahip yazı birimleri de bulunur. Örneğin سيتقاسمونهما ifadesi dokuz hecelidir. Buna ilave yapılabilir. أوسيتقاسمونهما ifadesi ise yine tek bir yazı birimidir. Onbir hecedir.¹²³³

Çağdaş biçimbilim çalışmalarında kelimelerin formları olan vezinler doğrudan hece yapılarıyla da gösterilir. Zira vezin veya sığa kavramı hece açısından kelimenin sahip olduğu hecelerin oluşturduğu biçimdir. Örneğin humâsî mücerred isimlerin hece yapısına şöyle yer verilir.¹²³⁴

- 1- Makta kasîr + makta tavîl mukfal + makta kasîr + makta tavîl mukfal. سَفَرَجَلٌ gibi.
- 2- Makta tavîl mukfal+ makta davil mukfal+ makta tavîl mukfal. قِرْطُغْبٌ gibi.
- 3- Makta tavîl mukfal+ makta kasîr + makta tavîl mukfal. جَحْمَرَشٌ gibi.

Hece ve ses bağlamında şunlar söylenebilir: Ünlü sesler (harekeler-med harfleri), diğer zâid harflerle birlikte ıstikakın biçimlenmesini sağlayan unsurlardır. قَتْلٌ، قُتِلَ، قَتَلَ، قَتَلَ، قَتِلَ gibi ıstikâka konu olan sözcüklerin biçimlenmesi seslilerle zâid harfler ve şeddelerle olmaktadır. Diğer taraftan ünlüler hecenin merkezini çekirdeğini oluştur. Dolayısıyla hece, vurgu ve ezgi gibi kavramların çekirdeği ünlülerdir. Diğer taraftan bu

¹²³² İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-ke’lâmi’l-‘Arabî”, 223.

¹²³³ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Makta’u’s-savtî fi’l-‘Arabiyye*, 140.

¹²³⁴ Dizîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu’l-esvât*, 40-41.

sesliler çekim unsuru olmalarının yanı sıra nahiv açısından i'râb unsuru olarak da bulunurlar.¹²³⁵

Harflerin sıfatları açısından ünsüz (sahîh harflerle) ünlüler (illetliler) arasındaki farklardan biri şudur: Ünsüz (sahîh) seslerden bir kısmı hem cehr hem hems sıfatına sahiptir. Ancak ünlülerin (iletli seslerin) tamamı cehr sıfatına sahiptir. Ünlülerin (hareke ve med harflerinin) hece çekirdeği olmasının bu noktaya ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Hece oluşturma açısından ünsüz (sahîh) sesler heceyi başlatan seslerdir. Bunun yanı sıra ünsüz (sahîh) seslerin uzunluğunda kabul edilir. Şedde kelimedeki hecenin fazla oluşunu sağlar veya vakıf durumunu gösterir. عَمَّ örneğinde şedde, sesi iki heceye dönüştürmüştür. يارب ifadesinde ise vakıf durumunu gösterir. Ancak med harfleri iki heceye bölünemez. Hece oluşturma açısından bu iki fark zikredilebilir.¹²³⁶ Diğer taraftan hecenin ilk sesi ünsüz (sahîh) seslerden olur. Son sesleri ünsüz (sahîh), uzun veya kısa ünlü (hareke-med harfi) olabilmektedir.¹²³⁷

Hece ile yazının ilişkisine de değinmek gerekir. Diller alfabetik yazı tipolojisinden önce hece yazı tipolojisi ile yazılmaktaydı. Akadça'nın çivi yazısında her hece bir yazı birimi olarak yazılırdı. Kenanlılar'da alfabetik yazıya doğru geçiş olmuştur. Dilbilimciler eski dillerin yazıtlarında kelimelerin aralarında boşluk bırakılmadan heceler gibi birleşik yazıldığını da tespit etmiştir.¹²³⁸ Arapça bir hece yazı sistemi olmamakla birlikte yazıda ünlülerinin olmaması nedeniyle birçok yazı birimi bir hece oluşur. Özellikle birinci tip heceler tek yazı birimi olduğu görülür. İkinci ve üçüncü tip heceler ise iki yazı birimidir. 4., 5. ve 6. heceler ise üçer yazı birimi olarak yazıda yer alır.

3.1.4.3.6. Arapça'da Hece - Biçimbirim (Morfem) İlişkisi

Ağızdan bir seferde çıkan ses ünitesine, birimlerine ya da konuşma esnasında duyulan en küçük ünitelere hece denir.¹²³⁹ Dili en küçük birimlere kadar çözümleme çabası ve en küçük anlamlı yapısını arama bakış açısı morfem kavramını doğurmuştur. Bir yapbozun parçaları gibi dilin anlamlarını koruyarak tekrarlanabilir olan en küçük

¹²³⁵ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 82.

¹²³⁶ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 81.

¹²³⁷ a.g.e., 70.

¹²³⁸ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 25.

¹²³⁹ a.g.e., 13.

sözcük parçalarına biçimbirim denir.¹²⁴⁰ Hece ve morfem biçimbilimin temel konusu olan kelimenin alt unsurlarıdır. Bu bağlamda ikisi arasındaki temel fark şudur: Morfem anlamlı olmak zorundadır. Bu bağlamda anlamı olmayan sesbirimler, hece de olsa morfem sayılmazlar. Zira hece anlamlı olmak zorunda değildir.¹²⁴¹ Bu bağlamda hece ile morfem arasındaki ilişkiye açıklık getirmek gerekir. Her hece, morfem değildir. Bazı heceler morfemdir. Morfem ise bir, iki, üç heceden oluşabilir.¹²⁴² Bu çerçevede morfem ve hece arasındaki ilişkiyi aşağıdaki tablo ve maddeler açıklar:

a	Bü-yük-tün	Heceler
b	Büyük-tü-n	Biçimbirimler
c	Ev-den	Heceler
d	Ev-den	Biçimbirimler

Yukarıdaki örneklere bakıldığında şunlar görülebilir:

1. Aynı yapının hece ve biçimbirim sayıları ve bunların sınırları farklı olabilir. (a,b)
2. Aynı yapının hece ve biçimbirim sayıları ve bunların sınırları aynı olabilir. (c,d)
3. Biçimbirimler hece olmak zorunda değildir. (b)
4. Bir biçimbirim birden fazla heceden oluşabilir. (b)
5. Bir hece birden fazla biçimbirim barındırabilir. (a) (-tü,-n ekleri gibi)¹²⁴³

Diğer dillerde olduğu gibi Arapçada da sesbirim (fonem) ve hece sesbilimsel (fonolojik) tahliller yapılan kavramlar iken morfem ve kelime biçimbilimsel ve sözdizimsel (sentaktik) tahliller için kullanılır.¹²⁴⁴ Hece ile biçimbirim arasındaki ilişki Arapçada da aynıdır. Her hece, biçimbirim değildir. Bazı heceler biçimbirimdir. Diğer taraftan bazı biçimbirimler bir, bazıları iki, bazıları ise üç heceden oluşabilir. Örneğin أنا bağımsız biçimbirim iki hece iken كتب fiili mâzî olarak üç heceden oluşur.¹²⁴⁵ هل edatı bir hece ve müstakil bir morfemdir. Biçimbirim bazen bir heceden daha az bir

¹²⁴⁰ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 95-96.

¹²⁴¹ Gürpınar, *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*, 12; Muhammed ‘Abdulvehhâb Şehhâta, “Envâ‘u’l-morfem fi’l- ‘Arabiyye”, 189-190.

¹²⁴² Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 106.

¹²⁴³ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 97.

¹²⁴⁴ Muğlî, “*Dirâsetu’s-Sarfi’l- ‘Arabî fi dav’i ‘ilmi lugati’l-hadis*”, 15.

¹²⁴⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*, 106.

sesbirim olur. Örneğin; ذَهَبْتُ kelimesinde ت biçimbirimi, hecenin bir unsurudur ve sesbirimdir.¹²⁴⁶

Yukarıda Türkçe örnekler üzerinden açıklanan biçimbirim ve makta arasındaki ilişkilerin Arapçada da olduğunu söylemek mümkündür.¹²⁴⁷ Aşağıdaki tablo bunu açıklayıcı bilgiler içerir.

1	Aynı yapının hece ve biçimbirim sayıları ve bunların sınırları farklı olabilir	يَغ - ل - مُوَن	Hece
2		ي - عِلْم - وَن	Morfem
3	Aynı yapının hece ve biçimbirim sayıları ve bunların sınırları aynı olabilir.	فُو - هُ	Hece ve morfem
4	Biçimbirimler hece olmak zorunda değildir.	أَفْعَل	Fiildeki hemze biçimbirimdir ancak hece değildir.
5	Bir hece birden fazla biçimbirim barındırabilir.	يَغ - ل - مُوَن	مون hecesinde cemi vâvı ve nun biçimbirimleri bulunur.

3.1.4.4. İsim ve Fiil Vezinlerine İlişkin Biçimsel Sesbilim Açıklamalar

Çağdaş dönemde biçimsel sesbilim açıklamalar i'lâl, ibdâl gibi yalnızca ses düşmesi, dönüşmesi gibi biçimsel sesbilim olgularına ilişkin değildir. Kelimelerin vezinlerinin fonetik yapısı da sesbilim açısından değerlendirilmiş ve gerekçelendirilmiştir.

Bu konuda üç harfli isim formlarından örnek verilebilir. Arapça'da on iki tane üç harfli isim vezni vardır. Bu vezinler, Arapça'da en çok kullanılan isimlerin vezinleridir. Bunlardan ikisi mühmelidir. Bunlar, فُعْل - فُعْل vezinleridir. Diğer on tanesi kullanılmaktadır. Muhmel vezinlerin dilde kullanılmamasının sesbilimsel gerekçesi şöyle izah edilir: Arapça'da ötreten esreye ve esreden ötrete geçiş zordur. Esre dar ve daha içte olan bir ses, ötre ise dar ve dışta olan ve dudaklara yakın bir sestir. Mahreç olarak uzaklıkları bu zorluğa neden olmaktadır. Buna mukabil mechûl mâzî fiilde ötreten esreye geçiş dilde kullanılır. Ancak bu, arızî veya istisnâî bir durum teşkil eder.¹²⁴⁸

¹²⁴⁶ Muğlî, "Dirâsetu's-sarfî'l-'Arabî fî dav'i 'ilmi lugati'l-hadîs", 15.

¹²⁴⁷ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fî'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 110.

¹²⁴⁸ Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ilmu'l-esvât*, 38-39.

Bu konuyla ilgili diğer örnek sülâsî mücerred fiillerin üçüncü babıyla ilgilidir. Geleneksel dönemde üçüncü babın mâzî ve muzârisinin aynu'l-filinin hareketlerinin fetha olduğu belirtilir. Ayrıca bir fiilin üçüncü baktan olabilmesi için fiilin aynu'l-fiili ve lâmu'l-fiilinin boğaz harfî olması gerektiği de belirtilir. Bu bilgi bize boğaz harfleri ile fetha arasında bir ilişkinin varlığını gösteriyor. Bunun sesbilimsel açıdan açıklaması şöyledir: Boğaz harflerinin mahreci üstün harekenin (ünlünün) mahrecine yakındır. Bu yakınlık nedeniyle, boğaz harflerinin fetha ünlüsü ile seslendirilmesi daha kolay olur. Dilin evrimi bu kolaylığı alışkanlığa ve kurala çevirmiştir. Bunun istisnaları elbette mevcuttur. Ancak analizde aslolan yaygın kullanımlardır.¹²⁴⁹

3.2. BİÇİMBİLİM - BÜRÜNBİLİM ARA KESİTİ

Dil ilk ve en ilkel haliyle ve halen günümüzde sese dayalı bir olgudur.¹²⁵⁰ Yazı ise sestten simgeye geçiş, sözlü veya doğal dilin grafik işaretleriyle tasarımıdır. Yazının uzam içinde gerçekleşmesi sözü, yazıyla kalıcı hale getirmiş böylece dil incelemelerinin zeminini hazırlamıştır.¹²⁵¹ Ne var ki birinci derecede önemli olan sözlü dildir. Dilbilimin öncelikli konusu olması gereken sözlü dil, görsel olması bakımından dil çalışmalarında yazı dilinin gölgesinde kalmıştır.¹²⁵² Ancak dil incelemelerinde sözlü dil esas alınır.¹²⁵³

Çağdaş dönemde sözlü dil esas alındığından bürünbilim adıyla genel dilbilimin bir alt alanı oluşmuştur. Bürünbilim sözlü dilin yazıya aktarılamayan yanlarını inceleyen alandır. Dilin sözlü dile özgü bu olgularına bürünsel olgular denir. Bürünsel olgular vurgu, tonlama, ezgi gibi kavramlarla ifade edilen olgulardır.¹²⁵⁴ Bunlar konuşucu ve söylenenlerle ilgili birçok mesaj taşır. Bu bağlamda konuşucunun sevinçli mi üzgün mü kızgın mı söylediklerinin soru mu emir mi tehdit mi olduğu bürünsel olgulardan anlaşılır. Bürünsel olgular müzik gibi beynin sağ temporal lobunda çözümlenir.¹²⁵⁵

Bürünsel olgulardan çalışmanın konusuyla doğrudan ilgili olan ve biçimbilim-bürünbilimin ara kesitini oluşturan kavram vurgudur. Konuşma esnasında kelimenin

¹²⁴⁹ Abdussabûr Şâhin, *el-Menhecu 's-savtî li 'l-bünyeti 'l-'Arabiyye*, 66.

¹²⁵⁰ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi 'l-luga*, 29.

¹²⁵¹ Z. Kıran - A. E. Kıran, *Dilbilime Giriş*, 32.

¹²⁵² Özay, "Dil ve Dilbilim", 126-127.

¹²⁵³ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 14.

¹²⁵⁴ Temmâm Hassân, *el-Lugatu 'l-'Arabiyye ma 'nâhâ ve mebnâhâ*, 47.

¹²⁵⁵ Huber, *Dilbilime Giriş*, 96.

hecelerinden birinin diğer hecelere göre daha iyi duyulacak biçimde sesletildiği duyulur.¹²⁵⁶ Bunun nedeni daha iyi işitilen hecenin diğerlerine oranla daha güçlü veya yüksek perdeden söylenmesidir.¹²⁵⁷ Dolayısıyla sözcükleri oluşturan hecelerin sesletilmeleri birbirinden farklılık gösterir.¹²⁵⁸ Böylece sözcükler vurgulu hecelerle bunlara oranla daha az vurgulu ve vurgusuz hecelerden oluşur.¹²⁵⁹ Bu çerçevede vurgu, konuşmayı oluşturan ses dizisi içinde hecelerden birinin diğerlerine oranla daha yüksek bir ses tonuyla ve söyleyiş süresi uzatılarak öteki seslerden daha belirgin bir biçimde daha basınçlı ve güçlü söylenmesidir.¹²⁶⁰

Vurgu, çeşitli açılardan sınıflandırılmıştır. Vurgu yapıldığı yere göre; *sözcük, öbek ve sözdizimsel* vurgu olmak üzere üç düzeyde incelenir. Her üç düzeyde o düzeyleri oluşturan birimlerden biri diğerlerine göre daha belirgin ve güçlü söylenir. Sözcük vurgusu birden fazla heceli sözcüklerde olur. Tek heceli bütün sözcükler vurguludur.¹²⁶¹ Çalışmayla doğrudan ilgili olan sözcükte yapılan hece vurgusudur.

Sözcükteki vurgu sesin basıncı ve derecesi açısından birincil ve ikincil vurgu olarak ikiye ayrılır. Diğerlerine göre daha belirgin sesletilene birincil vurgu bunu dışındaki heceler içinde diğerlerine göre biraz daha belirgin olanına ikincil vurgu denir.¹²⁶²

Hemen hiçbir dil vurgudan arı değildir.¹²⁶³ Ancak diller vurgu açısından çeşitli kategorilere ayrılır. Sözcükteki vurgu, yerinin sabit olması veya değişmesi açısından ikiye ayrılır.¹²⁶⁴ Değişken ve değişmez vurgulu diller. *Değişmez vurgulu* dillerde vurgu daima bir hecededir. Fince, Çekce, Macarca'da ilk hece Fransızca'da son hece vurguludur. *Değişken vurgulu* dillerde vurgunun sözcükteki yeri değişebilir. Örneğin; Türkçe, İspanyolca, İtalyanca böyledir. Bu dillerde vurgunun yeri değiştiğinde anlam değişebilir ve vurgu anlam ayırıcı bir işlev de üstlenebilir. Örneğin Türkçede gelmek fiilinden emir olan *gelin* sözcüğünde vurgu ilk hecede, damadın karşıtı olan *gelin* sözcüğünde vurgu ikinci hecededir. Türkçede vurgu anlamı değiştirmektedir.¹²⁶⁵ Arapça

¹²⁵⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 98-99.

¹²⁵⁷ Özay, "Dil ve Dilbilim", 36.

¹²⁵⁸ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 89.

¹²⁵⁹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 80.

¹²⁶⁰ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 46.

¹²⁶¹ Özay, "Dil ve Dilbilim", 36.

¹²⁶² Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 89.

¹²⁶³ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 114.

¹²⁶⁴ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 98-99.

¹²⁶⁵ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 82.

değişken vurgulu dil olup vurgulu hece konusunda özel kurallar vardır. İngilizce gibi bazı dillerde ise kural yoktur.¹²⁶⁶

Vurgu açısından dillere bakıldığında 220 dil vurgusuz, 92 dil ilk hece vurgulu, 16 dil ikinci hece vurgulu, 1 dil üçüncü hece vurgulu, 12 dil sondan üçüncü hece vurgulu, 110 dil sondan ikinci hece vurgulu, 51 dil son hece vurguludur. Değişken vurgulu dillerde birincil vurgu farklı etmenlere göre değişiklik gösterir.¹²⁶⁷

Vurgu sözlü dilde oldukça önemlidir. Bir dilin kurallarına uygun vurgulama yapılmadığında sesletim yanlış olur. Örneğin Fransızca vurgularıyla İngilizce konuşan biri hemen farkedilir. Bazen bu anlam karışıklığına da yol açar. Genellikle bir dili yabancı dil olarak öğrenenlerde vurgu hataları çok görülür.¹²⁶⁸ Bu nedenle sözcük vurgusunun gerçekleştiği hece bilgisi; düzgün konuşma, kelimelerin doğru ve iyi sesletimi, cümlelerin doğru biçimde söylenebilmesi için gereklidir.¹²⁶⁹ Vurgu yapılacak hecenin bilinebilmesi için hece yapısının bilinmesi gerekir. Çünkü vurgu hece sisteminin bir sonucu veya özelliğidir.¹²⁷⁰ Bu nokta biçimbilim ile bürünbilimin ortak kesitini de oluşturur.

Hece bilgisi diğer taraftan bürünbilimin parçalarüstü birimler olarak ifade edilen diğer kavramlarıyla da ilgilidir.¹²⁷¹ Bu bağlamda diğer bürünsel olgulara kısaca değinmek gerekir. Zira vurgu, çoğu kez başka bürünsel olgularla birlikte ortaya çıkar ve onlardan yalıtılamaz.¹²⁷² Diğer olgular ton ve ezgidir.

Ezgi tıpkı ton gibi sesin perdesinin sıklık değişimleri yoluyla gerçekleşen bir olgudur. Tondan farklı olarak biçimbilimsel ya da sözlüksel bilgiden daha büyük bilgi birimlerinin sesletimdeki işlevi ile ilgilidir. Soru, bildirme, emir gibi iletişim amaçlarını, duygu durumlarını ve tutumlarını belirtmek için kullanılır. Sözcükten daha büyük bürünsel birimleri belirlemede kullanılır. Konuşma akışını ezgi öbeği adı verilen

¹²⁶⁶ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 98-99.

¹²⁶⁷ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 89.

¹²⁶⁸ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 98-99.

¹²⁶⁹ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-ke’lâmi’l-‘Arabî”, 224-227.

¹²⁷⁰ Hasan b. Câbir el-Karnî, “en-Nebr fi’l-‘Arabîyye”, 547.

¹²⁷¹ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, “el-Makta’u’s-savtî ve ehemmiyyetüh fi’l-ke’lâmi’l-‘Arabî”, 224.

¹²⁷² Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 221.

parçalara bölümlemeyi sağlar. Ezginin sesbilimsel yapısı tonlardan oluşur.¹²⁷³ Biten ezgi, soru ezgisi ve süren ezgi olarak üç türü vardır.¹²⁷⁴

Ezgi konuşma sırasında sesin tek düze olmaması, yer yer yükselip alçalmasıyla oluşan ses örüntüsüdür. Cümlelerin ses yükselişindeki değişikliklerle belirlenen ezgisel eğrisi olan titreleme kimi dillerde anlamsal işlev üstlenir. Bu niteliğe sahip dillere titremlili diller denir. Çince Japonca Litvanca böyledir.¹²⁷⁵ Bu tür dillerde ezgi üstlendiği anlamsal işlev ile, sözdizimsel yapılar arasında anlam farkları oluşturur. Aynı cümle farklı bir ezgiyle söylendiğinde farklı işlev üstlenir. Ses perdeleri ise dört perde olarak uygulanır.¹²⁷⁶

Ton; sözcükler ya da dilbilgisel biçimler arasında karşıtlık oluşturmak için perde değişikliğini kullanan dilsel bir olgudur.¹²⁷⁷ Ton bir dilsel birimin pes yada tiz söylenmesidir. Bir sesin sıklığı arttıkça sesin tizliği artar sıklık azaldıkça ses pesleşir. Sıklık sesin saniyedeki titreşim sayısıdır. Konuşma sırasında konuşucunun ruhsal durumunun etkisiyle ya da önem verilen kavramların belirtilmesi amacıyla ton yükselmesi ya da alçalması olur.¹²⁷⁸ Bazı diller karşıtlık oluşturmak için perde değişikliğine başvurmazken bazı diller karşıtlığı ton kullanarak oluşturur.¹²⁷⁹ Ton kullanma durumuna göre diller farklılık gösterir. 307 dilde hiç ton kullanımı yokken 132 dilde basit ton dizgesi, 88 dilde karışık ton dizgesi kullanılır. Basit ton dizgeli dillerde alçak ve yüksek ton varken karmaşık ton dizgeli dillerde daha fazla ton örüntüsü bulunur. Bu bağlamda dört farklı ton bulunur.¹²⁸⁰ Ezgi ve tonlamalar; vurgu süre ve uzunlukla kaynaşır ve bütünleşir.¹²⁸¹

3.2.1. Arap Dili Çalışmalarında Biçimbilim-Bürünbilim İlişkisi

Çağdaş Arap dilbilimciler, geleneksel dönemde Arap dilbilimcilerinin vurgu ile ilgili çalışmaları konusunda ikiye ayrılır. Bir kısmı bu dönemde vurguya ilişkin herhangi

¹²⁷³ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 92.

¹²⁷⁴ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 150.

¹²⁷⁵ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 82.

¹²⁷⁶ Özay, "Dil ve Dilbilim", 37, 53.

¹²⁷⁷ Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 150.

¹²⁷⁸ Toklu, *Dilbilime Giriş*, 47.

¹²⁷⁹ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 86.

¹²⁸⁰ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 87.

¹²⁸¹ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 80.

bir çalışmanın yapılmadığını belirtir. Bir kısmı ise müstakil olarak vurgu kavramını ele alan çalışmalar olmasa da vurguya ilişkin bazı çalışmaların olduğu görüşüne sahiptir.¹²⁸² Geleneksel dönemde vurgunun karşılığı olarak bazı kavramların kullanıldığı belirtilir. Bunlar; الهمز، العلو، الرفع، مثل الحركات، الارتكاز، المد، الاشباع، التوتر، التضعيف gibi kavramlardır.¹²⁸³ Bu kavramların vurgu ile kavramsal ilişkileri kurulabilir.¹²⁸⁴ Ancak bunlar, vurgunun geleneksel dönemde çağdaş dönemdeki gibi sistematik biçimde ele alındığını göstermeye yetecek veriler değildir. Vurgunun geleneksel dönemde sistematik biçimde incelenmemesi ve kurallara bağlanmaması bu olgunun Arp dilinde bulunmadığını göstermez. Çünkü hemen hiçbir dil vurgudan ari değildir.¹²⁸⁵

Geleneksel dönemde vurgu üzerinde sistematik biçimde durulmamasının nedeni, vurgunun Arapça'da sözcük düzeyinde anlam ayırıcı bir özelliğinin olmaması yani fonem olmaması olabilir.¹²⁸⁶ Diğer bir neden geleneksel dönemde dil çalışmalarında daha çok yazı dilinin esas alınmasıdır. Bu nedenle geleneksel dönemde sarf bağlamında hece ve hece vurgusu konusunda detaylı ve sistematik çalışmalar yapılmamıştır. Dolayısıyla biçimbilim-bürünbilim ara kesiti geleneksel dönem dil çalışmalarına konu olmamıştır. Vurgu konusundaki çalışmalar ve vurgu kuralları, günümüz Mısır karilerinin Kur'ân okuyuşları esas alınarak betimlenmiştir.¹²⁸⁷

Bürünbilim Arapça'da تطريزية kavramı ile bürünbirim وحدة تطريزية kavramıyla karşılanmıştır.¹²⁸⁸ Bürünsel olgulardan vurgu نبر olarak, tonlama نغمة olarak, ezgi تنغيم، uzunluk ديمومة olarak kavramlaştırılmıştır.¹²⁸⁹ Bu kavramların bütününe parçalarüstü birimler denir. Bu kavram ise parçalarüstü birimler (الفونيمات غير التركيبية) olarak kavramlaştırılmıştır.¹²⁹⁰ Parçalarüstü birimler, dilin en küçük birimi sesler (فونيم)، heceler (مقطع)، morfemler (مورفيم) gibi parçalanabilir olmadığından bu ad verilmiştir. Bu kavramlardan biçimbilimle ilgili olan kavram hecede yapılan sözcük vurgusudur.¹²⁹¹ Bu tür olgular ikincil (كلام ثانوي) dil olan yazı diline yansıtılamaz. Yazı diline yansıtılamayan

¹²⁸² Hasan b. Câbir el-Karnî, "en-Nebr fi'l-'Arabiyye", 541-542.

¹²⁸³ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 113.

¹²⁸⁴ Hasan b. Câbir el-Karnî, "en-Nebr fi'l-'Arabiyye", 544.

¹²⁸⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 114.

¹²⁸⁶ Hasan b. Câbir el-Karnî, "en-Nebr fi'l-'Arabiyye", 45.

¹²⁸⁷ İbrâhîm Enîs, el-Esvâtü'l-lugaviyye, 99.

¹²⁸⁸ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 102; Özay, "Dil ve Dilbilim", 36.

¹²⁸⁹ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 68; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 76.

¹²⁹⁰ İnâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd, "el-Makta'u's-savtî ve ehemmiyyetüh fi'l-kelâmi'l-'Arabî", 224.

¹²⁹¹ Abdulkadîr Abdulcelîl, 'İlmu's-sarfi's-savtî, 99.

diğer bir olgu sözlü iletişimde mesaj değeri taşıyan jest ve mimikler (حركات اليد و الوجه) 'dir.¹²⁹² Sabit vurgu kavramı نبر ثابت / fixed stress olarak, değişken vurgu kavramı ise نبر / free stress olarak kavramlaştırılmıştır.¹²⁹³ Vurgunun anlam ayırıcı bir işlev üstlendiği diller لغات نبرية olarak, vurgunun anlam ayırıcı bir işlev üstlenmediği diller ise لغات غير نبرية olarak kavramlaştırılmıştır.¹²⁹⁴

Tüm hecelerde olduğu gibi vurgunun gerçekleştiği hecede daha önce değinildiği gibi üç unsur bulunur. Bunlar; النواة، الهامش الأول، الهامش الثاني، النواة.¹²⁹⁵ Bu bağlamda vurgulu hecede sesin en yüksek noktası hece çekirdeği olan ünlülerde olur.¹²⁹⁶ Dolayısıyla hece ve hecede yapılan vurgunun çekirdeği ünlülerdir.¹²⁹⁷ Bu bilgiler hece ve vurgu kavramları arasındaki sıkı ilişkiyi ortaya koyar.

Arap biçimbilimi ile bürünbilim kavramlarından vurgu arasında güçlü bir ilişki vardır. Bu ilişkiyi sağlayan temel unsur kelimelerin hece yapılarını da ortaya koyan mîzânî sarfîdir. Zira vurgu yapılacak hecenin tespiti için sözcüğün hece yapısının başka bir ifade ile vezninin bilinmesi gerekir.¹²⁹⁸ Dolayısıyla Arap dilinde sözcüklerin hangi hecesinde vurgunun yapılacağı sözcüğün mîzânî sarfîdeki yapısına bağlı olarak değişir. Arap biçimbilimi ile vurgu arasındaki ilişkiyi, Türkçede sözcük vurgusu olarak adlandırılan ve hecede gerçekleşen vurgu türünün Arapçada biçimbilimsel vurgu anlamında النبر الصرفي olarak adlandırılması da ortaya koyar.¹²⁹⁹ Zira bu adlandırmanın alt metninde vurgunun sarfî başka bir ifade ile Arap biçimbilimi ile sıkı ilişkisi de yer alır.

3.2.2. Çağdaş Dönemde Arap Dilinde Vurgu ve Çeşitleri

Vurgu Arap dilbiliminde iki kısma ayrılır: Cümlede ve sözcükte vurgu. Bürünbilimde sözcükte olan vurguya Arapçada biçimbilimsel vurgu anlamında النبر الصرفي denir. Cümledeki vurgu النبر الدلالي veya النبر السياقي olarak kavramlaştırılmıştır.¹³⁰⁰

¹²⁹² Temmâm Hassân, *Menâhicu'l-bahs fi'l-luga*, 44.

¹²⁹³ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 103.

¹²⁹⁴ Hasan b. Câbir el-Karnî, "en-Nebr fi'l-'Arabiyye", 553.

¹²⁹⁵ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 101.

¹²⁹⁶ Sabâh Adyavî Abûd, *el-Maktau's-savtî fi'l-'Arabiyye*, 35-36.

¹²⁹⁷ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 82.

¹²⁹⁸ Abdulkadîr Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 118.

¹²⁹⁹ Hasan b. Câbir el-Karnî, "en-Nebr fi'l-'Arabiyye", 550.

¹³⁰⁰ a.g.e., 550.

Farklı kavramların kullanıldığı da görülür. Sözcükte olan vurguya نبر القاعدة، نبر النظام ve cümlede olana ise نبر الاستعمال و الكلام da denmektedir.¹³⁰¹ Sözcükte olan vurguya diğerlerine ilave olarak النبر الصيغة denildiği de görülür.¹³⁰²

3.2.2.1. Cümlede Vurgu (Öbek Vurgusu)

Vurgu çeşitlerinden biri cümle vurgusudur. Bunun doğrudan kelime veya biçimbilimle ilgisi yoktur. Cümle vurgusu, cümleyi oluşturan öğelerden/kelimelerden veya öbeklerden birini diğerlerine oranla daha şiddetli ve yüksek sesle söylemektir. Vurgulanan öğeye göre cümlelerin anlamında nüanslar oluşur. Örneğin; هل سافر أخوك أمس cümlesinde *fiil* vurgulu söylenirse konuşan kişinin eylem konusunda, *fâil* vurgulu söylenirse هل سافر أخوك أمس fail konusunda, zaman vurgulanıyorsa هل سافر أخوك أمس eylemin zamanı konusunda tereddüt ettiği ve özellikle vurgulanan öğeyi sorduğu anlaşılır. Cümle vurgusu, hece vurgularına engel değildir. Dolayısıyla kelime vurguları, cümle vurguları ile birleşerek ezgi olgusunun unsurlarını oluşturur.¹³⁰³

Cümle vurgusu anlam açısından pekiştirme veya onaylatma için yapılır.¹³⁰⁴ Arapça'daki kavramlarla cümle vurgusu pekiştirme (النبر التأكيدی) veya onaylatma (النبر التقریری) olarak iki kısma ayrılır. Bu ikisinin arasında sesin kullanımı açısından fark şudur: Pekiştirme vurgusunda nefesin çıkışı ve sesin yüksekliği onaylatma vurgusuna göre daha güçlü olur.¹³⁰⁵

3.2.2.2. Sözcükte Vurgu (Hece Vurgusu)

Arap dilinde sözcükte olan vurgu dilin yapısı gereği biçimbilimsel yapısıyla ilişkilidir. Arap biçimbiliminin önemli bir yanını oluşturur.¹³⁰⁶ Cümleler sözcüklerden, sözcükler hecelerden oluşur. Vurgudan soyutlandırılmış bir sesletimde cümledeki kelimelerin bağımsız üniteler biçiminde işitimi olanaksız olur. Vurgular ve duraklar kelimelerin ses ünitelerinin, ayırt edilmesini sağlar. Kelimeler birbirinden ayrı işitilemez.

¹³⁰¹ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 172.

¹³⁰² Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 163.

¹³⁰³ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü'l-lugaviyye*, 102.

¹³⁰⁴ a.g.e., 102.

¹³⁰⁵ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 163.

¹³⁰⁶ Hasan b. Câbir el-Karnî, "en-Nebr fi'l-'Arabiyye", 554.

Örneğin Arapça özelinde hemzelerin art arda geldiği (هؤلاء إن كنتم) cümlesinde hemzeler vurgusuz söylendiğinde kelimeler işitimde ayrılamayabilir.¹³⁰⁷

Arap dilinde sözcüklerin hangi hecesinde vurgunun yapılacağı, sözcüğün veznine başka bir ifade ile hece yapısına bağlı olarak değişir.¹³⁰⁸ النبر الصرفي denilen bu vurguda belirli bir formda olan kelimelerde vurgunun yeri daima aynı olur. Örneğin مفعول veznindeki kelimelerde vurgu ayınla başlayan hecededir.¹³⁰⁹ Bu nedenle çağdaş biçimbilim eserlerinde vezinlerle birlikte veznin hece yapısı ve vurguyu çeken hecesinin de açıklandığı görülür.

Arap dilinde vurgu sabit değildir. Vurguyu yöneten bazı kurallar bulunur.¹³¹⁰ Arap dilinde vurguya ilişkin kurallar doğrudan hece yapısıyla ilişkilendirilir. Bu nedenle hece yapısının ve türlerinin bilinmesi gerekir. Bu noktada hece çeşitlerine tekrar yer vermek yerinde olacaktır. Hece türleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.¹³¹¹

	Adı	Örnek	Örnek
1	مقطع قصير مفتوح	De	دَ رَ سَ
2	مقطع متوسط مفتوح	Dâ	دَا رَ سَ
3	مقطع متوسط مغلق	Med	مَدَ رَ سَة
4	مقطع طويل مغلق	Râr	قَرَارَ
5	مقطع طويل مضاعف الإغلاق	Darb	ضَرْبَ
6	مقطع طويل مغلق	hâcc	حَاجَّ

İkiden çok heceye sahip kelimelerde birden fazla vurgu ve vurgusuz heceler bulunur. Bu açıdan vurgu, birincil (النبر الأولی) ve ikincil vurgu (النبر الثانوي) olmak üzere ikiye ayrılır. Birincil vurgunun ikincil vurgudan farklı yanı ikinciye göre daha güçlü ve uzun biçimde sesletilmesidir. Böylece birinci vurgu daha güçlü ikincil vurgu görece daha zayıf olur. Başka heceler varsa vurgusuz biçimde sesletimi yapılır.¹³¹² Bütününe

¹³⁰⁷ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu 'l-lugaviyye*, 89- 91.

¹³⁰⁸ Hasan b. Câbir el-Karnî, “en-Nebr fi'l-‘Arabiyye”, 550.

¹³⁰⁹ a.g.e., 549-550.

¹³¹⁰ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 104.

¹³¹¹ Hasan b. Câbir el-Karnî, “en-Nebr fi'l-‘Arabiyye”, 547.

¹³¹² Temmâm Hassân, *Menâhicu 'l-bahs fi 'l-luga*, 161.

bakıldığında kelimelerin sesletiminde art arda gelen farklı notalar gibi bir ritim veya melodi oluşur.

3.2.2.2.1. Sözcükte Birincil Vurgu ve Kuralları

Sözcükteki vurgu kuralları dilden dile farklılık gösterirken bir dilin farklı lehçeleri arasında da farklılıklar görülür. Doğal olarak buradaki kurallar Arapçanın resmi (fasih) ağzı için tespiti yapılan kurallardır. Diğer taraftan vurguyu konuşan kişinin psikolojik durumu da etkileyebilir. Bu durumda vurgu, belirlenen genel esasların dışına çıkacak biçimde değişebilir.¹³¹³ Resmi (fasih) Arapça’da kelimedeki vurgu yeri kurallara bağlanmıştır.

Bu kurallarda belirleyici olan unsur, kelimedeki hece tipleridir. Ancak genel bir esas olarak vurgu yapılacak hece ifade edilirken veya tespit edilirken son heceden başa doğru sıralama yapılır.¹³¹⁴ Vurgu kelimeyi tam telaffuz etme veya kelimeyi vakıfla okumaya göre değişebilmektedir.¹³¹⁵ Çünkü kelimenin sonunda durulduğunda ve geçildiğinde kelimenin hece sayısı ve yapısı değişir. Aşağıdaki kurallar vakıf durumuna göre belirlenmiş temel esaslardır:

- 1- Tek heceden oluşan kelimelerin bütünü vurguludur. Harfi cerler ve ق، فُ، مَ، قَالَ gibi kelimeleri gibi.¹³¹⁶
- 2- Vurgu son hecede olabilir: Eğer son hece 4, 5 veya 6. tip hece ise vurgu son hecede olur. Bu hece tipleri istisnalar dışında yalnızca kelime sonlarında ve vakıf durumlarında olur. نستعين، مستقر، استقال gibi.¹³¹⁷
- 3- Eğer son heceler 4., 5., veya 6. hece türünden değilse sondan bir önceki heceye bakılır. Sondan bir önceki hece 2. veya 3. tip hece ise vurgu bu hecelerde olur.¹³¹⁸
- 4- Sondan bir önceki hece 1. tip hece ise bir önceki heceye bakılır. Bu hecede 1. tip hece ise vurgu bu heceye yani sondan üçüncü hecede yapılır.¹³¹⁹ Bu bağlamda

¹³¹³ Hasan b. Câbir el-Karnî, “en-Nebr fi’l-‘Arabiyye”, 550.

¹³¹⁴ Abdulkadîr Abdulcelîl, ‘İlmu ’s-sarfi ’s-savti, 119; İbrâhîm Enîs, el-Esvâtu ’l-lugaviyye, 100.

¹³¹⁵ Akdağ, Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi, 104.

¹³¹⁶ Abdulkadîr Abdulcelîl, ‘İlmu ’s-sarfi ’s-savti, 120; İbrâhîm Enîs, el-Esvâtu ’l-lugaviyye, 100.

¹³¹⁷ İbrâhîm Enîs, el-Esvâtu ’l-lugaviyye, 94; Hasan b. Câbir el-Karnî, “en-Nebr fi’l-‘Arabiyye”, 547; Temmâm Hassân, el-Lugatu ’l- ‘Arabiyye ma ’nâhâ ve mebnâhâ, 172-174.

¹³¹⁸ Hasan b. Câbir el-Karnî, “en-Nebr fi’l-‘Arabiyye”, 547-549.

¹³¹⁹ a.g.e., 547.

eğer hece CV (ünsüz-ünlü) biçimindeki hecelerden oluşuyorsa vurgu ilk hecede olur. Örneğin نَصَرَ sözcüğü CV biçiminde hecelerden oluşmuştur. Bu sözcükte vurgu sondan *nûn* ile başlayan üçüncü hecede sesinde yapılır.¹³²⁰ Bu kural doğrultusunda صَعِبَ، فَرِحَ، كَتَبَ gibi fiili mâzîlerde، انْكَسَرَ، اجْتَمَعَ gibi mezîd mazilerde، لَعِبَ، فَرِحَ gibi masdarlarda، يَلْحَ، عَنِيبَ gibi isimlerden vurgu sondan üçüncü hecededir.¹³²¹

- 5- Vurgu nadiren ve şu durumda sondan dördüncü hecede olur: Eğer son üç hece birinci hece türünden ise ve kelime dört harften fazla ise vurgu sondan dördüncü hecede olabilir. حِرْكَ، عَرَبِيَّةٌ، يَلْحَةُ kelimelerinde böyledir.¹³²²

3.2.2.2.2. Sözcükte İkincil Vurgu ve Kuralları

Kaynaklarda ikincil vurgu ile ilgili şu esaslara yer verilir.¹³²³

- 1- Birincil vurgudan hemen önceki hece uzun ise ikincil vurgu birincil vurgudan önceki hecede olur: Örneğin حَاجَاتٌ، مُذَهَّائَاتٌ ولا الضَّالِّينَ،
- 2- Birincil vurgudan önceki heceler aşağıdaki yapıda ise yine ikincil vurgu birincil vurgudan önceki ikinci hecede yer alır.
 - a- عَلِمَاهُ، مُسْتَبْقِينَ + يَسْتَخْفُونَ، عَاشِرُنَا هُمْ: مقطع متوسط + مقطع متوسط
 - b- مُسْتَقِيمٌ + مُسْتَعْدَةٌ + صَاحِبُوهُمْ: مقطع متوسط + مقطع قصير
- 3- Birincil vurgudan önce aşağıdaki hece yapısı varsa ikincil vurgu birincil vurgudan önceki üçüncü hecede yer alır. Bu durum, eğer birincil vurgudan önce şu hece örgüsü var ise gerçekleşir: مُسْتَحْمِلِينَ +: Örnek: مُتَوَسِّطٌ + قَصِيرٌ + مُتَوَسِّطٌ. Diğer taraftan birincil heceden önceki dördüncü hecede ikincil vurgu olmaz.

3.2.3. Biçimbilimsel Nedenlerle Vurgu Kayması

Arap dilinde sözcükteki vurgu sözcükten sözcüğe değişkenlik gösterir. Daha önce belirtildiği gibi vurgulu hece sözcüğün veznine ve hece yapısına bağlı olarak değişir. Dolayısıyla Arapça değişken vurgulu bir dildir. Bunun dışında bir sözcükte vurgu iki

¹³²⁰ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 104

¹³²¹ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtü 'l-lugaviyye*, 100.

¹³²² a.g.e., 100.

¹³²³ Temmâm Hassân, *Menâhicu 'l-bahs fi 'l-luga*, 162.

nedenle değişebilir. Bunlardan biri sözcükte durulup durulmaması. Zira sözcüğün sonunda durulması veya son harekesinin okunması durumunda kelimenin hece yapısı değişmekte dolayısıyla vurgu yeri de değişmektedir.¹³²⁴ İkincisi ise çekim ve türetim nedeniyle sözcüklerdeki hece değişimidir.

Sözcüğün çekim veya türetim işlemine konu olmasıyla hece yapısı değişir buna bağlı olarak vurgulu heceler de değişir. Türetimle ilişkili olarak örneğin كَتَبَ fiilinde vurgu ilk hecede (كَ) iken bu fiilin fiili muzârisi yapıldığında يَكْتُبُ vurgu ikinci heceye (تُ)kayar. Çekimle ilişkili olarak örneğin vurgu كَتَبَ fiilinde vurgu ilk hecede (كَ) iken çekimli formu olan كَتَبْتُمْ kelimesinde vurgu sondan ikinci heceye (تُمْ) kayar. Kelimeye mansûb veya mecrûr zamirlerin bitişmesi durumunda da vurgu kayabilir. Örneğin اسْتَفْهَمَ kelimesinde vurgu son hecede (مَ) iken mecrur zaminin bitiştiği اسْتَفْهَمْنَا kelimesinde sondan bir önceki hece olan (مَ)'de gerçekleşir. Vurgu genellikle bir hece, nadiren iki hece kayabilir. Bazen hem biçimbilimsel hem sözdizimsel nedenlerle de vurgu kayabilir. Örneğin يَكْتُبُ kelimesinde vurgu sondan ikinci hecede iken başına لم edatı geldiğinde لَمْ يَكْتُبُ vurgu ilk heceye kayar.¹³²⁵

Vurgu, bazı dillerde parçalarüstü fonem kabul edilir ve onun anlam ayırt edici işlevi bulunur.¹³²⁶ Ancak Arapçada vurgu nedeniyle istisnai durumlar dışında kelimelerin anlamı değişmez.¹³²⁷ Arapça bu özelliğiyle vurgusuz diller (لغات غير نبرية) gurubundandır. Arap dilinde bu bağlamda vurgunun anlam değeri yoktur. Başka bir ifadeyle Arap dilinde vurgu bir fonem olarak kullanılmaz.¹³²⁸

3.3. BİÇİMBİLİM - SÖZDİZİM - ANLAMBİLİM - SÖZCÜKBİLİM ARA KESİTİ: KELİMEYE İLİŞKİN YENİ TASNİFLER

Geleneksel olarak dilin yapı taşı olan kelimelerin insan zihninde sesbilimsel, anlambilimsel, biçimbilimsel ve söz dizimsel özelliklerini içeren bir kütüğünün olduğu ve kelimelerin orada sınıflandırıldığı bilimsel olarak ortaya konmuştur. Bu bilgi

¹³²⁴ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 103-104.

¹³²⁵ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 104-105.

¹³²⁶ Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 68; Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 76.

¹³²⁷ İbrâhîm Enîs, *el-Esvâtu'l-lugaviyye*, 101; Abdulkadir Abdulcelîl, *'İlmu's-sarfi's-savtî*, 114.

¹³²⁸ Hasan b. Câbir el-Karnî, "en-Nebr fi'l-'Arabiyye", 553.

sayesinde dil kullanıcısı, sözcükleri, türünün gerektirdiği işleve ve role göre kullanır.¹³²⁹ Dil bilgisi olmayan konuşurların dahi kendi dilinin sözcüklerini türlerine göre sınıflayabildikleri görülmüştür. Bazı beyin hasarlarında bütün sözcük türlerinin değil sadece bazılarının kaybolması da bu gerçeğe işaret sayılmıştır.¹³³⁰

İnsan zihninin kelimeleri sınıflama yetisinin olduğu bir hakikattir. Ancak kelimeleri bilimsel bir yaklaşımla ve akademik düzeyde sınıflandırmak sanıldığı kadar kolay değildir ve bazı zorlukları vardır. Öncelikle bütün diller için geçerli olabilecek bir sınıflama olanaklı değildir. Çünkü diller sözcük türü bakımından farklılık gösterir. Her dilde sözcükler türlere ayrılır ancak her sözcük türü her dilde bulunmaz. Örneğin tanımlık İngilizce ve Arapça'da varken Türkçe'de yoktur.¹³³¹ Bu bağlamda her dilde ortak olarak bulunan sözcük türleri sadece ad ve eylemlerdir. Bu nedenle bu iki tür, biçimbilimsel dil evrencelerinden kabul edilir.¹³³² Bunun dışındaki sözcük türleri dilden dile farklılık gösterir.

Bir dil özelinde kelime sınıflandırmanın zorlukları da bulunur. Bu zorluk sınıflamada esas alınacak parametre veya ölçüt ile ilgilidir. Kelimeleri sınıflandırma çalışması öncelikli olarak biçimbilgisi, söz dizim, anlambilimle ilgilidir.¹³³³ Bunlardan sözdizim ve biçimbilim bakımından sözcüğe yaklaşım onun gramatik yönünü oluşturur. Başka bir ifade ile gramatikal sözcük, biçimbilim sözdizim arakesitinde her iki alanın özelliklerinin katkı da bulunduğu bir sınıflandırmayı gerektirir.¹³³⁴ Bu bağlamda sözcükler inci taneleri kabul edilirse nahiv o taneleri bir araya getiren ip vazifesi görür.¹³³⁵ Zira dil sözcük yığınınından cümle düzenine biçimbilim alanına ait birtakım ekler sayesinde geçer. Bu anlamda eklerin sözcükleri bağlama ve cümle kurma işlevi bulunur.¹³³⁶ Biçimbilim bizatihi kelimenin yapısını, çekimini ve bu esnadaki değişimi konu edinir. Sözdizim ise kelimelerin söz dizimindeki roller üzerine eğilir ve cümlelerin

¹³²⁹ Boz (ed.), *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 314-315.

¹³³⁰ Huber, *Dilbilime Giriş*, 219.

¹³³¹ a.g.e., 220.

¹³³² Özgen - Koşaner, *Dünya Dillerinden Örneklerle Dilbilimsel Tipoloji*, 14.

¹³³³ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 27.

¹³³⁴ Boz (ed.), *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı alanlar*, 375.

¹³³⁵ Fevzî Hasan Şâyib, *Temmulât fî badi zavâhiri 'l-haddi ve 's-sarfî*, 14.

¹³³⁶ Karaca, *Dilbilimin Alt Alanları Ve Ekler*, 49.

anlamına olan katkılarını inceler.¹³³⁷ İbni Cinnî sarfı, kelimelerin çekimsiz biçimleri nahvi ise bu kelimelerin cümle içindeki kullanımları olarak görmektedir.¹³³⁸

Kelime sınıflandırması dolaylı ve ikincil olarak sözcükbilim ve sözlükbilimle de ilgilidir.¹³³⁹ Sözcükler, sözlüksel bakış açısıyla mı sözdizimsel bakış açısıyla mı sınıflandırılmalı sorusunun cevabını vermeden yapılacak türsel çözümleme çıkmaza girebilir. Sözlüksel sınıflamada anlam, sözdizimsel sınıflamada ise anlam yerine görev ve işlev esas alınır. Örneğin “Ali dün ders çalıştı.” cümlesinde “dün” sözlüksel sınıflamada isimdir, ancak söz diziminde zaman zarfıdır.¹³⁴⁰ Genel olarak dil incelemelerinde özelde kelime sınıflamalarında kategorik yaklaşım, terim karmaşasına ve kavram yanlışlarına neden olabilir. Dil sisteminin çok boyutlu yapısı nedeniyle, sözcüklerin sınıflandırılmasında sözlüksel bağlam esas alındığında “tür”, söz dizimsel bağlam esas alındığında ise “görev/işlev” merkeze yerleşir.¹³⁴¹

Sözcük sınıflamasında tek bir ölçütün veya parametrenin kullanıldığı sınıflamalar yapılabilir.¹³⁴² Diğer taraftan sözcük; biçimbilim, sözdizim, anlambilim, sözcükbilim, sözlükbilimin ortak konusu olduğundan bu parametelerin bütününün veya birkaçının etkin olduğu sınıflamalar da yapılabilir. Bu durum dilbilimciler tarafından çok doğru bulunursa da dilin ve beynin karmaşık yapısı gereği kaçınılmaz olarak uygulanır.¹³⁴³

Buradan hareketle sözcüklerin sınıflandırılmasında farklı ölçütler kullanıldığında farklı tasnifler ortaya çıkabilir. Sınıflamalarda her dilin kendine özgü yapısal özellikleri de dikkate alınmalıdır.¹³⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında bir sınıflandırma için doğru veya yanlış yargıları değersizleşir. Buna karşın yapılan sınıflandırmada kullanılan ölçütler, kullanılan ölçütlerin tam uygulanıp uygulanmadığı ve sınıflandırmanın iç tutarlığı değer kazanır.

Kelime sınıflandırması bağlamında Batı’da modern dönemde yapılan genel dilbilim ve biçimbilim çalışmalarının etkisiyle Arapça’daki geleneksel kelime sınıflamasında dönük eleştiriler yapılmıştır. Birinci bölümde bu eleştirilere yer verilmişti.¹³⁴⁵ Bu

¹³³⁷ Hâtım Sâlih ed-Dâmin, *es-Sarf*, (Dubey: Külliyyetu’l-Dirâsâtî’l-İslâmiyye, ts) 16.

¹³³⁸ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu’s-sarfîyye fî dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs*, 6.

¹³³⁹ Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 27.

¹³⁴⁰ Börekçi ve Tepeli, “İşlevsel Dilbilim Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine”, 97.

¹³⁴¹ a.g.e., 93.

¹³⁴² Pilancı, *Türkçe Biçim Bilgisi*, 8.

¹³⁴³ Huber, *Dilbilime Giriş*, 220.

¹³⁴⁴ Börekçi ve Tepeli, “İşlevsel Dilbilim Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine”, 101.

¹³⁴⁵ Vildân Nâfî, “İlmu’s-sarf: Neşetuhu ve tetavvuruh”, 50.

eleştiriler alternatif yeni kelime sınıflandırma denemelerinin yapılmasına dilbilimcileri itmiştir. Modern dönemde kelime tasnifi ad, eylem, adıl, sıfat, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlem olarak sınıflandırılmıştır.¹³⁴⁶ İngilizcede dokuz kelime türünden söz edilir. Noun, pronoun, adjective, verb, adverb, preposition, determiner, conjunction, interjection olmak üzere dokuz çeşittir. Son çeşit bazı kaynaklarda çeşit olarak yer almaz.¹³⁴⁷ Türkçede bunların karşılıkları ad, eylem, adıl, sıfat, belirteç, ilgeç, bağlaç, ünlemdir.¹³⁴⁸ Arapçadaki geleneksel kelime tasnifine ilişkin eleştirilerin yapılmasına ve yeni kelime sınıflandırma çabalarına bu sınıflandırmanın etkisinin olduğu da söylenebilir.¹³⁴⁹ Bu başlıkta çağdaş dönemde yapılan yeni kelime sınıflamalarından birkaçına yer verilecektir. Ancak bunların dışında başka kelime sınıflama denemeleri de bulunmaktadır. Çalışmada üç sınıflandırma ile yetinilecektir.

3.3.1. İbrahîm Enîs'in Tasnifi

Geleneksel kelime sınıflamasını eleştirenlerden biri İbrahîm Enîstir. O İyi bir sınıflamada üç şeyin aynı anda esas alınması gerektiğini belirtir. Bunlar işlev, yapı ve anlamdır. Başka bir ifade ile sözdizimsel, biçimbilimsel ve anlambilimsel ölçütlerin kullanılması gerektiğini belirtir.¹³⁵⁰ Onun çağdaş dönem dilbilginlerinin tasnifi diyerek önerdiği kelime tasnifi aşağıdaki tablodaki gibidir.

الاسم	الضمير	الفعل	الأداة
أ - الاسم العام (الاسم الكلى) ب - العلم ج - الصفة	أ - الضمائر ب - ألفاظ الإشارة ج - الموصولات د - الأعداد		

¹³⁴⁶ Boz (ed.), *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 314-315.

¹³⁴⁷ Muhammed Ramazân Mahmûd el-Bâ', "Ebniyetu'z-zemen ve delâlâtuhu fi'l-Lugateyni'l-'Arabiyye ve'l-İncilîziyye: Dirâse tekâbuliyye", 176.

¹³⁴⁸ Boz (ed.), *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*, 314-315.

¹³⁴⁹ Muhammed Ramazân Mahmûd el-Bâ', "Ebniyetu'z-zemen ve delâlâtuhu fi'l-Lugateyni'l-'Arabiyye ve'l-İncilîziyye: Dirâse tekâbuliyye", 176.

¹³⁵⁰ İbrâhîm Enîs, *min esrâri 'l-Belâga* (Kahire: Mektebetu'l-Encelu'l-Mısıryye, 3. Basım, 1966), 263-266.

İbrahîm Enîs'in zarfları, edatlar kavramı içerisinde kabul ettiği anlaşılmaktadır. Kane ve kardeşlerine ve esmâ-i efâle sınıflandırmalarda yer vermemiştir. Bunları ise onun fiil sınıfında kabul ettiği değerlendirilebilir.¹³⁵¹

Bu sınıflamada dikkat çeken en önemli husus, zamirler gurubudur. Mebnî isimler olan zamîr, ism-i işâret, ism-i mevsûller ve sayıları isim gurubundan ayırmıştır. Bu isimlerin biçimbilimsel olarak isim grubunun özelliklerini taşıyamaları, örneğin çekim eklerini almamaları bunda etkili olmalıdır. Ayrıca bu kelimelerin isimlerden sözdizimsel açıdan da farklılıkları bulunur.

3.3.2. Temmâm Hassân'ın Tasnifi

Temmâm Hassân geleneksel dönemde kelime taksiminde temel alınan parametrelerin belirlenmediği eleştirisi yaparak kendisi bazı parametreler belirlemiştir. Ona göre bu parametreler yapı ve anlam olmalıdır.¹³⁵² Temmâm Hassân kelime tasnifinde yapı ve anlamın birlikte birer ölçüt olarak esas alınması gerektiğini belirtir. Kelime sınıflamasında bu iki temel kriteri kullanır. O yapı kriteri ile anlam kriteri başlığı altında belirli ölçütlere yer verir.¹³⁵³ Onun, birçok ölçütü ve parametreyi karışık biçimde kullandığı anlaşılmaktadır.¹³⁵⁴ Bu bağlamda ölçütlere bakıldığında anlam ölçütleri ile kelimenin anlambilimsel özelliklerini kastettiği anlaşılmaktadır. Yapı ölçütleri ile kelimelerin biçimbilimsel, sözdizimsel ve imlaya ilişkin hususiyetlerini kastettiği görülür. Onun belirlediği yapı ve anlama ilişkin ölçütlere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

المعاني Anlam ölçütleri		المباني Yapı ölçütleri	
Anlamının ad içermesi	التسمية	İ'râb biçimi	الصورة الإعرابية
Anlamının eylem içermesi	الحدث	Kelimenin cümle içinde ilgili olduğu kelimelere göre sırası	الرتبة
Anlamının zaman içermesi	الزمن	Kelimenin vezni	الصيغة

¹³⁵¹ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfıyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 13.

¹³⁵² a.g.e., 13.

¹³⁵³ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 86-87.

¹³⁵⁴ Huber, *Dilbilime Giriş*, 220.

Kelimenin sözdizimsel işlevi	التعليق	Kelimenin türetim, çekim eklerini alması veya türemesi	الجدول
Kelimenin yer aldığı cümlelerin yargı içerip içermemesi	المعنى الجملى	Kelimenin sonuna ekler alması	الإلصاق
		Kelimenin diğer kelimelerle terkip oluşturması	التضام
		Kelimenin yazım biçimi (müstakil olması veya birlikte yazıldığı kelimeler açısından)	الرسم الإملائي

Yukarıdaki ölçütleri esas alarak o, kelimeyi yedi çeşit olarak sınıflandırır. Yaptığı sınıflandırma aşağıdaki tabloda yer alır.¹³⁵⁵

¹³⁵⁵ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 86-122.

الكلمة						
الاسم	الصفة	الفعل	الضمير	الخالفة	الظروف	الأداة
- الاسم العین (الأعلام والأجسام والأعراض المختلفة) - اسم الحدث (أنواع المصادر) - اسم الجنس (اسم الجنس الجمعي واسم الجمع) - الاسم المشتقات (الميميات) - الاسم المبهمة (أسماء الجهات، والأوقات، والموازين، والمكاييل، والمقاييس، والأعداد)	صفة الفاعل صفة المفعول صفة المبالغة صفة التفضيل الصفة المشبه		ضمائر الشخص ضمائر الإشارة ضمائر الموصول	أسماء الأفعال أسماء الصوت صيغة التعجب المدح والذم	- ظرف زمان (إذ، إذا، لما، أين، متى) - ظرف مكان (أين، أنى، حيث) - المصادر النائية عن الزمان - صيغتا اسما الزمان و المكان - بعض حروف الجر مثل مذ و منذ - بعض ضمائر الإشارة إلى المكان مثل هنا - بعض الأسماء المبهمة (مثل كم، و الأعداد مع اسماء الزمان، والظروف مثل فوق و تحت وأسماء الأوقات مثل يوم)	- الأداة الأصلية (الحروف المعاني كحروف الجر والعطف والنسخ) - الأداة المحولة (ظرفية: في جمل الاستفهامية والشرطية، اسمية: مثل كم وكيف في جمل الاستفهامية والشرطية، فعلية: كان وكاد و أخواتها،)

Havâlif adı altında yer verilenler, ünlem içeren yapılardır. Bunlara, nahiv düzleminde ünlem anlamı içeren nudbe, istiğâse, tahzîr ve iğrâ gibi konular da eklenebilir.¹³⁵⁶ Temmâm Hassân'ın sınıflandırması belirli kriterleri esas alan kendi içinde tutarlılığı yakalamaya çalışan ve yeni kelime sınıflamaları içinde gerekçelendirilmiş detaylı bir sınıflamadır.

3.3.3. Mehdî el-Mahzûmî'nin Tasnifi

Kelime sınıflandırması yapanlardan biri de Mehdî el-Mahzûmî'dir. O, kelimeleri sınıflandırırken herhangi bir ölçüt belirlememiştir. Sınıflamasında kelimeyi dört guruba ayırmıştır. Bunlar isim fiil edat ve kinayedir.¹³⁵⁷ Harf yerine Kûfe ekolünün tercih ettiği edat kavramını kullandığını belirtir.¹³⁵⁸ Aşağıdaki tabloda onun sınıflaması yer alır:

الاسم	الفعل	الأداة	الكنایات
- معرب - مبني (الاسم المقصور، الاعداد المركبة، ما كان على فعال علما لمؤنث، المنادى المفرد المعرفة، قبل وبعد إذا قطعنا عن الإضافة)	- الفعل الماضي - الفعل المضارع - الفعل الدائم (اسم الفاعل) - فعل الأمر	- أدوات الاستفهام - أدوات النفي - أدوات التوكيد - أدوات الشرط - أدوات الاستثناء - أدوات الوصل (ما، أن، أن، من، إلى، عن، على)	- الضمائر - الإشارة (أسماء الإشارات) - الموصول بجمله - المستفهم به (ما، من، أي، كيف، أنى، متى، أيان، أين، كم،) - كلمات الشرط (ما، مهما، من ، أي، متى، أين، أيان، كيف، أنى، حيثما)

Mehdî el-Mahzûmî'nin bu sınıflamaya ilişkin bazı değerlendirmeleri geleneksel dönemden farklılık gösterir. Bunlardan biri, ism-i işâretleri ve ism-i mevsûlleri, zamîr gurubundan sayması ve onları الإشارة اللغوية olarak kavramlaştırmasıdır. Bunların bütünü için kinâye kavramını kullanır ve bu guruba soru edatlarını temsilen hemzeyi ve şart edatlarını temsilen إن edatını dahil eder.¹³⁵⁹ Onun kinâyât (işârât) olarak adlandırdığı kelimelerin ortak yanı bir başka şeyden kinaye olarak kullanılmalarıdır. Örneğin zamirler

¹³⁵⁶ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfıyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 20.

¹³⁵⁷ Mehdî el-Mahzûmî, *fî'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbik ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadîs*, 6.

¹³⁵⁸ a.g.e., 19.

¹³⁵⁹ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfıyye fî dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadîs*, 14.

ve ismi işâretler başka bir isimden, ism-i mevsûl ise bir cümleinin tanımladığı bir zamirden, soru ve şart isimleri ise isimlerden kinâye kullanılır.¹³⁶⁰

Mehdî el-Mahzûmî, medih-zem fiillerine, ef'âl-i ta'accübe ve esmâü'l-ef'âle sınıflamalarında yer vermemiştir.¹³⁶¹ Yazarın, ismi bütünüyle sözdizimsel bir bakış açısıyla sınıflandığı görülür. Bu nedenle ismi, mu'reb ve mebnî diye iki kısma ayırır. Dikkat çeken ve ilginç olan husus, maksûr isimlerin mebnî olduğunu belirtmesidir. O, (جائت ليلي الشاعرة، رأيت ليلي الشاعرة، مررت بليلى الشاعرة) örneklerini vererek maksûr isim olan Leylanın sonunun tek bir biçim üzere kaldığını dolayısıyla mebnî olduğunu iddia eder.¹³⁶² Mehdî el-Mazûmî; Basralıların ism-i fâil, Kûfelilerin ise el-fi'lu'd-dâim olarak adlandırdıkları kelime türünü, Kûfelilerin kavramını tercih ederek fiil olarak kabul eder. Diğer bir görüşü ise şöyledir: “İsm-i fâil izafet biçiminde kullanıldığında mâzî işlevi görür. “أنا كاتب الرسالة, أنا كتبت الرسالة” demektir. Bu durumda izâfet gerçek bir izâfet değildir. Çünkü muzâf marifelik ve husûsilik kazanmaz. İsm-i fâil nekre olarak kullanıldığında ise gelecek zaman anlamı kazanır. أنا سأكتب رسالة cümlesi أنا كاتب رسالة anlamı taşır. Burada tenvîn isimlere özgü tenvîn değildir. Çünkü burada tenvîn nekrelik değil gelecek zaman anlamı ifade eder.”¹³⁶³

3.4. BİÇİMBİLİM-SÖZCÜKBİLİM ARA KESİTİ

Dil ve dilin her unsuru dinamik bir yapıya sahiptir. Bu durum dili değişime açık hale getirir. Dilin değişime en açık yanı ise sözcük varlığıdır. Sözcük varlığı bir dilin en fazla yenilenen yanıdır.¹³⁶⁴ Her dönemde bir taraftan yeni kelimelere gereksinim duyulurken diğer taraftan bazı kelimeler kullanımdan düşer.¹³⁶⁵

Sözcük yapımı için öncelikle bir olgunun maddi veya manevi varlığının hissedilmesi gerekir. Bunun yanı sıra adlandırılabilirliği de diğer önemli gerekliliktir. Bu gereklilikler sağlanmışsa sözcük arayışına girilir.¹³⁶⁶ Yeni sözcükler oluşturmak yaşayan

¹³⁶⁰ Mehdî el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbik ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadis*, 46-64.

¹³⁶¹ Ramazan Abdullâh, *es-Siyagu's-sarfîyye fi dav'i 'ilmi'l-lugati'l-hadis*, 14.

¹³⁶² Mehdî el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbik ala'l-menheci'l-'İlmiyyi'l-hadis* 28-29.

¹³⁶³ a.g.e, 22.

¹³⁶⁴ Nurettin Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 11.

¹³⁶⁵ Erdem, *Biçim Bilgisi*, 100-101.

¹³⁶⁶ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 161.

her dilin sürekli gereksinim duyduğu bir dilbilimsel faaliyettir. Yeni nesnelerin, düşüncelerin, duyguların, kavramların dilde var olması için yeni sözcükler oluşturulur.¹³⁶⁷

Diller, yeni durumları ve kavramları göstermek için kendine özgü söz yapım araçlarına ve tekniklerine sahiptir.¹³⁶⁸ Dünya dillerine bakıldığında bir sözcük türetme envanterinin olduğu, her dilin bu envanterden kendi yapısına uygun olanlardan mikro envanterini oluşturduğu görülmüştür.¹³⁶⁹ Diller bu genel envanterden yapısına uygun olanları seçer. Bu bağlamda envanterde biçimbirimlerin kullanıldığı türetim, var olan sözcüklerin bir araya getirilmesiyle kurulan birleştirim, yansımali sözcük, yabancı dilden sözcük alma, sözcüklerin kısaltılarak birbirine eklemlenmesiyle oluşturulan kısaltma gibi birçok yöntem vardır.¹³⁷⁰

Dile yeni sözcükler kazandırmak öncelikle dilin iç imkanları kullanılarak gerçekleşir. Bu mümkün değilse başka yollara başvurulur.¹³⁷¹ Bu yol dış kaynaklı olan yabancı dillerden sözcük alınmasıdır.¹³⁷² Günümüzde yeni sözcük oluşumları kurum ve kurullarca yapılır.¹³⁷³

Sözcükbilimin alanı olan sözcüğü tanımlamak zor ve tartışma konusu olduğundan sözcükbilimin dilbilim içindeki alanını belirlemek zor olsa da sözcük yapımı dilbilimin alt alanlarından doğrudan sözcükbilimin alanı içindedir. Bu noktada sözcükbilim ve sözlükbilim, biçimbilgisi ile kesişir.¹³⁷⁴ Dolayısıyla sözcük yapımı bir yanıyla sözcük bilimi diğer yanıyla biçimbilimi ilgilendirir.¹³⁷⁵

Bir dilin söz varlığındaki sözcükler açık ve kapalı sözcükler olarak sıralanır. Açık sözcük sınıflarına içerik sözcükleri (كلمات معجمية، كلمات المحتوي) denir. Bu sınıftaki kelimeler, yukarıda sayılan yollarla artırılabilirdiği için bunlara açık sözcük sınıfı denir. Bu sözcükler tek başlarına bir kavramı karşıladıkları için ise içerik sözcükleri olarak da adlandırılır. Kapalı sözcük sınıfına ise işlevsel kategori (functional categories) (صنوع) (كلمات وظيفية) denir. Bu grup işlevsel kelimeleri (كلمات وظيفية) içeren gruptur. Bu sözcükler

¹³⁶⁷ Huber, *Dilbilime Giriş*, 211.

¹³⁶⁸ Nurettin Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 11.

¹³⁶⁹ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 68.

¹³⁷⁰ Huber, *Dilbilime Giriş*, 211-212.

¹³⁷¹ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 160.

¹³⁷² Erdem, *Biçim Bilgisi*, 100-101.

¹³⁷³ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 159.

¹³⁷⁴ Kıran, *Dilbilim Akımları*, 265-266.

¹³⁷⁵ Özay, “Dil ve Dilbilim”, 161.

cümlelerde içerik sözcüklerinin arasındaki ilişkileri kuran sözcüklerdir. Bu gruptaki değişim diğerine göre daha yavaş ve daha uzun erimlerde gerçekleşir.¹³⁷⁶

Sözcükleri doğrudan ele alan iki dilbilim alanı vardır. Bunlardan sözcük yapmayı inceleyen sözcükbilime Arapçada غلم المفردات denir. Diğer ise sözlük yapmayı ele alan sözlükbilimdir (lexicography). Buna ise (صناعة/علم المعجم) denir. Sözcükler, sözlüklerde biçimsel açıdan değil anlamsal açıdan sıralanır. Sözcük yapımı dilin morfolojik özelliğine göre yapılır. Çözümlemeli dillerde türetim yoktur ve kelime yapımı birleştirme yoluyla yapılırken birleşimsel dillerde ağırlıklı olarak türetme ile yapılır. Bu bağlamda Arapça'da kelime yapımı çoğunlukla türetme ile yapılır. Arapçadaki türetme kök üzerine getirilen girişik eklerle yapılır ancak her türetimsel kelimenin bir de kalıbı vardır.¹³⁷⁷

Geleneksel dönemde sözcük yapma yollarına ilişkin iştikâk adıyla sarf kitaplarının dışında eserler yazılması bu alanın sarfla ilgili ancak ondan ayrı olduğunu gösterir. Bu konuda geleneksel dönemde Asmaî (ö.216), İbn Serrâc (ö.316), İbn Dureyd (ö.321) gibi bilginler eser vermişlerdir. Çağdaş dönemde de bu konuda eserlerin telif edildiği görülür. es-Seyyid Muhammed Hân el-Bahâdî'nin *el- 'İlmu 'l-Haffâk fî 'ilmi 'l-İştikâk*, Abdulkadîr el-Mağribî'nin *el-İştikâk ve 't-ta 'rîbi*, Abdullâh Emîn'in *el-İştikâk*, Fuâd Hannâ Terzînin *el-İştikâk* bunlardandır.¹³⁷⁸

Dillerin sözcük yapımında kullandığı birçok yöntem bulunur. Arapçada türetime başka bir ifade ile ekleştirme yoluyla yapılana زيادة, birleştirme yoluyla yapılana تركيب, ikileme yoluyla yapılana تكرر denir. Kimi diller, bunlardan bir kaçını kullanırken bazıları çok azını kullanır.¹³⁷⁹ Bunların yanı sıra naht, ta'rîb, iktirâd, iştikâk-ı kebîr ve ekber gibi sözcük yapma yolları da vardır.¹³⁸⁰ Bunların çoğuna iştikâk adı verilmesinin nedeni bunların sözcük yapma yolları olmasıdır. Dolayısıyla sözcük yapma yolları günümüzde biçimbilimi ve sözcükbilimi ilgilendiren ortak bir konudur. Bu çerçevede iştikâk kavramı, özel anlamda türetim genel anlamda sözcük yapma yolu olarak ifade edilebilir.

¹³⁷⁶ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 136.

¹³⁷⁷ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 136-137.

¹³⁷⁸ Memdûh Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tetavvuru 't-te 'lif fî 'd-dersi 's-sarfî: el-Musdalahât ve 'l-mefâhîm ve 'l-me 'âyîr*, 30.

¹³⁷⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 126

¹³⁸⁰ Cûdî Merdâsî, "Âliyyetu tevlîdî 'l-mustalah: el-İktirâdu 'l-lugavî âliyyeten", *Mecelletu Kulliyyeti 'l-Âdâb ve 'l-Lugât* 5 (2015). 285-300, 290.

Bu bağlamda biçimbilim-sözlükbilim-sözcükbilim kesitinde Arapça'da çağdaş dönemde yeni bakış açıları, görüşler ve kavramlar konusuna bu başlık altında yer verilecektir.

3.4.1. Geleneksel Sözcük Yapım Yollarına İlişkin Yeni Görüşler

Sözcük yapım yollarından olan türetme ekleme yoluyla yapılır. Buna Arapça'da İştikâk-ı sağîr denir. Dünya dillerinde en yaygın olan son eklemeli türetme sonra ön eklemeli türetmedir. İç eklemeli türetme ise oldukça azdır.¹³⁸¹ Bu bağlamda Arapça'da türetim dünya dillerine göre oldukça karmaşık biçimde ön, son ve iç eklerle bazen bunların bir arada işlediği karma ekleme biçimleriyle yapılır.

Geleneksel dönemde iştikâk-ı sağîre ilişkin açıklamalara bakıldığında birleşimsel dillerdeki türetimin tarif edildiği görülür. Bu açıklamalara göre iştikâk-ı sağîr, kök harfleri ve sırası aynı, hareketleri ve ek harfleri farklı, temel anlamının yakın olması şartıyla bir kelimedenden vezni/sîğası farklı olan başka bir kelime elde etmektir. كتب، كاتب، مکتوب gibi.¹³⁸² Kökü aynı olan, sigaları farklı olan kelimeler arasındaki temel ortak nokta öncelikle lafız, ikincil olarak anlam görülmüştür. Lafız ortaklığı ünsüzlerin aynı sırayla bulunması anlamsal ortaklık ise anlamların bütünüyle ortak olması değil aynı kökten farklı sigaların genel bir ortak anlamda ortaklaşmalarıdır.¹³⁸³

Sarf dar tanımı itibariyle iştikâk-i sağîr ile sınırlıdır. Bu bağlamda sarfın tanımı iştikâk-i sağîr ile doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda kökü aynı olan farklı kelimeler için sarf bilginleri iştikâk terimini kullanırken sözlükçüler ise el-iştirâk fi'l-mâdde terimini kullanırlar.¹³⁸⁴

Dil kurumları, sözcük yapım yöntemlerinden öz kaynaklı yapım olan *iştikâk-ı sağîr* veya diğer adıyla *iştikâk-ı âmm*'in kullanılması yönünde kararlar almışlardır.¹³⁸⁵ İştikâk-ı sağîr, Arapça sözcük yapımının en temel ve büyük kaynağıdır. Sarf ilminin ise temel

¹³⁸¹ Özey, "Dil ve Dilbilim", 162-165.

¹³⁸² Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lif fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 33.

¹³⁸³ Temmâm Hassân, *Menâhîcu'l-bahs fi'l-luga*, 178.

¹³⁸⁴ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 166-170

¹³⁸⁵ Kemal Ahmed Ğanîm, "Âliyyetu't-ta'rîb ve sînâatu'l-mustalahâtî'l-cedîde", *Mecmeu'l-Lugati'l-'Arabiyyeti'l-Filistinî*, Gazze 2014, 23.

dayanağıdır.¹³⁸⁶ Çağdaş dönemde çeşitli alanlarda oldukça fazla kavram ve terim üretilmiş, bunların Arapça karşılıklarının türetilme ihtiyacı doğmuştur. Geleneksel dönemde Arap dilbilimcilerin iştikâkla ilgili kararları bulunmaktadır. Ancak çağdaş dönemde yeni kelimelerin oluşturulmasının önünü açmak için iştikâk-ı sağır bağlamında ve onun sözcük üretme potansiyelini genişletecek doğrultuda geleneksel dönemde serdedilen görüşlerin sınırlarını daha da genişleten kararlar Arap dil kurumları (مجمع اللغة العربية) tarafından alınmıştır. Bu kararlardan bir kısmı şöyledir:¹³⁸⁷

1-Geleneksel dönemde الشعبية gibi masdar-ı sînâî, fikir düşünce ve ekolleri ifade etmek üzere kullanılmıştır. Ancak çağdaş dönemde küresel çapta ortaya çıkan birçok ideoloji, felsefî, düşünsel akımın Arapça karşılıkları masdar-ı sînâî vezni ile yapılmıştır. Bu çerçevede جنسية, شعبية, قومية gibi ismi cem'den, انهماكية, تعاونية, اشتراكية gibi masdar-ı sarîhlerden, رومانسية, كلاسيكية gibi ismi fâilden, فدرالية, رومانسية, كلاسيكية gibi yabancı kökenli birleşik sözcüklerden kavramların türetildiği görülür. Geçmişte daha dar çerçevede kullanılan masdar-ı sînâî giderek daha geniş bir çerçevede kullanılır olmuştur. 2-Geleneksel dönemde ism-i âletle ilgili vezinler daha çok فعالة، مفعال، مفعلة، مفعول ile sınırlıdır. Çağdaş dönemde bunlara فاعول، فاعلة، فعال gibi vezinlerinde türetimde daha sık biçimde kullanılabileceği yönünde kararlar alınmıştır. 3-Diğer bir karar ise eliflâm takısının isimle terkip oluşturan lâ en-nâfiyeye bitişebileceği yönündeki karardır. Bu yapı geleneksel dönemde daha sınırlı olarak kullanılırken çağdaş dönemde sıkça kullanılır olmuştur. Buna örnek olarak اللاشعورية، اللاسلكية kavramları örnek verilebilir.

Yukarıdaki kararların sayısı artırılabilir. Bunlar örnek kabilinden buraya alınmıştır. Teorik düzlemde çağdaş dönemde olan değişim, dil kurumlarının Arapça'nın üzerindeki sözcük üretme baskısını, onun türetim imkanlarının sınırlarını ve türetim potansiyelini maksimum düzeye çıkaracak biçimde genişletmeye dönük kararlar almasıdır.

Kararların; naht, ta'rîb, idhal gibi yöntemlere dönük kısıtlayıcı bir tutum gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu yöntemlerin zorunluluk durumlarında kullanılması önerilmektedir.¹³⁸⁸ Bunun nedeni mîzân-i sarfî formuna uymayan çokça kelimenin dile girmesi ve bunların dilin kelime yapısı olan mizan-i sarfî sistemine hâlel gelmesi olabilir.

¹³⁸⁶ Memdûh 'Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru't-te'lîf fi'd-dersi's-sarfî: el-Mustalahât ve'l-mefâhîm ve'l-me'âyîr*, 33.

¹³⁸⁷ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Madhal ilâ 'ilmi'l-luga*, 100.

¹³⁸⁸ Kemal Ahmed Ğanîm, "Âliyyetu't-ta'rîb ve sînâatu'l-mustalahâtî'l-cedîde", 23.

Bu çekinceli tutumun bir nedeni de formu olmayan kelimelerin ünlülerinin yazılı dilde okunmasının oluşturacağı zorluk olabilir. Zira Arapçada ünlüler kelimelerin sahip olduğu vezinler veya formların yardımıyla okunabilmektedir.

İştikâkın bir türü de iştikâk-ı kebîrdir. Buna aynı zamanda “*el-kalbu’l- mekânî* veya *el-kalbu’l-lügavî*” de denmiştir. Mekânî kaydı, bu kavramı i’lâl kavramı olan “*kalb*” den ayırır. Kök harfleri aynı kalmakla birlikte harf sırası değişen fiillerin birbirinden türediğine ilişkin teoridir. Örneğin *سمل، سلم، مسل، ملس، لمس، لسم* fiillerinin harfleri aynı sıralaması farklı ve anlamlarında ortak nokta “mülayenet”tir.¹³⁸⁹ Bunların birbirinden türediği varsayılır. Bu türetme yöntemi güncel olmayıp daha çok tarihseldir. Harfleri aynı olmakla birlikte harf tertîbi değişen ve yakın anlamlı fiillerin aynı kökten türetilmiş olduğu kabul edilir.¹³⁹⁰

İştikâkın bir diğer türü ise iştikâk-ı ekberdir. Bu, harflerinin ikisi aynı diğeri ise yakın veya aynı mahreçten farklı harf olan iki fiilin birinin diğerinden türediğine dayanan teoridir. Örneğin; *نق، نهق- ثلب، ثلم* fiillerinin ikişer harfleri aynı üçüncü harfleri ise farklı olmakla birlikte yakın mahreçlidir. Her bir fiilin kendi anlamı olmakla birlikte anlamda yakınlıkları söz konusudur.¹³⁹¹ Dolayısıyla Arapça’da köklerin tarihsel olarak az olduğu, bu yolla arttığı ve müstakil yeni köklerin oluştuğuna ilişkin bir varsayım veya teoridir.¹³⁹²

Çağdaş dönemde iştikâk-ı kebîr ve ekberin tarihsel arka planına ilişkin açıklamalar görülür. Bu açıklamalar türeme olarak adlandırılan bu değişimin nasıl gerçekleştiğini oraya koyar. Günümüzde art süremlî karşılaştırmalı Sâmi diller araştırmalarında yakın anlamlı veya yakın sesli kelimelerin etimolojik açıdan kökenlerinin tek olduğu ortaya

¹³⁸⁹ Kemâl Ahmed Ğanîm, “Âliyyetü’t-Ta’rib ve Sînâ’etü’l-Mustalâhâtî’l- Cedîde”, 11; Muhammed Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Dürüs fi’t-Tasrîf* 10; Abdurrahman Celâlü’d-Dîn, *el-Müzhîr fi’ulûmi’l-lüga ve envâ’ihâ*, I, 347; Râdiye Hacıbâr, *el-Elfâzu’l-hadâriyye ve hasâisu tevlîdihâ fi’l-M’ucemi’l-‘Arabiyyi’l-Esâsî* (Tizî Vizzû: Câmi’atü Mevlûd M’amerî, Yüksek Lisans, 2014), 38; Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk*, 262.

¹³⁹⁰ Kemâl Ahmed Ğanîm, “Âliyyetü’t-Ta’rib ve Sînâ’etü’l-Mustalâhâtî’l- Cedîde”, 8; Corci Zeydân, *el-Elfâzu’l-‘Arabiyye ve’l-felsefetü’l-lügaviyye* (Beyrût: Matbaatü’l-Kıddîs, 1886), 18; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 34.

¹³⁹¹ Kemâl Ahmed Ğanîm, “Âliyyetü’t-ta’rib ve sînâ’etü’l-mustalâhâtî’l- cedide”, 11; Hacıbâr, *el-Elfâzu’l-hadâriyye ve hasâisu tevlîdihâ fi’l-mu’cemi’l-‘Arabiyyi’l-esâsî*, 38; Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk*, 278; Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî, *Tatavvuru’t-te’lif fi’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*, 35.

¹³⁹² İsmâîl ‘Amâyîre, “Numuvvu’l-cuzûri’l-lugaviyye: Nazarât te’sılıyye fi’l-maddeti’l-mu’cemiyye fi seb’ili mu’cemîn tarihiyyîn li’l-‘Arabiyye”, *el-‘Ulûmi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye* 26/2 (1999), 518-544, 518.

konmuştur. Buna çarpıcı bir örnek olarak *غفر* ve *كفر* fiilleri verilebilir. Dilin derlendiği dönemde bunlar yakın anlamlıdır. Bu fiillerden *كفر* fiili diğer Sâmi dillerde aynı anlamıyla varlığını sürdürmektedir. Tarihsel süreçte dili konuşan farklı boylarda, kabilelerde fiilin seslerinden biri değişime uğramış, anlamında da mecâzî türetimle görece bir farklılaşma yaşanmıştır. Bazı fiil örneklerinde ise fiilin harf sırası kalb-i mekânî yoluyla yer değiştirmiştir.¹³⁹³ Dolayısıyla iştikâkın kebîr ve ekber türlerinin bilinçli ve planlı bir sözcük yapım olmadığı, uzun tarihsel süreçte kabileler arasındaki lehçelerdeki ses değişimi ile ortaya çıktığı saptanmıştır. Günümüz karşılaştırmalı tarihsel dil çalışmaları ile bu tespitler yapılabilmektedir.

Arap dilinde sözcük üretme yollarından biri de ilhâktır. Dildeki sülâsî isim ve fiilleri harf ilavesiyle rubâî vezinlere dönüştürme ve yeni kelime oluşturma işlemi olarak bilinir. Amaç dili kelime açısından zenginleştirmektir.¹³⁹⁴ Ayrıca kelimeyi yeni bir vezne sokarak nesirde seci' ve şiirde kafiye için imkan oluşturmaktır.¹³⁹⁵ İlhâkta harfin ziyadesinin mananın ziyadesine delâleti şart değildir.¹³⁹⁶

Dile kazandırılması gereken sözcüklerin fazla oluşu ve dilde sığaların sınırlı oluşu ilhâk konusunda yenilikçi fikirlerin doğmasına neden olmuştur. Bu çerçevede Temmâm Hassân'ın bir öneri getirdiği görülmektedir. Buna göre ilhâk işleminde *اخرج* kalıbına *اقعنس* gibi fiillerin ilhâk yoluyla üretilip katılması gibi bir yol izlenebilir. Bu bağlamda zâid harfler *سألتمونيها* harfleriyle sınırlandırılmayarak başkaca zaid harflerin kullanımının önü açılabilir. Nitekim rubâî bablarda *درج* fiilinden *دحرج*, *رغد* fiilinden *زغرد*, *قلب* fiilinden *دقلب* fiillerinin üretilmesi gibi başkaca zâid harflerle bu kalıbın fiil üretme potansiyeli artırılabilir. Örneğin sülâsî fiilin muhtelif yerlerine dal harfi eklenerek *فعدل، فعدل، فعدل، فعدل* biçiminde fiiller üretilir.¹³⁹⁷ Temmâm Hassân'ın bu önerisinin kabul görmediği ve dilde bir etkinlik alanı bulamadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu fikirler, çağdaş dönemde Arapçanın sözcük üretme potansiyelini güçlendirme ihtiyacının ne denli güçlü olduğunu,

¹³⁹³ İsmâîl 'Amâyire, "Numuvvu'l-cuzûri'l-lugaviyye: Nazarât te'sılıyye fi'l-maddeti'l-mu'cemiyye fi seb'ili mu'cemîn tarihiyyîn li'l-'Arabiyye", 518, 537, 540.

¹³⁹⁴ Melhân el-Karnî Mehdî b. Ali Âl, *Ebniyetü'l-ilhâk fi's-sihâh*, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2001), 81; Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî, "el-Mutâva'a Ma'nâhâ ve evzânuha", *Mecelletü Câmi'ati'l-Melik Suûd* 10 (1994), 513-531; Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Dürûs fi't-tasrîf*, 36-37; Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk*, 212.

¹³⁹⁵ el-Esterâbâdî, *Şerhu Şâfiyeti İbn Hâcib*, 52; Fuâd Hannâ Terzî, *el-İştikâk*, 213.

¹³⁹⁶ Melhân el-Karnî, Mehdî b. Ali Âl, *Ebniyetü'l-ilhâk fi's-sihâh*, 23-60.

¹³⁹⁷ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye ma'nâhâ ve mebnâhâ*, 154.

bu ihtiyacın sıradışı ve ilginç olduğu kadar yaratıcı önerileri ortaya çıkardığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

3.4.2. Kelime Yapım Yollarından Birleştirme

Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında dilin anlamlı birimi olarak sözcük görülür. Sözcük; yapısı itibariyle basit, birleşik ve türetilmiş sözcük olarak sınıflara ayrılır.¹³⁹⁸ Birleştirme, iki veya daha fazla sözlük birimin bir kavramı karşılamak üzere birleştirilmesidir. Farklı anlamlar taşıyan iki sözcük tek anlamı karşılar hale gelir, bir bütün olarak hareket eder.¹³⁹⁹ Böylece sözdizimsel süreçler için bir birim oluşturulur.¹⁴⁰⁰

Sözcük çağdaş dönemde tanımlanması zor bir kavram olarak görülür. Örneğin *hanımeli* tek bir sözcük gibi bitişik yazılır. Ancak tek sözcük müdür? İki ayrı sözcük müdür? İki sözcükten oluşmasına rağmen gösterileni (anlamı) tektir. Bu durumda bunu kaç sözcük kabul etmek gerekir. Sözcüğün sınırlarını belirleyen şey, biçimi mi, anlamı mı, sözcüğün yazımı mıdır?¹⁴⁰¹

Çağdaş dönemin morfem kavramı açısından sözcük en az bir morfemi bağımsız olmak üzere bir veya daha fazla morfemden kurulu ve her zaman için aynı anlama sahip bir birlik olarak tanımlanabilir.¹⁴⁰² Örneğin *bilimsellik* sözcüğü biri bağımsız (bil), üçü bağımlı (im-sel-lik) dört anlambiriminden (bil-im-sel-lik) oluşur.¹⁴⁰³ Bu bağlamda birleşik sözcük, her iki morfemi de bağımsız olan sözcüktür.¹⁴⁰⁴

Birleşik sözcük çağdaş dönemde farklı açılardan incelenmiştir. Birleşik sözcükler, bazen aynı, bazen farklı sözcük sınıfından olabilirler. Birleşikler bir baş ve onu niteleyen veya tamamlayan iki unsurdan oluşur. Başlar, bileşiğin türünü de belirler. Bunlar, iki sözcük barındırsa da söyleyişte tek sözcük gibi söylenir. Birleşik sözcükler anlamı açısından ikiye ayrılır. Birincisi geçirimli birleşiklerdir. Bunlar, parçaların anlamının toplamıdır. Büyükanne gibi. İkincisi geçirimsizdir. Geçirimsiz birleşik, parçaların anlamından bütünüyle farklı bir kavram ifade eder. Kuşpalazı gibi.¹⁴⁰⁵ Görüldüğü üzere

¹³⁹⁸ Huber, *Dilbilime Giriş*, 185; Osman Toklu, *Dilbilime Giriş*, 57.

¹³⁹⁹ Özay, "Dil ve Dilbilim", 166-170.

¹⁴⁰⁰ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 144.

¹⁴⁰¹ Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 161.

¹⁴⁰² Başkan, *Lengüistik Metodu*, 99.

¹⁴⁰³ Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 69.

¹⁴⁰⁴ Başkan, *Lengüistik Metodu*, 99.

¹⁴⁰⁵ Özay, "Dil ve Dilbilim", 166-170.

üretileen yeni sözlükbirimin anlamı ile birleşenlerin anlamları arasındaki ilişki kaybolabilmekte veya farklı derecede açık olabilmektedir. Bazı durumlarda birleşği oluşturan kelimelerin anlamından hareketle yeni sözlükbirimin anlamını çıkarmak güç olabilmektedir.¹⁴⁰⁶ Birleşik sözcükler, sözlüklerde sözlükbirim olarak yer alır. Zira sözlüklerde tanımlanan bu madde başlarına, kaç kelimededen oluştuklarına bakılmaksızın *sözlükbirim* denir.¹⁴⁰⁷

Dünya dillerinde yeni sözcükler oluşturulurken bazı yapı ve biçimler daha az ya da daha çok kullanılır.¹⁴⁰⁸ Çözümleyici dillerde türetim ve çekim yok denecek ölçüde azdır. Kelime yapımı daha çok birleşik sözcüklerle yapılır.¹⁴⁰⁹ Arapça'da ise türetim baskındır. Ancak genel biçimbilimde birleştime dünya dillerinin hemen bütününde ve evrensel sayılabilecek bir biçimbilimsel süreç olarak kabul edilir.¹⁴¹⁰

Geleneksel dönemde Arapça özelinde birleşik kelime kavramı yoktur. Kelimeler basit veya türemiş olarak sınıflandırılmıştır. Birleşik sözcüğe, sözcük türü olarak yer verilmez. Birleşik kelime kavramına, Arapçadaki kelime kavramının tanımı mani olmaktadır. Zira kelime bir anlamı olan tek bir lafız olarak tanımlanmıştır. Ancak tek bir anlamı olan ancak iki kelimededen oluşan isimler bulunur. Geleneksel dönemde kelimenin tanımındaki sınırlar izin vermediğinden birleşik kelimelere birleşik isim kavramı kullanılmıştır. Ancak isimlerin dışında Arapça'da birleşik edatların da olduğu görülür. *مهما* kelimesi şart edatı olan *mâ* ile *zâide* olan *ما*'nın birleşmesinden oluşmuş bir edattır. Şart edatı olan *ما*'nın elifi *هـ* harfine dönüşerek mürekkep bir edat oluşturmuştur.¹⁴¹¹ Benzer birçok edat Arapça'da bulunmaktadır.

Geleneksel dönemde birleşik sözcük kavramının üretilmemesinin başka bir nedeni Arapçada sözcük yapımında birleştirmenin baskın bir yöntem olmaması, türetimin daha baskın bir sözcük üretme aracı olması olabilir.¹⁴¹² Bir başka neden ise Arapça'da birleşik isim ve az sayıda birleşik edatların olmasına karşın birlikte birleşik fiillerin çok az olması olabilir.

¹⁴⁰⁶ Nurettin Demir vd., *Türkçe Biçim Bilgisi*, 12-13.

¹⁴⁰⁷ a.g.e., 27-28.

¹⁴⁰⁸ Huber, *Dilbilime Giriş*, 213.

¹⁴⁰⁹ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 129; Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, 109.

¹⁴¹⁰ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 144.

¹⁴¹¹ Mehdî el-Mahzûmî, *fi 'n-Nahvi 'l- 'Arabî: Kavâ'id ve tatbik ala 'l-menheci 'l- 'ilmiyyi 'l-hadîs*, 60.

¹⁴¹² Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 144.

Günümüz eserlerinde mürekkep kavramının, ismin dışında fiil için de kullanıldığı görülür. Bu bağlamda ليس fiili, لا harfi ile eski olmak anlamındaki أَيْس fiilinin mürekkebidir. İkisi mürekkep bir biçime girerek söz diziminde edat gibi kullanılır. Biçimbilimsel açıdan ise mâzî fiilin zamirlerini sonuna alarak (ليسوا، ليست، لسن، لست) çekimlenir.¹⁴¹³ حَبْدا ولاحبدا fiilleri de birleşiktir. حَبْ fiili ile ذا dan mürekkep olan bu fiiller tek fiil olup câmid fiil haline dönüşmüştür. Sözdizimdeki hususiyetleri bir yana bırakılırsa bu fiiller mürekkeptir. Diğer bir mürekkep fiil ise tenbîh harfi olan ها harfi ile لم fiilinden mürekkep olan ve gel veya getir anlamını taşıyan هلم fiilidir. Bu fiil Hicâz lehçesinde çekimlenmeksizin ، يا خلدان ، يا خالدة ، يا خالده ، يا خالده gibi kullanılırken Benî Temîm lehçesinde çekimlenerek هلم يا خالده ، هلمي يا خالدة ، هلم يا خلدان biçiminde de kullanılabilmektedir.¹⁴¹⁴

Çağdaş dönemde Arapça'da genel biçimbilimde sözcük yapım yollarından biri olan birleşik kelime kavramının Arapça'da da olduğunun kabul edildiği ve bunların yapılarının incelendiği anlaşılmaktadır. İsim ve sıfat tamlaması biçiminde olanları, olumsuz ekleriyle yapılanları sözlükbirim olarak sözlüklerde de yer alır. Birleşik kelimelerin tek yazı birimli olanlarına روضة أطفال، إسماء، عرضحال، لامركزية ifadeleri, çift yazı birimli olanlarına ise عدم استقرار، رد فعل ifadeleri örnek olarak verilebilir.¹⁴¹⁵

¹⁴¹³ Mehdî el-Mahzûmî, *fi'n-Nahvi'l-'Arabî: Kavâ'id ve tatbîk ala'l-menheci'l-'ilmiyyi'l-hadîs*, 138.

¹⁴¹⁴ a.g.e., 134-42.

¹⁴¹⁵ Akdağ, *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*, 145-146.

SONUÇ

Geleneksel dönemde Arapçanın biçimbilimsel yapısına ilişkin çalışmaların metodolojisini, kuram ve kavramlarını belirleyen temel paradigma özel dilbilim bakış açısıdır. Çağdaş dönemde ise genel dilbilim alt dallarıyla oluşmuştur. Bu bağlamda onun alt dalı olarak teşekkül eden genel biçimbilim, bütün dillere projeksiyon tutan bir paradigma ile metodolojisini, kuram ve kavramlarını oluşturmuştur. Genel biçimbilim, genel dilbilim yaklaşımıyla dillerin ayrılıklarını, ortak özelliklerini, genel nitelikli ilkelerini, dil olayının evrensel görünümünü, dillerin biçimbilimsel açıdan ortak ve evrensel yönlerini inceler. Bir dilin, genel biçimbilim perspektifi ile özel biçimbilim perspektifinden görünümü aynı değildir.

Arap biçimbiliminin iki ayrı dönemde özel ve genel biçimbilim perspektifinden incelenmesi; bir paradigma değişimidir. Bu değişim, metodolojik, kuramsal ve kavramsal düzeyde farklılık ortaya çıkarmıştır. Bunun yansıması biçimbilimin metodolojisinden adlandırılmasına, biçimbilimsel tipolojisinden alanın tanım ve sınırlarına, çekim ve türetime ilişkin kavramlaştırmalardan biçimbilimin temel birimine, sözcüklerin unsurları olan kök, ek ve kökene ilişkin kavamaştırma ve bu konudaki görüşlerden kelimenin taksimine kadar hemen bütün temel konularda kendini göstermiştir. Bu bağlamda çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümündeki dönüşümlere ilişkin bulgu, veri ve argümanlar, araştırmanın “metodolojik ve kavramsal değişim tezini” desteklemektedir.

Paradigma dönüşümü ile birlikte metodolojik ve kavamsal değişim görülen çağdaş Arap biçimbilim çalışmalarının karakteristiğine dönük genel bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Bu bağlamda çağdaş Arap biçimbilimi iç dinamiklerin başlattığı, biçimlendirdiği ve yön verdiği çalışmalar değildir. Değişim dış kaynaklı olup bu kapsamdaki çalışmalar, genel dilbilim/biçimbilim çalışmalarına dönük bir reaksiyon biçiminde gelişmiştir. Çalışmalar, Arap biçimbiliminin, Batıda geliştirilen alana ilişkin birikim üzerinden yeniden incelenmesi, bu alandaki yaklaşım, yöntem ve kavramların Arap biçimbilim çalışmalarına kazandırılması, çağdaş çalışmaların geleneksel çalışmalarla sentezlenmesi gibi çeşitli biçimlerde kendini göstermiştir.

Çağdaş Arap biçimbilimi dile betimsel açıdan yaklaşır. Geleneksel dönemdeki birikimi olduğu gibi kabul etmez, kuralcı dil bilgisi yaklaşımı göstermez. Geleneksel dönemdeki birikime eleştirel bir yaklaşım da sergiler. Bu eleştiriler oldukça geniş bir

yelpazede kendini gösterir. Geleneksel dönem Arap biçimbilim çalışmalarında dilbilimsel bazı hataların olduğu iddiasını taşır. Bu hataların dilbilimsel açıdan doğru biçimlerini ortaya koymaya çalışır. Geleneksel dönemdeki tanımlamaların yetersizliklerini ve iç tutarsızlıklarını sorgular.

Çağdaş Arap biçimbilim çalışmaları, genel biçimbilimin yöntemlerini, kavramlarını kabul eder ve benimser. Bu alandaki yeni kavramları dilin sunduğu çeşitli yollarla Arap biçimbilimine kazandırır. Geleneksel dönemdeki kavramların, genel biçimbilimdeki kavramlarla semantik açıdan uyumlu olanlarını reddetmez. Ancak semantik açıdan uyumsuz olanlarını, genel biçimbilim kavramlarının semantik çerçevesiyle uyumlu olacak biçimde dönüştürür. Bu bağlamda bazı olguların geleneksel ve çağdaş dönem kavramı olmak üzere birden çok kavramsal adı olabilir. Bunlar, birbirinin alternatifi olarak değil, kavramsal bir zenginlik olarak görülebilir ve bunlar yan yana birlikte kullanılabilir.

Araştırmanın bulguları, ikinci ve üçüncü bölümde yer almaktadır. Bu bölümlerin alt başlıklarına özgü bazı çıkarımlar da yapabiliriz. Bu bağlamda çalışmada sözü edilen iki dönem arasındaki metodolojik değişim; dil malzemesinin derlenmesi, belgelendirilmesi, dökümantasyonu ve bunlara dayalı olarak kurallaştırılması ve betimlenmesi konusunda izlenen sema, kıyas gibi yöntemlere ilişkin değildir. Bunlar, özel dilbilim ve genel dilbilim çalışmalarında kullanılabilecek ortak yöntemlerdir. Değişim, Arap biçimbilimine ilişkin derlenen biçimbilimsel malzemenin genel biçimbilimin kuram ve kavramlarıyla incelenmesine ilişkindir. Başka bir ifade ile çağdaş dönemde bu alandaki değişim, Arap biçimbilim çalışmalarında genel dilbilim perspektifinin kullanılmasıdır. Diğer taraftan metodolojiye ilişkin olarak geleneksel dönemde dile mantıksal ve felsefi açıdan gösterilen yaklaşım eleştirilmiştir.

İki dönemde, Arapçanın dil tipolojisine ilişkin kuramsal yaklaşımı da genel ve özel dilbilim yaklaşımı belirlenmiştir. Geleneksel dönemde Arapçanın özgül yanı olan kelimelerin yapısına dayalı olarak geliştirilen mizan-i sarfi kuramı, özel dilbilim yaklaşımı ile geliştirilmiştir. Genel biçimbilim ise çağdaş dönemde Arapçanın biçimbilimsel yapısının evrensel yanı olan ek-kök varlığını ve bunların biçimlenmelerini esas alarak dilin tipolojisini bükümlü dil olarak belirlemiştir. Bu bağlamda Arapçanın çok baskın biçimde bükümlü bir dil olduğu, dil skalasında eklemeli dillere yakınlığı nedeniyle

aynı zamanda baskın bir eklemeli dil görünümü sunduğu görülmüştür. Diğer taraftan Arapçanın oldukça sınırlı ölçüde çok bükümlü dil görünümü sergilediği ancak analitik dil görünümünü neredeyse hiç sergilemediği anlaşılmıştır. Baskın eklemeli dil görünümü ile Arapça, eklemeli dil olan Türkçeyle bu açıdan benzeşir. Bu konuda iki dil arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir. Ayrıca iki dilin bu ortak yanıyla ilgili kavramlar dil öğretiminde etkin biçimde kullanılabilir. Bunun, dil öğretimine olumlu katkısı olabilir.

Geleneksel dönemde sarfın konusu kelime olmakla birlikte vezin ve mîzân-i sarfî kavramlarının; alanın konusunu belirlediği, sınırlandırdığı dahası olabildiğince daralttığı görülmüştür. Bu bağlamda sarf ilminin konu, alan ve sınırları indirgemeci bir yaklaşımla, mîzân-i sarfî ile doğrudan ilişkili olan mutasarrıf fiiller ve mütemekkin isimlerle sınırlandırılmıştır. Ancak geleneksel dönemde sarfın tanımının başka bir biçimde yapılması ve sınırlarının daha farklı belirlenmesi; dönemin dilbilimsel paradigması olan özel dilbilim yaklaşımı, Sami dillerden biri olarak Arapçada veznin kelimelerde genel ve özgül bir olgu olarak baskın bir biçimde bulunması ve dönemin dilbilimsel konjonktürü göz önüne alındığında olanaksızdır. Çağdaş Arap biçimbiliminde ise alanın sınırları, çekim ve türetim kavramları merkeze alınarak dilin bütün kelimelerini içerecek biçimde genişler. Dahası sesbilim kavramlarından hece, bürünbilim kavramlarından nebr, biçimbilim-anlambilim, biçimbilim-sözdizim, biçimbilim-sözcükbilim gibi arakesitler, Arap biçimbilimiyle dolaylı biçimde ilişkili kavramlar ve konular olarak alanın içine alınır. Bu bağlamda geleneksel dönemdeki indirgemeci yaklaşımın tam aksi yönde kapsayıcı ve bütüncül bir yaklaşımla biçimbilimin konu, alan ve sınırlarının çağdaş dönemde genişletildiği görülür. Bu yaklaşımla belki alanın yeni bir tanıma ihtiyacı da olabilir.

Geleneksel dönemde, türetime ilişkin *ıştikak* kavramının tanımlandığı, ancak çekime ilişkin kullanılan *tasrifin* kavramsal düzeyde tanımlanmadığı, çekim kategorilerine ilişkin kavramlaştırmaların yapılmadığı, çekim ve türetim bağlamında *tasrif* ve *ıştikakın* sınırlarına ilişkin ilkesel düzeyde bir saptamanın olmadığı anlaşılmıştır. Ancak çağdaş Arap biçimbiliminde çekim ve türetimin sınırlarını çizen ilkelerin belirlendiği görülür. Diğer taraftan geleneksel dönemde fiillerin çekim açısından sınıflandırıldığı, sınıflara ilişkin kavramlaştırmaların yapıldığı, ancak isimlerin çekim açısından sınıflandırılmadığı ve kavramlaştırılmadığı görülmüştür. Dilin biçimbilimsel yapısı ve isimlerin olgusallığı bu kavramlaştırmaya aslında imkan vermektedir. Bu

bağlamda sözdizimsel açıdan yapılan *mebni* ve *mureb* kavramlarının; aynı zamanda biçimbilimsel sınıflar olduğu, bu kavramların alt metninde çekimlenmeyen ve çekimlenen isimler kavramlarının bulunduğu ya da onların mantıksal olarak bu anlamları içerdikleri söylenebilir. Diğer taraftan çekim ve türetime ilişkin kavramların semantik açıdan yeknesak olmadığı görülmüştür. Bu bağlamda türemiş fiil *mezid*, türemiş isim *müştak*, basit isim *camit*, basit fiil *mücerred* olarak kavramlaştırılmıştır. Bazı kavramların ise kavram kargaşasına neden olabileceği anlaşılmıştır. Bu bağlamda *camit* kavramı; hem *basit isim*, hem *çekimlenmeyen fiil* anlamında iki ayrı olguyu ifade etmek üzere kavramlaştırılmıştır.

Geleneksel dönemde Arap biçimbilim çalışmalarında tartışmasız biçimde kullanılan kelime kavramına dönük çağdaş dilbilim döneminde eleştiriler yapılmıştır. Kelime, konuşucular tarafından sezgisel olarak bilinse de akademik düzeyde tanımı zor bir kavramdır. Bu bağlamda bütün diller için geçerli efradını cami ağıyarını mani bir kelime tanımı olanaksızdır. Çünkü diller; sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel, anlambilimsel bakımdan çeşitlilik gösterir. Bunun yanı sıra, bir dil için yapılan kelime tanımlarına dönük eleştiriler de vardır. Bu eleştirilerin Arapçanın geleneksel kelime tanımına da yöneltildiği görülür. Bu bağlamda morphem kavramı, bu alandaki incelemelerde karşılaşılan kavramsal zorluğa çözüm olacak, bütün dillerin yapısal çözümlemesinde etkili ve hassas bir araç olarak kullanılabilecek bir kavram olarak üretilmiştir. Kelime - morphem kavram ikilisinin arka planında da özel ve genel dilbilim yaklaşımının etkin olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda morphem kavramının, genel biçimbilim yaklaşımıyla bütün dillerin biçimbilimsel yapısını çözümlemeye uygun bir kavramlaştırma olduğu görülmüştür. Kelime kavramı özel dilbilim yaklaşımıyla Arapçanın biçimbilimsel yapısını açıklamaya uygun iken, morphem kavramı ise Arapçanın genel biçimbilim bakış açısından görünümünü izah etmeye daha uygundur denilebilir. Sözlüklerde en küçük birim olarak kelime esas alınırken biçimbilimsel analizlerde morphem kavramı esas alınmaktadır. Buna karşın kelime ve dildeki yeri, dilbilim çalışmalarında uzun süre tartışılmakla birlikte, kendine has özellikleri dolayısıyla dil sistemi dışında tutulamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Arapça bükümlü bir dil olmakla birlikte baskın biçimde eklemeli dil görünümü de sergiler. Ancak eklemeli dillere göre onun yapısı, ekler açısından, ön-iç-son gibi tipolojik sınıflandırmalara pek uygun değildir. Bu nedenle olsa gerek özel dilbilim perspektifinden

geleneksel dönemde ekler, vezin ve mizan-i sarfi bağlamında incelenip analiz edilse de onlar, kelimedeki tuttukları yere göre kavramsal düzeyde kavramlaştırmaya konu olmamıştır. Ancak genel biçimbilim perspektifinden, analitik dillerin dışındaki dünya dillerinde, eklerin, belirli tipolojilere sahip olduğu belirlenmiş ve kelimelerde tuttukları yere göre kavramlaştırmaları yapılmıştır. Bu kavramlar Arapçaya taşınmıştır. Böylece Arapçanın ekleme açısından yapısı da kavramsal düzeyde ortaya konmuştur. Bu bağlamda Arapçanın ek açısından oldukça zengin olduğu, yanı sıra, ek sisteminin aynı ölçüde çeşitli ve karmaşık olduğu görülmüştür. Bu bağlamda hemen her tür ek Arapçada bulunmaktadır. Böylece Arapçanın, eklemeli dillerle biçimbilimsel açıdan karşılaştırılacağı çalışmalarda kullanılabilecek kavram seti de üretilmiştir.

Geleneksel dönemde Arapçada kelimelerin köklerinin üç ünsüzden oluştuğu kabul edilmiştir. Buna *sülâsiyye* teorisi denir. Ancak çağdaş dönemde özellikle Sami diller arasında yapılan karşılaştırmalı tarihsel araştırmalar, kelime köklerinin iki sestenden oluştuğunu ve tarihi süreç içerisinde üçe yükseldiğini ortaya koymuştur. Bu görüşe ise *sünâiyye* teorisi denir. Sünâiyye kavramına geleneksel dönemde değinilmiş olsa da teknik ve detaylı çalışmalar çağdaş dönemde yapılmıştır. Diğer taraftan kelimelerin türemesine kaynaklık eden kelime konusunda Basra ve Kufe ekolü arasında derin tartışmalar görülür. Ekoller, kendi görüşlerini destekleyen çeşitli argümanlar geliştirmişlerdir. Bu argümanların birçoğu Arapçanın sözdizimsel ya da biçimbilimsel yapısına dayanır. Çağdaş dönemde morfem kavramı bu tartışmaya farklı bir pencere açar. Buna göre kelimelerin kaynağı ünsüzleridir. Ünsüzler morfemdir, mazi de masdar da bu ünsüzlerden türemiştir. Ayrıca çağdaş dönemde dillerde kelime türlerinin oluşumundaki sıralama daha çok evrimsel bakış açısından yapılmıştır. Bu konunun evrimsel bakış açısıyla ele alınmasında da genel dilbilim bakış açısının etkisi vardır. Çünkü bu görüş, bütün dillerdeki sözcük gelişimine ilişkin bir teoridir.

Geleneksel dönemde Arapçanın kelime sınıflandırması genellikle nahiv eserlerinde yer alır. Bu durum kelime sınıflamasına sözdizimsel açıdan yaklaşıldığını gösterir. Bunun bir nedeni ise sarfın kelime çeşitlerinden olan edatları, alanı dışında bırakmasıdır. Bu nedenle sarf eserlerinde yalnızca fiil ve isimler çekim, türetim ve biçimsellesbilim açısından sınıflandırılır. Çağdaş dönemde Arap biçimbilim çalışmalarında geleneksel dönemdeki kelime sınıflamaları eleştirilmiş, yeni sınıflama denemeleri yapılmıştır. Bunda Batı'daki kelime sınıflamalarının etkisi yadsınamaz. Genel biçimbilim açısından

sınıflama çalışmalarında, her dilin kendine özgü sözdizimsel, biçimbilimsel, anlambilimsel vb. yapılarının göz önüne alınmasının doğru olacağı belirtilir. Kelime sınıflamalarında bir parametre kullanılabileceği gibi genellikle birden çok parametre aynı anda da kullanılır. Bu çerçevede Arapçanın kelime yapısının oldukça karmaşık ve komplike olduğu, Batı'daki gibi sekiz, dokuz türü içeren bir sınıflamaya uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle olsa gerek geleneksel sınıflama temelde isim, fiil, harf olmak üzere üç ile sınırlandırılmış, her alt disiplinin gerektirdiği sınıflama kendi alanı içinde ayrıca yapılmıştır.

Arakesitler çağdaş Arap biçimbiliminin yeni yüzüdür. Biçimbilim-sesbilim arakesiti geleneksel dönemde de çalışılmıştır. Ancak geleneksel dönemde yazı dilinin öncelenmesi nedeni ile konuyla ilgili harf kavramının kullanılması çağdaş dönemde eleştirilmiş, Arap dilinin seslerine ilişkin yeni sınıflama ve kavramlaştırma yapılmıştır. Ayrıca Arap yazı sisteminin ve mîzân-i sarfî kuramının, bazı hatalı biçimselsesbilim açıklamalara neden olduğu yönünde eleştiriler yapılmıştır. Çağdaş dönemde genel sesbilimdeki ilkeler olan *muḥalefet* ve *müşabehe* kavramları alana kazandırılmıştır. *Hece* yeni bir kavram olarak biçimselsesbilim olguların izahında kullanılmıştır.

Çağdaş dönemde oluşan ve genel dilbilimin alt alanı olan bürünbilim ile biçimbilimin ortak kavramı olan *kelimede vurgu* iki alanın ortak noktasını oluşturur. Çağdaş dönem Arap biçimbiliminin sınırları, bu kavram üzerinden genişlemiştir. Bu bağlamda *vezin* kavramı; biçimbilimi, sesbilim alanındaki *hece kavramı* ile ve bürünbilim alanındaki *sözcük vurgusu* ile buluşturan bir niteliğe sahiptir. Bu yanıyla Arap biçimbilimi, çağdaş dönemde, geleneksel dönemde çalışılmayan, kelimelerin sesletimini inceleme konusu yapmıştır.

Çağdaş Arap biçimbilim çalışmaları; tipolojiden biçimbilimin tanımı ve sınırlarına, biçimbilimin temel biriminden kök, ek, köken gibi unsurlarına, çekim türetim gibi olgulardan sınıflamalara, biçimbilim-sesbilim arakesitinden, biçimbilimin diğer alt alanlarla arakesitlerine kadar çok geniş yelpazede kavram setleri oluşturmuştur. Bu kavram setleri karşılaştırmalı dil çalışmalarının kavramsal alt yapısını ve zeminini oluşturur.

Çağdaş Arap biçimbilim çalışmaları süreç içerisinde destekçileri ve muhaliflerini de var etmiştir. Bu bağlamda iki taraf arasında tartışmalar da görülür. Çağdaş Arap

dilbimcilere göre, geleneksel biçimbilim, kolay ama yer yer yetersizlikleri ve bazı tutarsızlıkları barındırır. Gelenekselcilere göre çağdaş Arap biçimbilimi geniş ve detaylı olmasına, analitik biçimde çalışılmış olmasına karşın karışık ve zordur. Bu alanda çalışma yapanların yaklaşımı, geçmişi bütünüyle reddetmek değildir. Çağdaş Arap biçimbilimcileri, geleneği önemli bulmakla birlikte çağın biçimbilimsel alanında elde edilen birikimi Arap dil bilimine kazandırmayı amaçlar, çağdaş dilbilim verilerinin, geleneksel dönemde dilbilim alanında yapılan çalışmaların eksik yanlarını tamamladığını, mevcut hataları düzelttiği kanaatini taşırlar.

Geleneksel dönemde Arap biçimbiliminin özel dilbilim yaklaşımıyla incelenmesi o dönemin dilbilimsel birikiminin ve konjoktürünün gereği idi. O dönem çalışmalarından, genel dilbilim yaklaşımıyla Arap biçimbilimini inceleme beklentisi anakronizme düşmek olur. Zira genel dilbilimin oluşması için dünyanın ekonoik, siyasal, iktisadi, teknolojik ve bilimsel olarak son üç yüz yıllık seviyeyi yakalaması gerekiyordu. Bu nedenle geleneksel dönemde Arap biçimbiliminin genel dilbilim bakış açısıyla incelenmemesi o dönemin çalışmalarının bir eksikliği olmadığı gibi, çağdaş dönemde sözü edilen bu çalışmalar, geleneksel dönemdeki çalışmaların bir alternatifi de değildir. Ayrıca o birikimi yok sayan ve değersizleştiren nitelikte de değildir. Tam tersine bu çalışmalar, geleneksel Arap biçimbilim çalışmaları üzerine oturan, o birikimi kullanan çalışmalardır. Ayrıca geleneksel çalışmaları çeşitlendiren, zenginleştiren, onlara değer katan, farklı bakış açıları ve yaklaşımlar geliştiren bir niteliğe sahiptir.

Geleneksel dönemde genelde Arap dili, özelde Arap biçimbilimi alanında herşey çalışılmıştır. Dilin çalışılacak bir yanı kalmamıştır.” biçimindeki bakış da doğru değildir. Bilimsel alanda ve disiplinlerin hiçbirinde insalığın zirveye ulaştığı söylenemez. Dolayısıyla dilbilim alanında da insanlığın yolculuğu ve serüveni devam etmektedir. Genel biçimbilim alanındaki birikimin, Arap biçimbilim çalışmalarına kazandırılmasına dönük karşı bir duruş bilimsellikle çelişir. Dahası bilgiyi, hakikati ve hikmeti müminin yitiği olarak gören İslam teolojisinin epistemolojik yaklaşımı ile de çelişir. Zira O’nun yaklaşımı, bilgiyi üreten bilim ve kültür çevresiyle ilgili değil, doğrudan bilginin kendisiyle ilgilidir. Bu bağlamda bilimsel olarak yapılması gereken, bu çalışmalardan yararlanmak ve dilbilim çalışmalarını zenginleştirmektir. Zira bilimler bir kültürün ve milletin değil, insalığın ortak değerleridir.

Genel biçimbilim bakış açısıyla geliştirilen kuramların ve kavramlarının Arapçanın yapısına tam olarak uymadığı eleştirisi yapılmaktadır. Bu yerinde bir eleştiridir. Zira bir dilin bizce de yapısı; en otantik, doğal ve iyi biçimde özel dilbilim bakış açısıyla açıklanabilir. Genel biçimbilim bakış açısıyla üretilen kavramların bazılarının bazı açılardan Arap diline uymaması da doğaldır. Zira onun kavramları, birçok dilin olguları üzerinden geliştirilmiştir. Bu bağlamda çağdaş Arap biçimbilimi, geleneksel Arap biçimbilimin alternatifi olduğu iddiasını taşımadan Arapçanın genel biçimbilim bakış açısından yapısını çözümlemekte ve genel biçimbilim alanında oluşturulan evrensel, ortak kavramsal dili kurmakta ve geliştirmektedir.

Geleneksel dönemde özel dilbilim yaklaşımıyla yapılan Arap biçimbilim çalışmaları, onun özgün yanları üzerinde odaklanmış, dolayısıyla onun yapısını, doğasına daha uygun bir biçimde incelemiştir. Çağdaş dönemde ise Arap biçimbilimine dönük başka açıdan bir perspektif kurulmuş, bu perspektif Arap biçimbiliminin evrensel yanlarını ve görünümünü ön plana çıkarmıştır. Bu yönüyle iki dönemin çalışmaları, birbirini tamamlayıcı ve bütünleyici niteliğe sahiptir.

Bu çalışmada, Arap biçimbilim çalışmalarının çağdaş dönemde değişen yüzünün paradigmatik, metodolojik, kuramsal ve kavramsal yanının genel çerçevesi çizilmiş, panoramik bir betimlemesi yapılmıştır. Çalışmanın ulusal alan yazında yapılan Arap dilbilim çalışmalarına mütevazı bir katkı sunması beklenmekte, alt başlıkları özelinde daha derinlikli ve karşılaştırmalı dil çalışmalarına kapı aralaması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- ‘Abbâs el-Mısrî ve ‘Ammâd el-Hasan. “el-İzdivâciyyetu’l-lugaviyye fi’l-Lugati’l-‘Arabiyye”. *Mecelletu’l-Mecma’* 8 (2014), 37-76.
- Abdul‘alîm İbrâhîm. *Teysîru’l-i‘lâl ve’l-ibdâl*. Kahire: Mektebetu Garîb, ts.
- ‘Abdulazîz ‘Abduddâyim, “Nazariyyetu’s-sarfi’l-‘Arabî: Dirâse fi’l-mefhûm vel-menhec”, *Havliyyâtu’l-Edeb ve’l-‘Ulûmi’l-İctimâ’iyye* 21 (2001). 8-82.
- Abdulkadîr Abdulcelîl. *‘İlmu’s-sarfi’s-savtî*. Ammân: Dâru Ezmine, 1998.
- Abdulkâdir Şâkir. “‘İlmu’s-sarfi’l-‘Arabî ve’l-medârisu’l-kadîme ve’l-hadîse”. *Râbıdatu’l-Edebi’l-Hadîs* 68 (2012), 58-80.
- ‘Abdussabûr Şâhin. *el-Menhecu’s-savtî li’l-bünyeti’l-‘Arabiyye: Ru’ye cedîde fi’s-sarfi’l-‘Arabî*. Beyrût: Müessesetu’r-Risâle, 1980.
- ‘Abdusseminî Şebâne. *el-Kavâid ve’t-tatbîkât fi’l-ibdâl ve’l-i‘lâl*. Kahire: Dâru’z-Zahiriyye. I. Basım. 2019.
- Adalı, Oya. Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 1979.
- ‘Âdil ‘Abdulcebbâr. “et-Telâzumu’l-ma‘rifî beyne’d-dersi’s-savtî ve’d-dersi’s-sarfi”. *Mecelletu’l-Lugati’l-‘Arabiyye ve Âdâbihâ* 6 (2008). 185-191.
- Ahmed Hâşim es-Samerrâî, “el-İzdivâciyyetu’l-lugaviyye beyne’l-‘Arabiyyeti’l-fushâ ve’l-lehecâti’l-hadîse”, *Mecelletu’l-Halîl li’d-Dirâsâti’l-Edebiyye ve’l-Lugaviyye* 2/3 (Temmuz 2017), 19-43.
- Ahmed ‘Ubeyd el-Kubeysî, *Mevsû‘atu’l-kelime ve ahavâtihâ fi’l-Kur’âni’l-Kerîm*. I-XI. Beyrût: Dâru’l-Ma‘rife, 2017.
- Ahsen Ahsen. “‘İlmu’s-sarf: Nazariyyâtuh ve tetavvurâtuh ve’l-istifâde minh fi ta‘lîmi’l-lugati’l-‘Arabiyye”. *Lahjah Arabiyah* 2/2 (Temmuz 2021), 91-104.
- Akbaş, Rıfat. “Sarf İlminin Tarihi ve Kavramları Üzerine”. *Van Yüzüncüyıl Üni. Sosyal Bilimler* 45 (Sonbahar 2019). 253-275.
- Akdağ, Soner. *Arapçanın Dilbilimsel Tipolojisi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2023.

- Akdağ, Soner. *Kur'ân Dilinin Fonetik Yapısı: Kıraat ve Dilbilim Çerçevesinde*. İstanbul: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Aksan, Doğan. *Anlambilim: Anlambilimin Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2021.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. I-III. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- Alak, Musa. “Sarf İlmi”: *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Badis Lehvîmel. “Arap Belâgatı ve Edimbilim”. çev. Ahmet Kaplan. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2013), 229-254.
- Başkan, Özcan. *Lengüistik Metodu*. İstanbul: Multilingual Yay., 2003.
- “Bina”. *Mecmû'atu's-sarf*. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2013.
- Börekçi Muhsine ve Tepeli Yusuf. “İşlevsel Dilbilim Yaklaşımıyla Türkçede Sözcük Türleri Üzerine”. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi* 2/7 (2013). 93-102.
- Büyükkantarcıoğlu, Nalan. “Türkçe Sözcük Biçimlenmesinde Düzlemler ve Türetmeler”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2015). 81-94.
- Ca'fer Dek el-Bâb. “Nazariyye cedîde fî dirâseti'l-bünyeti'l-'Arabiyye el-kısmu'l-evvel: Tasrifu'l-ef'âl”. *el-Munazzamatu'l-'Arabiyye li't-Terbiye ve's-Sekafe ve'l-'Ulûm* 32 (Şubat 1989). 9-27.
- Can, Meltem. “Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2017 Bahar). 37-67.
- Comrie, Bernard. *Dil evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*. çev. İsmail Ulutaş. Ankara: Hece Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Corcî Zeydân. *el-Elfâzü'l-'Arabiyye ve'l-felsefetü'l-lügaviyye*. Beyrût: Matbaatü'l-Kıddîs, 1886.
- Cûdî Merdâsî, “Âliyyetu tevlîdi'l-mustalah: el-İktirâdu'l-lugavî âliyyeten”, *Mecelletu Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-Lugât* 5 (2015). 285-300.

- Çetinkaya, Bayram. “Sözdizimi”. *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*. ed. Erdoğan Boz. 311-371. Ankara: Gazi Kitabevi, ts.
- Çıkar, M. Şirin. “Nahiv İlmi”. *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*. ed. İsmail Güler, İstanbul: İsam Yayınları 2015.
- Çürük, Yasemin. “Sözcükbilim”. *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*. ed. Erdoğan Boz. 371- 405. Ankara: Gazi Kitabevi, ts.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.
- Dinar, Talat. “Anlambilim”. *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*. ed. Erdoğan Boz. 209-243. Ankara: Gazi Kitabevi, ts.
- Dîzîre Sekkâl, *es-Sarf ve ‘ilmu’l-esvât*. Beyrut: Dâru’s-Sadâketi’l-‘Arabiyye, 1996.
- Ebû Evs İbrâhîm Şemsân. *Ebniyetü’l-fi’l delâlâtühâ ve ‘alâkâtühâ*. Kahir: Dâru’l-Medenî, 1. Basım, 1987.
- Ebu’s-Su‘ûd, Ahmed el-Fahrânî. *Eseru’l-lugâti’l-ecnebiyye ‘ala’l-‘Arabiyyeti’l-mu‘âsıra*. Mısır: Câmiatu’l-Ezher, ts.
- Emel, Huber. *Dilbilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yay., 2008.
- el-Enbârî, Kemâluddîn Ebu’l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fî mesâili’l-hilâf beyne’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*. I-II. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu’l-‘Asriyye, 2003.
- Erdem, Mevlüt. “Dilbilgisi Konularında Devamlılık İlişkisi”. *Turkish Studies* 11/10 (Bahar 2016). 243-254.
- Erdem, Mevlüt ve dğr. *Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*. ed. Nurettin Demir ve Emine Yılmaz. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, I. Basım, 2009.
- Erenoğlu, Dilek. “Gramer-Dilbilgisi”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 20 (2006). 139-147.
- el-Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed, *Şerhu şâfiyeti İbn Hâcib*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd ve dğr.. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1982.

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. ‘Ahmed. *Tehzîbu’l-luga*. I-XII. thk. ‘Abdusselâm Harûn. Beyrût: Dâru’l-Kavmiyyi’l-‘Arabî, 1964.

Fâtîn Halîl Hicâzî, “Dirâse nakdiyye li müellefât muhtâre fi’s-sarf”, *Mecelletu’l-Âdâb* 3/29 (Aralık 2017). 53-73.

Fevzî Hasan Şâyib. “Te’emmulât fî ba’di zavâhiri’l-hadd ve’s-sarf”. *Havliyyetu Külliyyeti’l-Âdâb*, 10 (1989). 1-102.
https://www.lisanerab.com/2019/01/pdf_276.html Erişim Tarihi: 16.08.2022

Fuâd Hannâ Terzî. *el-İstikâk*. Beyrut: Mektebetü Lubnân, 1. Basım, 2005.

Göksoy, Süleyman. “Paradigma ve Paradigmalar”. *Uluslararası Liderlik Eğitimi Dergisi (ULED)* 1/1 (2019). 1-15.

Güler, İsmail. “Arapçada Sözcük ve Biçimbirim”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/14 (2005). 111-121

Güngör, Özcan. *Bilimsel Araştırma Yöntem ve Teknikleri*, Ankara: Grafiker Yay., 2022.

Gürpınar, Büşra. *Arap Dilinde Morfolojik Anlam*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu’l-‘Ayn*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. I-IV. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2003.

Hamîdî İbn Yûsuf. “Ta’lîmu’l-vahadâti’s-sarfîyye fî’l-lugati’l-‘Arabiyye: Dirâse nakdiyye ‘alâ dav’i mefâhîmi’l-medreseti’l-halîliyyeti’l-hadîse”. *Mecelletu’l-Mecme’i’l-Cezâirî li’l-Lugati’l-‘Arabiyye* 8/15 (2012). 185-201.

Hannân binti Ahmet Abduh er-Râcihî. “Lemahât ‘ani’d-dersi’s-sarfî fi’t-turâsi’l-‘Arabî ve ‘ilmi’l-lugati’l-muâsir”. *el-Mecelletu’l-‘İlmiyye bi Külliyyeti’l-Âdâb* 29 (2016). 907-928.

Hasan b. Câbir el-Karnî. “en-Nebr fî’l-‘Arabiyye”. *Havliyyetu Külliyyâti’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye ve’l-‘Arabiyye li’l-Benât* 3/34 (2018). 533-558

Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, *es-Sarf*. Dubey: Külliyyetu’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, ts.

Hayrûş Hadîce ve ‘Utuv Hadîce. *Aksâmu’l-kelime ‘inde’l-kudâmâ ve’l-muhdesîn: Temmâm Hassân nemûzecen*. Saîde: Risâle Mu’idde li Neyli’s-Şehâde,

- Câmiatu't-Doktôr Mevlây Tâhir, Külliyyetu'l-Âdâb ve'l-Lugât vel-Funûn, 2017-2018.
- el-Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed. *Şeza'l- 'Urf*, nşr. Muhammed Abdulmu'tî. Dâru'l-Kiyân, ts.
- Hey'etu't-tahrîr, "İktirâhâtü'l-lecnetu'l-mısıryye li teysîri'n-nahv ve's-sarf", *Mecelletu'l-Mecma 'i'l-Mısıryyi'l-Arabî* 32/1(1957). 213-221.
- İbn 'Akîl. Abdullâh b. Abdurrâhmân. *Şerhu İbn 'Akîl alâ elfiyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. I-IV. Kahire: Dâru't-Türâs, 1980.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsîlî. *el-Hasâis*. I-III. Kahire: el-Heyetü'l-Mısıryyetu'l-'Amme, 1431.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân el-Mevsîlî. *el-Munsîf*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Kadîm, 1954.
- İbn Fâris. *Mu'cemu'l-luga*. thk. Zuheyr 'Abdulmuhsin Sultân. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1986.
- İbn Hâcib, Osmân b. 'Amr. eş-Şâfiye fî 'ilmi't-tasrîf. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1995.
- İbn Hişâm, Abdullah b. Yûsuf. *Avdahu'l-mesâlik ilâ elfiyeti İbn Mâlik*. I-III. Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1431.
- İbn Hişâm, Abdullâh b. Yûsuf. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb*. thk. Muhammed Ebû Fasl Âşûr. Beyrût: Dâru Hayâti't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- İbn Madâ el-Kurtubî, *Kitabu'r-red ala'n-nuhât*. thk. Şevkî Dayf. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1947.
- İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. thk. 'Abdullâh 'Aliyyu'l-Kebîr ve dğr. eş-Şâzelî. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, ts.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-'Azam*. thk. Abdulhamîd Hindâvî. I-XI. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.
- İbn Yaîş. *Şerhu mulûki't-tasrîf*. thk. Fahrüddîn Kabâve. Halep: Mektebetu Bâbu'n-Nasr, 1973.

- İbrâhîm Avd İbrâhîm Hüseyin, “el- ‘Îlâl ve’l-ibdâl min manzur lugavî”, *Havliyyâtü Külliyyati’l-Lugati’l- ‘Arabiyye* 24/6 (2020). 5469- 5569.
- İbrâhîm b. Süleymân b. İbrâhîm. “Zâhiratu’l-cumûdi’n-nahvî ve’s-sarfi fi’l-‘Arabiyye”. *Mecelletu’l- ‘Ulûmi’l- ‘Arabiyye* 26 (2012). 13-78.
- İbrâhîm Enîs. *el-Esvâtu’l-lugaviyye*. Mısır: Mektebetu Nahda, ts.
- İbrâhîm Enîs. *min Esrâri’l-Belâga*. Kahire: Mektebetu’l-Encelu’l-Mısriyye, 3. Basım, 1966.
- Înâm el-Hak Gâzî ve Nâsır Mahmûd. “el-Maktau’s-savtî ve ehemmiyyetuh fi’l- kelâmi’l- ‘Arabî”. *Mecelletu’l-Kısmi’l- ‘Arabî* 24 (2017). 212-230.
- İsmâîl ‘Amâyire. “Numuvvu’l-cuzûri’l-lugaviyye: Nazarât te’sılıyye fi’l-mâddeti’l-mu’cemiyye fî sebîli mu’cem târihiyyî li’l-‘Arabiyye”. *el- ‘Ulûmi’l-İnsâniyye ve’l-İctimâiyye* 26/2 (1999), 518-544.
- İsmâîl Ebu’l-Yezîd İsmâîl Ebu’l-‘Azm. “el-Vahdetu’s-sarfiyye fî dav’i ‘ilmi’l-lugati’l-hadîs”. *Havliyyetü Külliyyeti’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye ve’l- ‘Arabiyye* 33 (2016). 2870-2970.
- Jean Perrot. *Dilbilim*. Dost Yayınları: Ankara 2021.
- Kamacı Gencer, Duygu. “Biçimbilim”. *Dilbilim: Teorik ve Uygulamalı Alanlar*. ed. Erdoğan Boz. 279-310. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karaca, Hasan. “Dilbilimin Alt Alanları ve Ekler”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 16/1 (2017). 47-51.
- Kemâl Ahmet Ganîm. “Âliyyetü’t-ta’rîb ve sînâ’atü’l-mustalâhâtî’l-cedîde”. Gazze: *Mecme’u’l-Lügati’l- ‘Arabiyyeti’l-Filistînî*, 2014.
- Kerimoğlu, Caner. *Kuram ve Uygulamalarla Dilbilim, Göstergebilim ve Türkoloji: Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Yayınları, 7. Basım, 2022.
- Kıran Zeynel. *Dilbilim Akımları*. Ankara: Onur Yayınları, 1996.
- Kıran, Zeynel – Kıran, Ayşe Eziler. *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin Yay., 2018.
- Kunduracı, Aysun. “Sesbilim-Biçimbilim Arakesiti”. *Kuramsal ve Uygulamalı Sesbilim*. Ankara: Seçkin Yay, 2020.

- Küçüksakarya, Esra. “Dilbilimin Temel Bileşenleri ve Arakesitler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2020). 33-60.
- Mahmûd Fehmî Hicâzî. *Madhal ilâ ‘ilmi’l-luga*. Kahire: Dâru Kuba, ts.
- Mahmûd Hüseyin Mahmûd. *el-Medresetu’l-Bağdâdiyye fî târîhin-nahvi’l-‘Arabî*. Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, ts.
- Mehdî el-Mahzûmî. *fî’n-nahvi’l-‘Arabî: Kavâ’id ve tatbîk ala’l-menheci’l-‘ilmiyyi’l-hadîs*. Cidde: Mektebetu Lisânî’l-‘Arab, 1985.
- Melhân el-Karnî Mehdî b. Ali Âl, *Ebniyetü’l-ilhâk fî’s-sihâh*, Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 2001.
- Memdûh ‘Abdurrahmân er-Rimâlî. *Tatavvuru’t-te’lîf fî’d-dersi’s-sarfî: el-Mustalahât ve’l-mefâhîm ve’l-me’âyîr*. Kahire: Mektebetu Sûru’l-Azbakya, ts.
- Memiş, Muhammet Raşit. “Morfolojik Farkındalık ve Morfolojik Farkındalık Eğitimi”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 8/3 (2019). 1355-1368.
- Muhammed ‘Abdul‘azîz ‘Abduddâyim, “Nazariyyetu’s-sarfî’l-‘Arabî: Dirâse fî’l-mefûm vel-menhec”, *Havliyyâtü’l-Edeb ve’l-‘Ulûmî’l-İctmâiyye* 21 (2001). 8-82.
- Muhammed Abdulmaksûd. *Dirâsetu’l-bünyeti’s-sarfîyye fî dav’i lisâniyyati’l-vasfîyye*. Beyrût: ed-Dâru’l-‘Arabiyye li’l-Mevsûât, 2006.
- Muhammed Fâdıl es-Sâmerrâî. *es-Sarfî’l-‘Arabî: Ahkâm ve me’ânî*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2013.
- Muhammed Hamâse Abdullatîf. “Zâhiretu’l-i’lâl ve’l-ibdâl fî’l-‘Arabiyye beyne’l-kudemâ ve’l-muhdesîn-1”. *Mecelletu Mecme’i’l-Lugati’l-‘Arabiyye* 46 (Kasım 1980). 156-177.
- Muhammed Hamâse Abdullatîf. “Zâhiretu’l-i’lâl ve’l-ibdâl fî’l-‘Arabiyye beyne’l-kudemâ ve’l-muhdesîn-2”. *Mecelletu Mecme’i’l-Lugati’l-‘Arabiyye* 46 (Kasım 1980). 156-177.
- Muhammed Hüseyin Hâkû, Sûd Sâlim es-Seb‘. “Medhal muktarah li tedrîsi’n-nahv ve’s-sarf fî’t-ta’lîmî’l-câmi’î min hilâli tahdîdî’l-mefâhîmî’n-nahviyye: el-Fâilu unmûzecen”. *Mecelletu’d-Dirâsati’l-İctimâiyye*, 12/23 (2007). 49-83

- Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, *Dürûs fi't-tasrîf*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1995.
- Muhammed Ramazân Mahmûd el-Bâ'. "Ebniyetu'z-zemen ve delâlatuha fi'l-Lugateyni'l-'Arabiyye ve'l-İncilîziyye: Dirâse tekâbuliyye". *Mecelletu Câmiati'l-Aksâ* 15/1 (2011). 174-210.
- Murteâ Cabbâr Kâzım. "el-Kelime fi'l-manzûri'l-lisânî". *Mecelletu'l-Funûn ve'l-Edeb ve Ulûmu'l-Lisaniyyât ve'l-İctima'* 31 (Kasım 2018). 21-30.
- Mustafâ el-Galâyînî. *Câmiu'd-durûsi'l-'arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2009.
- Necât Abdul'azîm el-Kûfî. *Ebniyetü'l-ef'âl: Dirâse lügaviyye Kur'âniyye*. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1989.
- Özay, A. Sumru. "Dil ve Dilbilim". *Genel Dilbilim-1*, ed. A. Sumru Özay ve Ümit Deniz Turhan. Eskişehir: Anadolu Üniveristesi Yayınları, 2017.
- Pıllancı, Hülya. *Türkçe Biçim Bilgisi*, Ankara: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fak. Yayınları, 2013.
- Râcî el-Esmer. *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi 'ilmi's-sarf*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1997.
- Râdiye Hacbâr. *el-Elfâzu'l-hadâriyye ve hasâisu tevlîdihâ fi'l-mu'cemi'l-'Arabiyyi'l-esâsî*. Tîzî Vizzû: Câmi'atu Mevlûd Ma'merî, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ramazân Abdullah. *es-Siyegu's-sarfiyye fi'l-'Arabiyye fi davi' 'ilmi'l-lugati'l-muâsir*. İskenderiyye: Mektebetu Bustânî'l-Ma'rife, 2006.
- Refâil Nahle el-Yesûî. *Garâibü'l-Lügati'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 4. Basım, 1986.
- Rukâb Cemîle. "et-Teysîru's-sarfî leda'l-lugaviyyîne'l-megârib". *Mecelletu Refûf* 2/7 (2019). 44-61.
- Sabâh Adyavî Abûd. *el-Makta'u's-savtî fi'l-'Arabiyye*. Amman: Dâru'r-Rıdvân, 2014.
- Sâid el-Efgânî. *fi Usûli'n-nahv*, Dımeşk: Mudîriyyetu'l-Kutub ve'l-Matbûâtı'l-Câmiyye, 1994.

Sâlih b. Süleymân el-Vüheybî. “el-Mutâva‘a ma‘nâhâ ve evzânuha”. *Mecelletü Câmi ‘ati Melik Su ‘ûd* 21 (1994). 513-531.

Selâm Urhama, *Eseru’l-kavânîni’s-savtiyye fî binâi’l-enzimeti’l-lugaviyye*, https://www.alukah.net/books/files/book_10699/bookfile/anzemaq.pdf Erişim Tarihi: 23.08.2022.

Semîh Ebî Muğlî. “Dirâsetu’s-sarfî’l-‘Arabî fî dav’i ‘ilmi’l- lugati’l-hadîs”, *Mecelletü’l-Belkâ el- ‘Ulûmu’l-İnsâniyye ve’l-İctimâ’iyye* 7/1 (2000). 1-41.

Sîbevehyi, Ebû Bişr Amr b. Osmân. *el-Kitâb*. Kahire: Mektebetu’l-Hânci, 1988.

Solmaz, Mehmet. “Ortaöğretim Ders Kitaplarındaki Biçim Bilim Alanıyla İlgili Konular Üzerine Bir Değerlendirme”. *Turkish Studies* 6/3 (Summer 2011). 1183-1203.

Suyûtî. *Hemu’l-Hevâmi‘ fî şerhi cem‘i’l-cevâmi‘*. thk. ‘Abdul‘al Sâlim Mukrim. I-X. Kuveyt: Dâru’l-Buhûsi’l-‘İlmiyye, 1980.

eş-Şerîf el-Cürcânî, Alî b. Muhammed. *Kitabu’t-ta‘rîfât*. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1983.

Şimşek, Şahin. *Arap Gramerinin Kolaylaştırılması Bağlamında Yenilikçilik Hareketleri ve Arapça Öğretimine Etkileri*. Sivas: Cumhuriyet Üni, Sos. Bil. Ens., Doktora tezi, 2018.

et-Tayyib el-Bekûş. *et-Tasrîfu’l-Arabî min hilâli esvâti’l-‘Arabiyyi’l-hadîs*. Tunus: el-Matba‘atu’l-‘Arabiyye, 1992.

Temâm Hassân. *el-Lugatu’l- ‘Arabiyye ma‘nâhâ ve mebnâhâ*. Mağrib: Dâru’s-Sekâfe, 1994.

Temâm Hassân. *Menâhîcu’l-bahs fî’l-luga*. Kahire: Mektebetu’l-Encilu’l-Mısıriyye, 1990.

Turhan, Ümit Deniz. “Sözdizimde Temel Kavramlar”. *Genel Dilbilim-1*. ed. A. Sumru Özay ve dğr. Eskişehir: Anadolu Üniveristesi Yayınları, 2017.

Üçok, Necip. *Genel Dilbilim: Lenguistik*. İstanbul: Multilingual, 2004.

Uzun, Nadir Engin. *Biçimbilim: Temel Kavramlar*. Papatya Yayıncılık, ts. https://www.academia.edu/22424227/B%C4%B0%C3%87%C4%B0MB%C4%B0L%C4%B0M_Temel_Kavramlar Erişim Tarihi: 10.11.2023.

- Vardar, Berke. *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1982.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi, 2. Basım, 1988.
- Vehdân ‘Amr Hâtır. “Min mezâhiri i ‘âdeti teşkîli bünyeti’l-kelime bi’l-hemze ev harfî’l-‘ille: Dirâse savtiyye sarfiyye”. *Mecelletu’l-Dirâsâtî’l-Lugaviyye* 19/4 (2017). 143-237.
- Vildân Nâfî’. “‘İlmu’s-sarf: neş’etüh ve tatavvuruh”. *Jurnal Study Agama* 4/2 (Aralık 2016), 35-52.
- Yâğî Huseyn ve dğr. “Menhec cedîd fî ‘ilmi’d-dilâleti’s-sarfî: el-Ef’âlu’l-mezîde. nemûzecen”, *Mecelletu’l-Lisânâtî’l-‘Arabiyye* 7 (2018). 220-270.
- Yaş, Emin. “Türkçede Bazı Dil Bilgisel Kategorilerin Değişimi: Zarf İşlevli Kelimeler”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 43 (2021). 163-178.
- Yıldırım, Kadri. “Arap Dilinde “Nebr” (Vurgu)”. *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2003). 163-191.
- ez-Zebîdî, Muhammed Mustafâ el-Hüseynî. *Tâcu’l-‘arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*. thk. Abdusselâm Hârûn. I-XL. Kuveyt: Matba‘atu’l-Hukûme, 1965.
- Zekeriyyâ Muhammed Hasan Muhammed. “Kadâya’l-i‘lâl ve’l-ibdâl min vucheti’n-nazari’l-hadîs”. *Mecelletu Kulliyeti’t-Terbiye el-Kısmu’l-Edebî* 16/3 (2016). 541-580.
- ez-Zemahşerî, Mahmûd b. ‘Ömer b. Aḥmed. *Esâsu’l-belâga*. thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd. I-II. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998.
- ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ömer. *el-Mufasssal fî ‘ilmi’l-Luga*. thk. Fahr Sâlih Kadâre. Ammân: Dâru ‘Amr, I. Basım 2004.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Murat ÇİFTLİ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bildiği Yabancı Diller	Arapça, İngilizce, Farsça, İbranice
Bilimsel Faaliyetleri	-Arapçada Fiil Türetimi ve Fiil Kalıplarının Morfosemantiği (Yüksek Lisans Tezi) -“Fiilin Çatısına İlişkin Arapça ve Türkçe Kavramların Karşılaştırılması” Tasavvur T.İ.D, 5/2 (2019), 1335-1365. -“Arap Dili Öğretiminde Yüzyüze ve Uzaktan Eğitimin Değerlendirilmesi” Istanbul Journal of arabic studies 7/1 (2024), 105-132. -“Modern Dönem Arapça Öğretimi Ders Kitaplarında Eksik Bırakıldığı Değerlendirilen Bazı Husular” IKSAD 4. International Congress Of Social Sciences, 5 - 08 Eylül 2019, Erzurum, 678-693. -“Arapça Öğretiminde Yapı-anlam Temelli Yaklaşım: Edatların Öğretimi” Uluslararası 11. Sosyal Bilimler Kongresi Gümüşhane, 7 - 09 Kasım 2019, Gümüşhane, 381-392.

İş Deneyimi	
Stajlar	
Projeler	Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'ân Kelimeleri Ansikopedisi Projesi
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	08.10.2025